

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

12

*Vladas Sirutavičius
Nusikaltimai ir visuomenė
XIX amžiaus Lietuvoje*

1995

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

947.45.09

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

12

Vladas Sirutavičius

Nusikaltimai ir visuomenė XIX amžiaus Lietuvoje

Vilnius

baltos lankos

1995

24212 08900014647

P A D Ė K A

Nuoširdžiai tariau ačiū visiems tiems, be kurių pagalbos ir paramos ši knyga kažin ar būtų atsiradusi. Pirmiausia profesoriui Vytautui Merkiui, pasiūliusiam imtis neiprastos kultūros istorikui problematikos, o vėliau sutikusiam būti disertacijos vadovu. Taip pat bendradarbiams bei kolegoms, skatinusiems ir pareiškusiems daug vertingų pastabų, – Egidijui Aleksandravičiui, Česlovui Laurinavičiui, Raimundui Lopatai, Rimantui Mikniui, Egidijui Motiekai, ypač – Gediminui Vaskelai. Dėkoju ir Valstybinio istorijos archyvo darbuotojams bei Dariui Čuplinskui, parūpinusiam naujausių knygų. Už finansinę paramą leidžiant knygą – Atviros Lietuvos fondui.

1995 11 09

Autorius

Knygos leidimą parėmė
Atviros Lietuvos fondas

© Vladas Sirutavičius, 1995

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

ISBN 9986-403-68-5

TURINYS

ĮVADAS

Visuomeninio gyvenimo marginalijos ir istorijos mokslas.

Trumpa istoriografijos apžvalga. Šaltiniai 7

NUSIKALTIMAI IR NUSIKALTĖLIAI

Vykdomosios policijos raida 19

1. Bendri policinės sistemos formavimosi bruožai
ikireforminiu laikotarpiu 23
2. Policinės sistemos reformavimas.
1862 12 25 Laikinosios policijos taisyklės 45
3. Vykdomosios policijos rusifikavimas 50
4. „Liaudies milicija“, arba kaimo sargybos 54
5. Policijos organizavimas miestuose
posukiliminiu laikotarpiu 58
6. Administracinė tremtis 61
7. Miestų policijos reforma XIX amžiaus antrojoje pusėje 64
8. Kas gaudys nusikaltėlių?
Apskrities (zemskinės) policijos būklė 72
9. Policinės sistemos konkurentai ir jos patologija 78
1864 metų teismų reforma Lietuvoje:
konkurentas, taip ir netapęs konkurentu 79
Kitas policinės sistemos konkurentas – gandas 82
Policijos tarnautojų nusikaltimai,
arba policinės sistemos patologija 84

BAUSMĖ

Modernizacijos bandymai: naujos idėjos, bet ancien rėgime realybė 89

1. Viešos fizinės bausmės – svarbiausia
nusikaltimų represijos priemonė 95

2. Penitenciarinės reformos stabdžiai: arešto kuopos ir kita	102
3. Kalėjimai ir jų tvarka: atotrūkis tarp idėjos ir tikrovės	108
4. „Vagių mokslo akademija“: penitenciarinės sistemos raida XIX amžiaus antroje pusėje	115

NUSIKALSTAMUMO KONTROVERSIJA

<i>Valdžios ir visuomenės požiūriai</i>	129
1. Prostitucija: dorovinis nusikaltimo aspektas	131
2. „Trenkčiau aš carui į snukį...“ (imperatoriaus garbės įžeidimai)	148
3. Kontrabanda: ekonominis nusikaltimo aspektas	154
Crimes and the Society in 19th Century Lithuania. <i>Summary</i>	165
Przestępczość a społeczeństwo na Litwie w XIX wieku. <i>Streszczenie</i>	185
<i>Asmenvardžių rodyklė</i>	204

ĮVADAS

Visuomeninio gyvenimo marginalijos ir istorijos mokslas

Trumpa istoriografijos apžvalga

Šaltiniai

Iš, atrodo, prieš keletą metų skaitytos recenzijos apie žymaus prancūzų istoriko Fernand'o Braudelio knygą *Viduržemio jūra ir Viduržemio jūros pasaulis Pilypo II epochoje* išiminė viena detalė. Recenzentas nusistebėjo, jog knygos autorius nusikalstamumo (banditizmo bei plėšikavimo) analizei¹ paskyrė ne mažiau dėmesio ir vietos nei ekonominių procesų aprašymui. Šitoks akcentas, mūsų nuomone, nebuvo atsitiktinis. Siekiant objektyviau ir visapusiškiau studijuoti kultūrinius, socialinius-ekonominius bei politinius procesus, vykstančius visuomenėje, būtinai reikėjo pradėti tyrinėti ir marginalinius visuomeninio gyvenimo reiškinius. Prie jų paprastai priskiriamas ir nusikalstamumas.

Nusikaltimai, kaip ir kiti antvisuomeniniai reiškiniai, kurie sociologinėje literatūroje paprastai apibūdinami „deviacijos“ arba „socialinės patologijos“ terminais, kultūros istorikus sudomino ne iškart. Ir tai visiškai suprantama. Pirmiausia istorikus domino bendrosios kultūrų formavimosi ir jų sąveikos problemos, o kultūra buvo suprantama bei tyrinėjama jos iškilųjų reiškinių aspektu. Tokie visuomeniniai reiškiniai kaip, pavyzdžiui, nusikaltimai, kurie dezintegruoja ir dezorganizuoja visuomenę, buvo vertinami kaip „antikultūriniai“ ir liko istorijos mokslo periferijoje. Taigi nieko nuostabaus, kad nusikalstamumo problema pirmiausia susidomėjo kriminologai bei teisės istorikai. Šių mokslų atstovai stengėsi ne tik nustatyti nusikaltimų priežastis, bet, svarbiausia, nurodyti būdus, kaip su jais kovoti. Kriminologų beveik nedomino nusikaltimo istoriškumas, tai, kad skirtingose istorinėse epochose bei nevienodai išsivysčiusiose visuomenėse jo samprata, požiūris į nusikaltėlius ne tik skyrėsi, bet ir keitėsi.

Naują impulsą socialinės patologijos, kartu ir nusikalstamumo, tyrinėjimams davė XIX amžiaus pabaigos sociologų darbai. Ypač

¹ Fernand Braudel, *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, Gdansk: Wydawnictwo Morskie, t. 2, 1977, p. 87–109.

paminėtinos Emile'o Durkheimo studijos. Jo veikalas apie savižudybę daugelį metų netgi laikytas klasikiniu. Šio mokslininko nuomone, nusikaltimai, t.y. poelgiai, už kuriuos pagal nusistovėjusias paprotinės arba formaliosios teisės normas baudžiama, yra integrali visuomeninio gyvenimo dalis, panašiai kaip socialiniai konfliktai yra integrali dalis socialinių procesų, vykstančių visuomenėje. Tokia prielaida skatino nusikalstamumą tyrinėti siejant jį su sociokultūrinėmis, socioekonominėmis sąlygomis, kuriomis egzistavo konkretūs nusikaltimų tipai. Pamažu imta kultūrą suvokti bei aiškinti ne tik jos iškilųjų reiškinių, bet ir kasdienės būties aspektu. Kasdienybės reiškinių virsmas kultūros istorijos objektu sudarė prielaidas visuomenės gyvenimo „užkulisių“, tarp jų ir nusikaltimų, tyrinėjimams. Jau nuo XX amžiaus antrosios pusės vadinamoji nusikalstamumo istorija tarp Vakarų Europos istorikų darėsi vis populiareesnė.

Šiandien jau turbūt neabejojama, jog be socialinės patologijos, taigi ir be nusikaltimų, analizės žinios apie visuomenę, jos raidą būtų neišsamios. Kultūros istorija, tyrinédama tokius antvisuomeninius reiškinius ir neatmesdama specialiųjų mokslų (kriminologijos, sociologijos, teisės istorijos) patyrimo, akcentavo iki tol mažiau žinomus problemos aspektus, pavyzdžiui, kaip tarpusavyje sąveikauja teisinės ir moralinės normos. Pastebėta, jog įvairiais istoriniais laikotarpiais ne visos nusikaltimų formos susilaukdavo vienodo moralinio pasmerkimo. Aiškintasi, kaip ir kodėl evoliucionavo (modernėjo) bausmių praktika (penitenciarinė sistema) bei nusikaltėlius represuojančios institucijos (pavyzdžiui, policija). Nesitenkinta tik nusikaltimų dinamikos rekonstravimu, bet bandyta atsakyti į klausimą, kodėl keitėsi nusikalstamumo turinys ir kodėl vienas nusikaltimų formas keitė kitos. Neatsitiktinai buvo pasirenkamos ir tyrinėjimų chronologinės ribos, dažniausiai XVIII–XIX amžius, t.y. tas istorinis laikotarpis, kada luominės visuomenės irimo bei transformacijos į naują, modernią, pilietinę visuomenę procesas darėsi vis intensyvesnis ir spartesnis. Visuomeniniai reiškiniai, skatinę ar trukdę šį procesą, tapo ypač svarbia kultūros istorijos dalimi.

Nesitikédami išsamiai ir visapusiškai ištirti nusikalstamumo istoriją XIX amžiaus Lietuvoje, kuri tuo metu išgyveno svarbius politinius, kultūrinius, socialinius pokyčius, pasinaudosime, mūsų nuomone, perspektyviu Vytauto Kavolio pasiūlymu. Mokslininkas, rašydamas apie kultūros istorijos nagrinėjimo galimybes, kada „negalime

iškart aprėpt visumos“, siūlė susikoncentruoti ties kokia nors reikšminga kultūros detale, stebėti, kaip istorijos eigoje keičiasi tos detalės forma, turinys, funkcionavimas, nes: „Gilindamiesi į detalę, bandydami ją perskaityti kiek galima išsamiau, esmingiau, atrakiname visumą, kuriai ta detalė priklauso.“² Ir šioje knygoje mažiau dėmesio skirsime XIX amžiaus baudžiamosios statistikos analizei ar nusikaltimų dinamikos rekonstravimui. Specialiai lieka nenagrinėta ir nusikaltimo sampratos evoliucija. Neaptarinėsime ir tuo metu populiarių nusikaltimo etiologijos koncepcijų.³

Nusikalstamumo aprašymą pradėsime nuo carinės Rusijos valstybinių institucijų, kurių pagrindinis uždavinys – nusikaltimų fiksavimas, prevencija ir represija, raidos (modernėjimo) XIX amžiaus Lietuvoje.⁴ Taigi nusikalstamumą analizuosime ne tiesiogiai, bet per „carinės prievartos mašiną“, kurios vieni svarbiausių elementų buvo vykdomoji policija ir penitenciarinė kalėjimų sistema. Pabandysime išsiaiškinti, kaip šios represinės institucijos evoliucionavo, ypač XIX amžiaus viduryje, dėl politinių sukilimų, baudžiamos panaikinimo ir teismų reformos, koks buvo jų kovos su nusikaltimais efektyvumas. Taip pat mėginsime atsakyti į klausimą, kaip oficialus (valdžios) požiūris į kelis baudžiamųjų nusikaltimų tipus koreliavo su dominuojančiais Lietuvos visuomenėje. Pasinaudojant gal ir nelabai vykusiu palyginimu, nusikaltimas mums bus tas pjesės veikėjas, kuris

² Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992, p. 12.

³ Plačiau apie tai žr. Elżbieta Kaczyńska, *Człowiek przed sądem. Spoteczne aspekty przestępczości w Królestwie Polskim. 1815–1914*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982, p. 11–25, 68–96.

⁴ Šio amžiaus viduryje carinė administracija oficialiuose dokumentuose Lietuvos vardo nebeminėjo, o buvusios LDK žemės, t.y. istorinė Lietuva, buvo perskirstytos į keletą gubernijų ir imtos vadinti Vakarų, o vėliau – Šiaurės vakarų ir Pietvakarių kraštu. Šioje knygoje panaudoti archyviniai dokumentai dažniausiai apima vakarinę Vilniaus gubernijos dalį bei Kauno guberniją, kurios beveik sutampa su etninės Lietuvos teritorija. Deja, visiškai neužgriebta liko lietuvių gyvenama teritorija Užnemunėje. Politinė-administracinė sistema Augustavo (vėliau Suvalkų) gubernijoje, kuri įėjo į Lenkijos Karalystės sudėtį, šiek tiek skyrėsi nuo egzistavusios Vilniaus bei Kauno gubernijose, todėl tikslingiau būtų ją analizuoti atskirai. Nusikalstamumą Suvalkų gubernijoje yra tyrinėjusi lenkų istorikė Elżbieta Kaczyńska. Apie jos darbus užsiminsime šiek tiek vėliau.

pats scenoje retai pasirodo, bet apie jo buvimą žino visi kiti pjesės personažai ir žiūrovai.

Šitokias nuostatas galėtume pagrįsti tuo, kad XIX amžiaus vidurio Lietuvos kriminalinė statistika (jos sudarymo būdas) pirmiausia turėtų tapti kritiškos analizės objektu. Antra vertus, bet kuri kriminalinė statistika yra santykinė, t.y. tikrasis nusikaltimų skaičius tyrinėtoji visuomet lieka nežinomas (kriminologijoje jam apibūdinti vartojamas *dark figure*⁵ terminas). Trečia, jeigu įrodytais nusikaltimais, t.y. teismine statistika (išnagrinėtos bylos, nuteistieji), galima labiau pasitikėti, tai išaiškintų (užfiksuotų, atskleistų) nusikaltimų skaičius paprastai kelia kur kas daugiau abejonių. Problemas, susijusias su kriminalinės statistikos interpretacijomis, išsamiai aprašė jau minėtoji Elžbieta Kaczyńska. Mūsų nuomone, ši autorė pastebėjo tai, ką kiti istorikai bei sociologai dažniausiai ignoro davo. Nusikaltimų skaičius, jų dinamika buvo galingas veiksnys formuojant viešąją nuomonę ir todėl dažnai tapdavo valdžios manipuliacijų objektu. Autoritarinėje politinėje sistemoje didelis teismuose nagrinėjamų bylų skaičius galėjo visuomenėje sukelti netikrumą, nepasitikėjimą valdžia, o tai, žinoma, buvo nepageidautina. Staigus nusikalstamumo „išaugimas“ galėjo skleisti tarp teisėjų „represines nuotaikas“ ir palengvinti prievartos akceptavimą visos visuomenės mastu.⁶ Todėl, anot Kaczyńskos, išaiškintų nusikaltimų statistika pirmiausia priklausė nuo policininkų skaičiaus, teritorijos, kurią jie stebėdavo, dydžio, antra, nuo jų profesionalumo bei organizacijos, ir trečia, nuo visuomenės santykių su policija – ar šios veikla toleruojama, ar ja pasitikima (apie tai liudija įskundimų policijai skaičius), ar, priešingai, gyventojai labiau linkę solidarizuotis su nusikaltėliais.⁷ O įrodytų nusikaltimų skaičius, istorikės nuomone, geriau informuoja apie „valdžios patologiją“, t.y. iliustruoja teisinės sistemos ypatybes, labiau trūkumus, nei liudija apie patį nusikaltimą.⁸

Mūsų tekste vartojama nusikalstamumo sąvoka pirmiausia implikuoja baudžiamuosius (kriminalinius) nusikaltimus: įvairius turinius nusikaltimus, nusikaltimus gyvybei, asmens orumui, garbei, viešajai tvarkai ir visuomeninei dorovei. Valstybiniai, arba politiniai,

⁵ Pažodžiui: tamsus skaičius (*angl.*).

⁶ Kaczyńska, op. cit., p. 101.

⁷ Ibid., p. 103–104.

⁸ Ibid., p. 104.

nusikaltimai nėra šio tyrinėjimo tikslas. Tiesa, politinėje-teisinėje praktikoje ribos tarp kriminalinių ir politinių nusikaltimų nebuvo tokios aiškios. Ypatingomis sąlygomis, pavyzdžiui, karinės padėties, kuri XIX amžiaus Lietuvoje skelbta gana dažnai, rusų administracija pavojingesnius kriminalinius nusikaltimus galėjo priskirti prie „ypatingųjų“ ir kovoti su jais, kaip su politiniais, išimtinėmis administracinėmis-policinėmis priemonėmis. Taip, nelaukiant teismo nuosprendžio, labai dažnai būdavo baudžiami asmenys, įtariami arklų vagystėmis. Kalbamuoju laikotarpiu Rusijos imperijos baudžiamuosiuose kodeksuose (1845, 1866 metų ir vėlesnių redakcijų) nusikaltimas buvo apibrėžiamas dviem kategorijomis: nusikaltimas (*pres-tuplenie*) – toks įstatymo pažeidimas, kuris kėsina į „aukščiausios valdžios teisių neliečiamumą“ ir gresia visuomenės arba privačių asmenų saugumui, ir nusižengimas (*prostupok*) – įstatymo numatytų taisyklių, saugančių visuomenę ir asmenis, pažeidimas.⁹ Ir nors baudžiamuosiuose kodeksuose buvo užfiksuotos skirtingos bausmės už nusikaltimą ir nusižengimą, policinėje-teisinėje praktikoje tų skirtumų greitai nebeliko. Atrodo, jog daugiau įtakos nusikaltimo išaiškinimui, kvotos ir tardymo eigai, bausmės formai turėjo įvairūs luominiai institutai. Pagal Rusijos imperijoje nusistovėjusią tvarką, kuri po LDK žemių prijungimo tapo privaloma ir Lietuvoje, visi caro pavaldiniai skirstyti į dvi kategorijas – privilegijuotųjų luomų asmenis, kurie buvo atleisti nuo kūno bausmių, ir neprivilegijuotųjų luomų, kurie nuo kūno bausmių nebuvo atleisti.¹⁰ Šis skirtumas ypač pabrėžtas pirmajame Rusijos imperijos Bausmių statute (1845). Toks gyventojų atskyrimas, būdingas luominei visuomenei, išliko ir po

⁹ „Uloženie o nakazaniach ugolovnych i ispravitelnych“, in *Svod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. 15, Sankt Peterburg, 1857, p. 1.

¹⁰ XVIII amžiaus pabaigoje po Jekaterinos II reformų Rusijoje susiformavo keturi pagrindiniai luomai: bajorų, dvasininkų, miestiečių ir sodiečių (*selskich obyvatelėj*). Nuo 1831 metų bežemiai bajorai, neįrodę savo bajoriškos kilmės, buvo priskiriami naujiems vienkieminkų (kaime) ir piliečių (mieste) luomams. Bendresne prasme Rusijos imperijos gyventojai skirstyti į mokestinius (dar vadintus neprivilegijuotais) ir atleistus nuo mokesčių (privilegijuotus) luomus. Mokestinių, arba neprivilegijuotų, luomų asmenys turėjo atlikti rekrutų prievolę ir mokėti pagalvės mokesť. Absoliučiai didžioji Rusijos imperijos gyventojų dalis – valstiečiai luomines privilegijas gavo tik po 1861 metų, t.y. po baudžiaivos panaikinimo. Nuo tol ši socialinė grupė tapo žemiausiu, taigi mažiausiai privilegijų turinčiu luomu.

baudžiamos panaikinimo. Todėl didžioji gyventojų dalis dažnai būdavo baudžiama dvigubomis bausmėmis – be pagrindinių, dar ir fizinėmis.

Lietuvių istoriografijoje nusikalstamumo istorija beveik visiškai netyrinėta. Todėl šioje nedidelėje apžvalgoje, nepretenduodami į išsamią analizę, apžvelgsime tik pagrindines, Vakarų Europos istoriografijoje, tiksliau, anglosaksų tradicijoje, dominuojančias nusikaltimų tyrinėjimo tendencijas. Mums tai reikšminga pirmiausia metodologine prasme. Platesnę pastarojo meto tyrinėjimų apžvalgą galima rasti jau ne kartą minėtos lenkų istorikės Kaczyńskos monografijoje¹¹. Tiesa, svarbiais ir reikšmingais laikytume tuos lietuvių istorikų darbus, kuriuose nagrinėjami įvairūs socialiniai-ekonominiai, kultūriniai Lietuvos visuomenės modernėjimo aspektai, taip pat carinių institucijų, ypač represinių, veikla ir raida XIX amžiaus Lietuvoje.¹² Būtent šia prasme vertingi ir kai kurių tarybinių rusų istorikų darbai.

Gal kiek schematizuotai, mūsų nuomone, dabartinėje nusikaltimų istoriografijoje galėtume išskirti dvi pagrindines tendencijas ar kryptis. Dažniausiai jos ne supriešinamos, bet priešingai – papildo viena

¹¹ Kaczyńska, op. cit., p. 19–25.

¹² Juozas Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija*, Vilnius: Mokslas, 1978; Vytautas Merkys, *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius: Mokslas, 1982; Vytautas Merkys, „Valstiečių judėjimas Lietuvoje XIX a. pabaigoje“, in *Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, p. 240–271; Leonas Mulevičius, „Lietuvos valstiečių judėjimas 1864–1904 metais“, in Mečislovas Jučas, Leonas Mulevičius ir Antanas Tyla, *Lietuvos valstiečių judėjimas 1861–1914 metais*, Vilnius: Mokslas, 1975, p. 31–298; Leonas Mulevičius, „Laisvųjų žmonių kova dėl žemės Lietuvoje 1864–1882 metais“, in *Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje*, p. 59–83; Antanas Tyla, „Lietuvos valstiečių istorijos (1795–1861) bruožai“, in *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 4, 1993, p. 7–102; Antanas Tyla, „Lietuvos valdymo 1900–1914 metais ypatumai“, in *LTSR Mokslų Akademijos darbai: A serija*, t. 2(27), 1968, p. 75–93; Stasys Vansevičius, „1861 m. valstiečių reformos įstatymai ir jų vykdymas Lietuvoje“, in *VVU mokslo darbai: Ekonomikos ir teisės mokslų serija*, t. 2, 1957, p. 127–150; Rimantas Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius: Mokslas, 1990. Jaunesnės kartos istorikų darbai: Egidijus Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais*, Vilnius: Mokslas, 1989; Antanas Kulakauskas, „1863 m. „Laikinųjų taisyklių Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko gubernijų liaudies mokykloms“ parengimas ir svarstymai dėl lietuvių kalbos vartojimo Lietuvos pradžios mokyklose“, in *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorijos serija*, t. 25, 1986, p. 35–52. Taip pat Rimanto Miknio, Egidijaus Motiekos, Giedriaus Subačiaus, Raimundo Lopatos darbai, publikuoti *Lietuvių Atgimimo istorijos studijose*, t. 1–4.

kitą. Pirmajai daugiau įtakos turėjo sociologijos mokslo darbai, tyrinėjantys socialinės patologijos reiškinius. Šios krypties mokslininkų supratimu, nusikalstamumas – tai visų pirma visuomeninis reiškinys, susijęs su kitais modernėjančioje visuomenėje vykstančiais socio-ekonominiiais, sociokultūriniais procesais. Todėl ir pagrindinis tyrinėjimų objektas – jų sąveikos aprašymas ir analizė, parodant, kaip ir kodėl vyksta nusikaltimų dinamika, kaip evoliucionuoja nusikaltimų tipai ir pan. Visiškai neblogas šios tendencijos atstovas galėtų būti garsus amerikiečių mokslininkas Charlesas Tilly. Vienaame savo straipsnių¹³ jis analizavo, kaip kriminalinių nusikaltimų (turtinių ir asmeniui) dinamika Prancūzijoje 1831–1931 metais siejosi su urbanizacijos procesu. Tilly apskaičiavimais, nusikaltimų (bylų ir teismo nuosprendžiais patvirtintų nusikaltėlių) skaičius palengva mažėjo. Tokia tendencija pastebima tiek pramoniniuose, tiek ir kaimiškuose regionuose. Šį faktą mokslininkas buvo linkęs aiškinti pokyčiais policinėje sistemoje.

Antroji kryptis formavosi veikiamą jau ne tik ir ne tiek sociologijos, bet labiau teisės istorijos. Mokslininkų, priklausančių šiai kryptčiai, teigimu, tyrinėdami nusikalstamumo istoriją negalime ignoruoti teisės teorijos evoliucijos, pasikeitimų teismų procedūrose bei baudžiamuosiuose kodeksuose ir pan. Todėl visiškai suprantama, jog bendroji nusikaltimų dinamikos problema juos domino mažiau. Svarbiau buvo aprašyti, kaip oficialios, rašytinės teisės normos funkcionuoja visuomenėje. Šio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje pasirodė bent keletas tokio pobūdžio darbų¹⁴. Dažniausiai jų autorius domino, kaip susiformuoja kontroversija tarp valdžios nustatytų teisės normų ir visuomenės požiūrio į konkrečius nusikaltimų tipus. Tyrinėta, kodėl anaip tol ne visi nusikaltimai susilaukdavo vienodo „visuomenės pasmerkimo“.

Turėtume dar kartą pabrėžti, jog grynų pavidalu abi šios tendencijos retai pasireiškėdavo. Dažniausiai jas bandyta derinti. Kaczyńskos

¹³ Abdul Qaiyum Lodhi ir Charles Tilly, „Urbanization, Crime and Collective Violence in 19th Century France“, *American Journal of Sociology*, t. 79, 1973, nr. 2, p. 296–313.

¹⁴ *Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, sudarytojas V.A. Gatrell, London: Merrimack, 1980; *Albions Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth Century England*, sudarytojas Douglas Hay, London: Allen Lane, 1975; *Crime in England 1500–1800*, sudarytojas J.S. Cochrane, London: Methuen and Company, 1977.

fundamentalios studijos¹⁵ galėtų būti geras pavyzdys. Autorė analizuoja ne tik baudžiamosios statistikos rekonstravimo galimybes ir nusikalstamumo dinamiką Lenkijos Karalystėje 1815–1914 metais, bet taip pat daug vietos skiria „kriminalinės klasės“ formavimosi problemai ir visuomenės požiūrių į nusikaltėlius bei nusikaltimus aprašymui. Beje, istorikė pateikia ir daug vertingos lyginamosios medžiagos. Šioje nedidelėje apžvalgoje neaptarėme, kaip istoriografija sprendžia specifines policinės bei penitenciarinės sistemų formavimosi bei modernėjimo XIX amžiaus visuomenėje problemas. Tai trumpai padarysime pirmosios ir antrosios knygos dalies pradžioje.

Europinės istoriografijos patyrimas – tai tik metodologinis pagrindas nusikalstamumo bei represinių struktūrų, kurių tikslas – kova su nusikaltimais, tyrinėjimui. Žinoma, tyrimas būtų nepilnavertis, jei nepasinaudotume pirminiais šaltiniais. Šiam darbui reikalingus šaltinius galėtume suskirstyti į dvi pagrindines grupes. Pirmajai, didžiausiai, priklauso įvairūs valdžios įstaigų dokumentai: metinės ir mėnesinės ataskaitos, raportai apie policijos ir kalėjimų būklę, centrinės bei vietinės valdžios susirašinėjimas dėl policijos ir kalėjimų sistemos reformavimo ir kt. Pagrindinė šių archyvinių dokumentų dalis saugoma Lietuvos valstybiniame istorijos archyve (VIA): Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos (f. 378), Vilniaus civilinio gubernatoriaus (f. 380), Vilniaus policmeisterio (f. 421), Vilniaus gubernijos apskričių policijos valdybų (f. 422, 432, 986) ir kituose fonduose. Reikšmingos medžiagos yra ir Kauno valstybiniame archyve (KVA): civilinio gubernatoriaus kanceliarijos (f. I-50) ir apskričių policijos valdybų (f. 34–39, 44–47) fonduose. Vertingų žinių apie penitenciarinės sistemos raidą galima aptikti mažai tyrinėtuose Vilniaus ir Kauno gubernijų kalėjimų globos komitetų (VIA, f. 492 ir KVA, f. I-64) ir kalėjimų inspekcijų (VIA, f. 384, 491 ir KVA, f. I-63) fonduose. Dokumentų, charakterizuojančių Vidaus reikalų ministerijos poziciją, yra Rusijos Spalio revoliucijos centrinio valstybinio archyvo Policijos departamento fonde (SRCVA, f. 102). Ne visi dokumentai vienodai informatyvūs, be to, dažnai tendencingi, todėl reikalauja kruopščios kritinės analizės. Pirmiausia jie leidžia suprasti valdžios, valdininkų požiūrį į represines struktūras,

¹⁵ Kaczyńska, op. cit.; Kaczyńska, *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989.

nusikalstamumą, taip pat rodo, kaip stengtasi šias struktūras keisti, modernizuoti ir kokie to proceso rezultatai.

Antroji, neoficialių šaltinių, grupė yra gerokai mažesnė. Tai visiškai suprantama. Rusijos imperijoje cenzūra neleido viešos negiamų reiškinių (nusikaltimų) ar valstybinių institucijų (policijos, kalėjimų) kritikos. Todėl geras žinių apie represines struktūras, jų funkcionavimą šaltinis – žmonių, patekusių į tos sistemos gniaužtus, atsiminimai. Dažniausiai atsiminimus rašė buvę politiniai kaliniai (pavyzdys – Jokūbo Geištoro atsiminimai). Didžioji dauguma kriminalinių nusikaltėlių buvo neraštingi ir neturėjo jokių kūrybinių aspiracijų. Tačiau išliko daug jų skundų. Pastarieji suteikia nemažai vertingos informacijos ir apie policinės sistemos patologiją, ir apie kalėjimų kasdienybę, buitį.

0290004647
LHHA

NUSIKALTIMAI IR
NUSIKALTĖLIAI

Vykdomosios policijos raida

Specialiai rusų policinės sistemos raida Lietuvoje XIX amžiuje lietuvių istorikų nebuvo tyrinėta. Turbūt daugiausia dėmesio šiai problemai skyrė Augustinas Janulaitis knygoje *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai*¹. Ypač vertingos jo pastabos apie Lietuvos tradicinio elito (bajorijos) požiūrį ir laikyseną policinės sistemos atžvilgiu XIX amžiaus pradžioje. Dabartinėje lietuvių istoriografijoje carinės policijos struktūrų formavimosi klausimams šiek tiek vietos skirta dviejų Lietuvos miestų – Šiaulių bei Vilniaus – istorijose.² Autoriai, pateikdami įdomių faktų, daugiausia dėmesio skyrė policijos institucijų aprašymui, policijos reformų (ypač Vilniaus mieste) raidai. Jie pastebėjo, jog policija buvo vienintelė institucija mieste, atliekanti vykdomosios valdžios funkcijas, o tai darė miestų administraciją priklausomą nuo policijos.³

Atrodo, kad šiulaikinėje anglosaksiškoje istoriografijoje svarbiausia yra modernių represinių struktūrų, visų pirma policijos, sociogenezės problema: kaip luominei visuomenei virstant pilietine ir formuojantis nacionalinėms valstybėms keitėsi policinių struktūrų funkcijos, jų vieta visuomenėje ir pastarosios požiūris į jas. Paminėsime tik kelis tipiškesnius autorius bei jų darbus. Anot amerikiečių istoriko Davido Bayley, policinės sistemos modernizacija įvairiuose kraštuose vyko nevienodai. Šio proceso esmė – perėjimas nuo luominės, tėvoninės sistemos, kur policijos funkcijas atlieka tik privilegijuotojo luomo atstovai, prie tokios, kur pagrindinis vaidmuo tenka valstybei. Policijos modernizavimo procesas – tai policinės sistemos

¹ Augustinas Janulaitis, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX a. (1795–1863)*, Kaunas: VDU Teisių fakulteto leidinys, 1936.

² Juozas Jurginis, Vytautas Merkys ir Adolfas Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis, 1968 (skyrus, kuriuose aptariama policijos struktūra, parašė Merkys); *Šiaulių miesto istorija iki 1940 metų*, atsakingasis redaktorius Leonas Mulevičius, Šiauliai: Momentas, 1991 (policiją skyriuje „Šiauliai 1861–1919 m.“ aprašė Rimantas Miknys).

³ Jurginis, Merkys ir Tautavičius, op. cit., p. 288; *Šiaulių miesto istorija [...]*, p. 90.

centralizavimas, unififikavimas bei biurokratizavimas.⁴ Aptardamas reiškinius, kurie galėjo turėti įtakos policinės sistemos raidai, mokslininkas pastebėjo, jog nė vienas, tradiciškai laikomas svarbiu, didesnio vaidmens nesuvaidino. Tai pasakytina ne tik apie urbanizaciją, bet ir apie nusikalstamumą, kuris, Bayley nuomone, tebuvo tik „paviršutinis“ pokyčių policijoje veiksnys.⁵ Anot šio mokslininko, pirmiausia pilietinės-teisinės valstybės formavimasis pakeitė policijos vietą visuomenėje, modifikavo jos veiklos metodus. Panašias išvadas padarė ir kiti maždaug tuo pat metu rašę mokslininkai.⁶

Be labiau teorinio pobūdžio studijų, pasirodė ir darbų, kuriuose konkrečiai tyrinėta Rusijos policijos būklė. Anot istoriko N. Weismano, tyrusio Rusijos policijos sistemą XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje⁷, ji dar buvo pernelyg „archajiška“ ir negalėjo veiksmingai kovoti su nusikalstamumu. Trūko profesionalių pareigūnų, todėl policija formuota iš atsargos kariškių. Iki pat 1903 metų egzistavo kaimo luominė policija. Policijos kompetencijos ribos nebuvo griežtai apibrėžtos. Net ir XX amžiaus pradžioje Rusijos imperijos policija tebebuvo „universalinė institucija“, kuri rūpinosi administracinių įsakų skelbimu, mokesčių rinkimu ir atliko kitas moderniai policijai nebūdingas funkcijas.⁸

Aptardami Rusijos policinės sistemos ypatybes Lietuvoje, pirmiausia turėtume atkreipti dėmesį į du, mūsų nuomone, esminius dalykus: pirma, ar formuojant policinę sistemą nusikalstamumas buvo aktualus carinei vyriausybei bei jos administracijai Lietuvoje, ir antra, ar naujai kuriama (tiksliau, primesta iš šalies) policinė sistema galėjo veiksmingai kovoti su nusikalstamumu.

⁴ David Bayley, „The Police and Political Development in Europe“, in *The Formation of National States in Western Europe*, sudarytojas Charles Tilly, Princeton: Princeton University Press, 1975, p. 349.

⁵ Ibid., p. 351–353.

⁶ Ted Robert Gurr, *Roques, Rebels and Reformers. A Political History of Urban Crimes and Conflicts*, London: SAGE Publications, 1976.

⁷ N. Weisman, „Regular Police in Tsarist Russia 1900–1914“, *The Russian Review*, t. 14, Stanford University Press, 1985, nr. 4, p. 45–68.

⁸ Ibid., p. 56.

1. Bendri policinės sistemos formavimosi bruožai ikireforminiu laikotarpiu

XVIII amžiaus pabaigoje – XIX amžiaus pradžioje Rusijos policijos, tiksliau, vykdomosios policijos, kaip biurokratinio aparato ir kaip vieno svarbiausių valstybės represinės sistemos elementų (kalbamuoju laikotarpiu, kaip, beje, ir vėliau, policijos funkcijas dažnai atlikdavo kariuomenė), organizavimą buvusiose LDK žemėse pirmiausia lėmė bendras carinės valdininkijos požiūris į policiją. O šią galėtume apibūdinti kaip pereinamąją, artimesnę tradicinei patri-monialinei nei racionalizuotai biurokratinei. Pirmajai, anot Maxo Weberio, būdinga tai, kad nėra: 1) kompetencijos bei veiklos sferų apibrėžtumo, 2) racionalios tvarkos santykiuose tarp aukštesniųjų ir žemesniųjų valdininkų, 3) pastovios tarnautojų skyrimo sistemos ir laisvai samdomų valdininkų, 4) profesinio rengimo sistemos ir jos poreikio, 5) pastovių atlyginimų.⁹

XVIII amžiaus pabaigoje – XIX amžiaus pradžioje Rusijos imperijoje nusistovėjo iš esmės luominės policijos organizavimo tipas. Nors vyriausiųjų policijos valdininkų funkcijos gubernijose buvo pavestos skiriamiems gubernatoriams ir gubernijų valdyboms (Senatas skirdavo ir apskrities miestų policijos viršininkus – gorodničius), apskrityse vykdomoji policija – žemesnysis žemskinis teismas, kurį sudarė ispravnikas (apskrities policijos viršininkas), jo pavaduotojai bei keli posėdininkai, buvo renkamas iš vietos bajorijos. (Nuo 1787 metų Rusijos valstybiniuose dvaruose policijos funkcijas atliko viršaičiai ir seniūnai, o žemiausiąją vykdomosios policijos grandį sudarė šimtininkai bei dešimtininkai, vietinės policijos parenkami iš valstiečių.) Taigi valstybė didesnės iniciatyvos kištis į vietos policijos organizavimą nerodė, palikdama tai pačios bajorijos kompetencijai. Kita vertus, vykdomosios policijos formavimas buvusiose LDK žemėse turėjo savo ypatumą, kuriuos sąlygojo konkreti carizmo politika „naujai prijungtose prie imperijos teritorijose“.

Neseniai pasibaigęs 1794 metų sukilimas, kuriame aktyviai dalyvavo vietos elitas – bajorija, ir sunki ekonominė krašto padėtis

⁹ Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, 2-as leidimas, New York: Oxford University Press, 1950, p. 343.

carinei administracijai pirmiausia kėlė uždavinį užtikrinti krašto stabilumą bei ramybę palengva integruojant (unifikuojant) buvusias LDK žemes į imperijos sudėtį. Tokioje situacijoje vykdomajai policijai, padedamai krašte esančios kariuomenės, buvo skiriamas, be abejonės, ypatingas vaidmuo. Tačiau čia vėlgi kilo klausimas, kurį rusų administracija turėjo kuo skubiau išspręsti, t.y. kaip galima Rusijos imperijos centrinėse gubernijose egzistavusį vykdomosios policijos organizavimo modelį perkelti į teritorijas, kurios dar taip neseniai buvo apimtos „revoliucinių nuotaikų“.

Caro administracija suprato, jog be vietos politinio elito – Lietuvos bajorijos paramos bei dalyvavimo neįstengs sukurti efektyvios policinės sistemos, todėl visaip stengėsi apriboti jos įtaką vykdomajai policijai, bet anaip tol jos neeliminuoti. Štai dar 1796 metais Lietuvos generalgubernatorius Nikolajus Repninas, svarstydamas, ar leisti Lietuvos bajorijai rinkti policijos valdininkus, ar ne, priėjo prie išvados, jog „šitokį pasitikėjimą jiems suteikti dar būtų per anksti“.¹⁰ O dar anksčiau, po imperatorės Jekaterinos II 1794 10 30¹¹ įsako, kuris leido šalia karinės kurti civilinę administraciją, iš vietos gyventojų miestuose bei apskrityse pradėta skirti gorodničius ir kapitonus-ispravnikus.¹² Būtent skirti, o ne rinkti, kaip buvo įprasta visoje likusioje Rusijos imperijos dalyje. Tokia praktika – kad apskrities policijos viršininką skiria vyriausybė – patvirtinta ir kitais Rusijos carų įsakais (1797, 1798), o nuo 1799 metų taikoma visose buvusiose LDK žemėse.¹³ Anot Janulaičio, Lietuvos bajorija tokiems išimtiniais įstatymams nepritarė ir visaip prieš juos protestavo. Dažniausiai buvo reikalaujama nemažinti renkamų policijos tarnautojų arba apskritai sumažinti policijos valdininkų skaičių apskrityje¹⁴ (mat gubernijos viršininkas, arba civilinis gubernatorius, turėjo teisę skirti tik ispravnikus, o jo padėjėjus bei zemskinio teismo posėdininkus, išlaikomus apskrities lėšomis, rinkdavo patys bajorai). Taip pat buvo reikalaujama, kad policijos kompetencija, jos veiklos ribos būtų griežčiau nustatytos bei apibrėžtos įstatymais.¹⁵ Tokias Lietuvos

¹⁰ Janulaitis, op. cit., p. 55.

¹¹ Visos datos pateikiamos senuoju stiliumi.

¹² Leonid Žytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno: Mokslo bičiulių draugijos leidinys, 1938, p. 82–83.

¹³ Janulaitis, op. cit., p. 102.

¹⁴ Ibid., p. 509.

bajorų nuostatas caro policinės sistemos atžvilgiu patvirtina ir kiti archyviniai dokumentai, o tai leistų daryti išvadą, kad toks iš esmės neigiamas nusistatymas buvo gana pastovus. Štai Kauno gubernijos žandarų štabo karininkas, apibūdindamas bajorijos lūkesčius bei viltis, pažymi ir reikalavimą, kad policijos pareigybes užimtų tik bajorų rinkti kandidatai.¹⁶ Taigi Lietuvos bajorai norėtų naudotis tokiomis pat teisėmis kaip ir kitų Rusijos imperijos centrinių gubernijų elitas.¹⁷

Atrodo, jog XIX amžiaus pradžioje tiek caro administracijos, tiek vietos bajorijos policinės sistemos sampratoje nusikalstamumas svarbesnio vaidmens nevaicino. Vietinei administracijai pirmiausia rūpėjo sukurti patikimą ir ištikimą vykdomąją policiją, kuri padėtų įgyvendinti valdžios įsakus ir užtikrintų socialinę tvarką. Lietuvos politinis elitas suprato, jog tokioje policinėje sistemoje jo padėtis būtų labai suvaržyta. Todėl bajorijos reikalavimus netaikyti Lietuvoje išimtinių taisyklių reikėtų vertinti kaip bandymą išsaugoti savo luominės privilegijas ir įtaką, nors ir smarkiai apkarpytą, visuomeniniam Lietuvos gyvenimui. Bajorijos reikalavimą sumažinti apskrities policijos tarnautojų skaičių reikėtų vertinti ne kaip atsitiktinį nesusipratimą, o kaip būdingą luominės visuomenės elitiniam sluoksniui reikalavimą. Jį galėtume paaiškinti nepasitikėjimu centralizuota, „suvalstybinta“ represine policine sistema, kurią valdžia bandė kurti, o tiksliau, primetė Lietuvai. Šitokio bajorijos nepasitenkinimo carizmo diegiama vykdomosios policijos sistema priešzastis – priešvara tarp luominės visuomenės elito mentalitetui būdingos represijos sampratos, pagal kurią prievartos naudojimas – tik šio luomo teisė bei privilegija, ir autokratinėms valstybėms būdingo centralizuoto, „monopolizuoto“ represinio aparato. Tiek tuo metu, tiek ir vėliau vykdomosios policijos stiprinimas Lietuvos bajorams kėlė baime, nes jie čia išvelgė grėsmę savo pačių laisvėms. Net XIX amžiaus viduryje Lietuvos dvarininkai pasiskųsdavo vienas kitam, jog apskričių – žemskinei – policijai skiriama per daug lėšų, todėl ji „tunka kaip

¹⁵ Ibid., p. 203.

¹⁶ Kauno gubernijos žandarų štabo karininko pulkininko Ivano Skvorcovo raportas žandarų šefui Vasilijui Dolgorukovui (1858 01 31), SRCVA, f. 109, Caro kanceliarijos III skyrius, 1-oji ekspedicija, ap. 32, b. 321(11), l. 6.

¹⁷ Kauno gubernijos žandarų štabo karininko pulkininko Skvorcovo raportas žandarų šefui Dolgorukovui (1859 11 25), ibid., l. 39.

žuvis pavasari“ . Tuo tarpu policijos tarnautojai „negailėstingai spaudžia vargšę liaudį, diegia jai nepasitikėjamą mumis [dvarininkais – V.S.], prižada aukso kalnus...“¹⁸

Tokias bajorijos nuostatas stiprino dar XIX amžiaus pirmojoje pusėje Rusijos įstatyminiuose aktuose nustatytos policijos funkcijos, tarp kurių privačios nuosavybės apsauga bei asmens neliečiamumas svarbesnio vaidmens nevaidino, o pagrindiniu policijos uždaviniu skelbiamas viešosios tvarkos ir ramybės palaikymas, kurį garantuoti turėjo savalaikis valdžios įsakų bei potvarkių įgyvendinimas. Vykdomoji policija ir turėjo kontroliuoti, kaip šie įsakai įgyvendinami.¹⁹ Kita vertus, XIX amžiaus pradžios visuomenėje, ypač elito požiūriu, viešosios tvarkos palaikymas buvo neprestišinis užsiėmimas, todėl, manyta, nereikalaujantis nei daugiau dėmesio, nei lėšų.²⁰

XIX amžiaus trečiasis–penktasis dešimtmečiai – ypač svarbus rusų policinės sistemos formavimosi laikotarpis. Būtent tada (1826 metais) įkurta slaptoji politinė policija, kuri su tam tikrais pakitimais egzistavo iki pat 1880 metų. Tuo pat laikotarpiu žymesnių pokyčių įvyko ir vykdomosios policijos sistemoje. Didžiausią įtaką turėjo caro Nikolajaus I 1837 06 03 įsakas dėl apskrities zemskinės policijos organizavimo. Beje, tokia policijos, tiek zemskinės, tiek miesto, struktūra, organizacija, veiklos pobūdis iš esmės nepakito iki 1862 metų pabaigos, kai buvo priimtos Laikinosios policijos taisyklės.

Šiuose ketvirtojo dešimtmečio pertvarkymuose galėtume išskirti dvi vis labiau ryškėjančias, o vėliau įsivyravusias policinės sistemos organizavimo tendencijas: biurokratizaciją ir unifikaciją. Beje, abi šios tendencijos valdant Nikolajui I buvo būdingos ir kitoms imperijos visuomeninio, politinio bei kultūrinio gyvenimo sritims.²¹ Taigi ir policijos reformas, jos stiprinimo būtinybę, iškilusią ketvirtajame dešimtmetyje, pirmiausia reikėtų aiškinti atsižvelgiant į valdžios politikos „naują kursą“, kurio esmė – kova su bet koku revoliuciniu

¹⁸ Išrašas iš Kauno gubernijos dvarininko Grotkovskio laiško Kalinauskui (1861 11 18), SRCVA, f. 109, Caro kanceliarijos III skyriaus slaptasis archyvas, ap. 3, b. 742, l. 1.

¹⁹ „Učereždenije vlastej i mest ujezdnych“, in *Svod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. 2(1), 1857, p. 504–505.

²⁰ Gurr, op. cit., p. 120–121.

²¹ Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, Oxford: Oxford University Press, 1989, p. 208–226.

nuotaikų pasireiškimu tiek imperijos viduje, tiek ir už jos ribų. Apsaugoti nuo šen bei ten kylančių revoliucinių ir socialinių bruzdėjimų galėjo tik gerai organizuota policija, sugebanti skubiai, o svarbiausia – tiksliai reaguoti į visus valdžios paliepimus bei potvarkius. Dėl to, anot aukščiausiosios valdininkijos, ją reikėjo visos imperijos mastu suvienodinti, arba unifikuoti. Antra vertus, policijos biurokratizacija, t.y. vis didesnis vyriausybės skiriamų tarnautojų skaičius, aiškiai nustatyta tarnautojų priėmimo bei atleidimo tvarka, griežčiau apibrėžta jų kompetencija, galimybė pakilti policinės hierarchijos laiptais ir kitos panašios priemonės, turėjo vykdomąją policiją padaryti patikima tarpininke tarp „geranoriško“ caro ir „ištikimos“ liaudies, kurios ramybę trikdo visokio plauko „revoliucionieriai“.

1837 06 03 įsaku, nors ir sustiprindama savo kontrolę policijai, vyriausybė vis dėlto paliko jos sudėtyje kolegialius ir iš dalies renkamus organus. Apskrities policijoje tai buvo zemskinis teismas, kuriam pirmininkavo ispravnikas. Jis buvo renkamas bajorų, kaip ir vyresnysis nuolatinis posėdininkas, ir abu tvirtinami vyriausybės. Visus kitus posėdininkus (nuovadų ar dalių viršininkus – pristavus) skirdavo gubernijos valdybos.²² Panašiai organizuota ir miestų policija. Gubernijos miestuose buvo palikta kolegiali policijos *pristustvije* (atitikmuo – policijos valdybos) – įstaiga, į kurią įėjo suderinus su Vidaus reikalų ministerija gubernatoriaus skiriami policmeisteris bei nuovadų pristavai. Taip pat būdavo renkami miestų magistratų ar rotušių atstovai – ratmanai (tarėjai).²³ Apskričių miestų policijai vadovavo gorodničius. Be jo, į apskričių miestų policijos sudėtį įėjo miesto rotušių atstovai – tarėjai, nuovadų pristavai bei kvartallų prižiūrėtojai. Žemiausią policijos grandį – eilinius policininkus apskrityse sudarė šimtininkai ir dešimtininkai (skiriami pagal prižiūrimų kiemų skaičių), o miesteliuose – penkiasimtininkai ir tūkstantininkai.²⁴ Juos skirdavo ispravnikas, o išlaikė patys gyventojai. Verta pastebėti, kad nuovadų dydis, jų skaičius apskrityje, kaip, beje, ir policijos tarnautojų etatų skaičius, buvo nustatomi pirmiausia remiantis socialiniais-ekonominiais kriterijais, pavyzdžiui, pagal nuovados užimamą plotą, prekyviečių svarbą bei skaičių, amatų

²² „Učereždenije vlastej i mest ujezdnych“, p. 500, 502.

²³ Ibid., p. 788–789.

²⁴ Ibid., p. 501.

išsivystymą ir pan. Nusikalstamumas esmingesnio vaidmens nevaidino. Tiesa, tarp „kitų vietos aplinkybių“, turinčių įtakos nuovadų dydžiui, buvo paminėtas ir iškeltų bylų skaičius bei rūšis.²⁵ Bet tuo ir apsiribota.

Policijos funkcijos, jų paskirstymas liko archajinis. Zemskinė, kaip ir miesto vykdomoji, policija turėjo atlikti įvairias funkcijas: nuo caro įsakų paskelbimo, jų vykdymo kontroliavimo, viešosios tvarkos palaikymo (taip pat ir per pamaldas) iki sanitarinės priežiūros ir tvarkos bei padomumo palaikymo smuklėse ir užieigose. Visos policijos funkcijos buvo padalytos į kelias didesnes grupes ir apėmė finansų, teisėsaugos, karo, „visuomenės gerovės“ bei dorovės sritis. Kovai su nusikalstamumu atskirai išskirta keletas punktų: visuomeninės tvarkos palaikymas, kuris kartu su kitais policijos veiksmais turėjo užtikrinti asmens saugumą, kova su plėšikavimu bei vagystėmis ir nusikalstamumo statistikos rinkimas.²⁶

Policija atliko ir žemiausios teismo instancijos funkcijas; tiesa, privilegijuotųjų luomų atstovai, kuriems nebuvo taikomos kūno bausmės, šio teismo jurisdikcijai nepriklausė. Policijos teismas nagrinėjo „mažiau svarbius nusikaltimus“ bei nusižengimus – dažniausiai smulkias vagystes bei sukčiavimus. Toks policijos teismas galėjo skirti pinigines nuobaudas (ne daugiau kaip 30 sidabro rublių) arba nubausti nusikaltėlį kūno bausmėmis (išplakti rykštėmis). Išimtiniais atvejais baudavo ir areštu nuo 1 iki 3 mėnesių.²⁷ Paskirtą nuosprendį pats policijos teismas ir įvykdydavo. Toks vykdomosios policijos veiklos ribų išplėtimas ir „sustiprinimas“, caro Nikolajaus I bei jo valdininkų nuomone (ne veltui to laikotarpio Rusija istoriografijoje vadinama „policine valstybe“), turėjo apsaugoti imperiją nuo bet kokių revoliucijų galimybių. O kaip šis imperinės, unifikuotos ir biurokratinės policijos modelis buvo realizuotas Lietuvoje?

1830–1831 metų sukilimas ir jo numalšinimas rusų administracijai įrodė, jog masiniams neramumams vykdomoji policija efektyviau pasipriešinti neįstengė. Todėl tapo būtina peržiūrėti vykdomosios policijos organizavimą buvusiose LDK žemėse. Uždavinyms sukurti patikimą represinį aparatą buvo glaudžiai susijęs su strategine vidaus

²⁵ Ibid., p. 788.

²⁶ Ibid., p. 505–507.

²⁷ Ibid., p. 511.

politikos kryptimi – likviduoti galimų neramumų socialinę bazę. Turint omenyje, jog tuo metu politiškai aktyviausia visuomenės dalis buvo bajorija, vyriausybė pirmiausia ją ėmė eliminuoti iš Lietuvos visuomeninio-politinio gyvenimo. Atsirado įvairūs valdininkų surašyti projektai dėl buvusių LDK žemių (biurokratinėje leksikoje – Vakarų krašto) eventualaus sutvarkymo, kuriuose, beje, užsimenama ir apie būtinumą reorganizuoti vykdomąją policiją. Turbūt geriausiai žinomas Mogiliovo gubernatoriaus Michailo Muravjovo projektas (1831), adresuotas vadinamajam Vakarų komitetui. Vykdomosios policijos sutvarkymas Muravjovo netenkino. Jo nuomone, policija, tiek zemskinė (apskričių), tiek miesto, turėtų būti „paremta visiškai kitais pagrindais“.²⁸ Kas gi tie „visiškai kiti pagrindai“?

Pirmas, ir svarbiausias, reikalavimas policijos tarnautojui, anot Muravjovo, – patikimumas. Tik „vyriausybės pasitikėjimą“ turintis asmuo gali tapti policijos valdininku. Na, o pagrindinis „pasitikėjimo“ kriterijus – rusiškumas. Todėl projekto autorius siūlė į pagrindines policijos pareigas skirti tik rusus. Būtinai rusai turėjo būti apskrities policijos viršininkas – ispravnikas bei zemskinio teismo nariai.²⁹ Muravjovas taip pat siūlė labiau centralizuoti policijos valdymą pavedant jį ispravnikui bei stengtis dažniau skirti, o ne rinkti policijos tarnautojus. Vakarų komitetas iš esmės pritarė šiems pasiūlymams, teigdamas, jog siūlymas neskirti vietos gyventojų į policiją „visiškai pagrįstas“.³⁰ Savo ruožtu komitetas siūlė ne rinkti, bet skirti visus zemskinio teismo posėdininkus, o zemskinės policijos vadovą – ispravniką turėtų skirti tiesiog gubernijos valdyba civiliniam gubernatoriui pasiūlius. Tarnautojams buvo numatytos ir įvairios finansinės lengvatos.³¹ Antra vertus, pareigūnai, posėdžiaujantys Vakarų komitete, suprato, jog neįmanoma visų policijoje dirbančių „lenkų“ (kitais tariant, vietinių bajorų) pakeisti valdininkais rusais. To meto Rusijos imperijoje šis uždavinys buvo praktiškai neįgyvendinamas.

²⁸ „Tri političeskije zapiski o Severo-Zapadnom kraje gr. M.N. Muravjova“, in *Sbornik statej razjasniajuščij Polskoe delo po otnošeniju k Zapadnoj Rossii*, t. 2, Vilna, 1887, p. 300.

²⁹ *Ibid.*, p. 301.

³⁰ Išrašas iš Vakarų komiteto posėdžio protokolo (kopija, be datos), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 312, l. 62.

³¹ *Ibid.*, l. 61.

(Beje, ir vėlesni, XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pradžios, įvykiai rodo, jog caro administracijai ši problema nebuvo taip lengvai išsprendžiama.) Todėl Vakarų komitetas, apsiribodamas tik rekomendacijomis, paliko senąją tarnautojų skyrimo tvarką (iš vietos elito), leisdamas vietinėms gubernijų valdyboms spręsti apie vieno ar kito tarnautojo „lenko“ patikimumą.³²

Beje, tame pačiame Muravjovo projekte galima aptikti detalę, kuri akivaizdžiai rodo, kaip caro valdžia stengėsi nusikaltimą panaudoti saviems politiniams tikslams pagrįsti. Muravjovas, aiškindamas, jog svarbiausia 1831 metų sukilimo atrama buvę smulkieji bajorai, dažniausiai bežemiai, pažymi, kad ta pati bajorijos dalis (*neosedlaja šliachta*) ir taikos metu padaro daugiausia kriminalinių nusikaltimų.³³ Neigiamas administracijos požiūris į smulkiają bei bežemę bajoriją visiškai suprantamas. Manyta, kad ji „moraliai“ nepatikimiausia, nepaklusniausia ir maištingiausia, kitaip tariant, menkiausiai integruota į Rusijos imperijos politines-socialines struktūras (ir labiausiai tai integracijai besipriešinanti) visuomeninė grupė. Tačiau toks požiūris būdingas ne tik imperiniams biurokratams. Štai XIX amžiaus šeštajame dešimtmetyje Liudvikas Jucevičius *Žemaičių žemės prisiminimuose* idealizuoja paprastą liaudį, tačiau pastebi daug bajorijos (šlėktos) ydų (girtuoklystę, „viešų reikalų“ vengimą), vis dėlto teigiama savybe laikydamas vaišingumą.³⁴ Šitokį požiūrį, berods būdingą ne vienam Jucevičiui, galėtume pakomentuoti taip: dažniausiai kokio nors luomo deklasacija („nuėjimas“ nuo istorijos arenos) amžininkų buvo suvokiamas kaip to luomo demoralizacija. O Muravjovo taikyta dar toliau. Jeigu smulkioji bajorija išskiriama kaip „ypatinga kriminalinė klasė“, labiau linkstanti į nusikaltimus, tai jai net ir taikos sąlygomis turėtų būti taikomos papildomos represinės priemonės.

O kaip tokias Muravjovo prielaidas patvirtina kriminalinė statistika? Atsakyti į šį klausimą nėra paprasta. Archyviniuose dokumentuose bent kiek išsamesnės XIX amžiaus ketvirtąjo dešimtmečio kriminalinės statistikos aptikti nepavyko. Todėl būsime priversti remtis kiek vėlesne, XIX amžiaus vidurio, statistika. Štai Antonas

³² Ibid., l. 64.

³³ „Tri političeskije zapiski [...]“, p. 307.

³⁴ Liudvikas Jucevičius, *Raštai*, Vilnius: Vaga, 1959, p. 461.

1 lentelė

Bajorų, vienkiamininkų, piliečių dalis tarp nusikaltėlių Vilniaus gubernijoje 1854–1872 metais

Metai	Iš viso policijos išaiškinta nusikaltėlių	Bajorų		Viekiemininkų		Piliečių	
		Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
1854	646	81	10	16	2,4	...	–*
1855	558	72	12	18	3	18	3
1856	735	94	12	26	3	22	2
1857	680	57	25	25	3	23	3
1858	631	44	5,4	24	3,7	...	–*
1860	577	41	7	22	3	27	4
1861	552	61	11	30	5	...	–*
1862	926	44	4	24	2	...	–*
1863	465	39	8	7	1	...	–*
1864	484	32	6	10	2	...	–*
1865	581	62	10	12	2	17	3
1866	896	51	5	28	3	21	2
1869	1459	78	5	...	–*	...	–*
1872	719	112	15	...	–*	...	–*

Lentelė sudaryta remiantis Vilniaus gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis carui, saugomomis Statistikos komiteto fonde, VIA, f. 388, ap. 1, b. 211, l. 93–96; b. 227, l. 89–91; b. 242, l. 95–97; b. 288, l. 85–86; b. 298(1), l. 74–75; b. 315, l. 78–79; b. 316(1), l. 110–111; b. 337(1), l. 102–103; b. 359(1), l. 79–80; b. 380, l. 77–78; b. 481, l. 73–74; b. 563, l. 69.

Vykdomosios policijos nustatytas nusikaltėlių skaičius nėra pakankamai tikslus ir patikimas. Neaišku, kiek iš viso nusikaltėlių buvo išaiškinta policijos ir patvirtinta teismo nuosprendžiais, todėl bendras išaiškintų nusikaltėlių skaičius gali būti didesnis. Štai 1860 metais iš viso (teismo ir policijos) išaiškinti 1876 nusikaltėliai. Bajorų buvo 99, arba 5,2% (žr. *Pamiatnaja knižka Vilenskoj gubernii na 1861 god*, Vilno, 1861, p. 130).

1854 ir 1858 metų duomenys paimti iš *Pamiatnaja knižka Vilenskoj gubernii na 1860 god*, d. 2, Vilno, 1860, p. 252.

* Duomenų aptikti nepavyko. Tai galėtume paaiškinti dvejopai: arba apskritai tų socialinių grupių atstovų tarp nusikaltėlių nebuvo užfiksuota, arba (labiau tikėtina) jie priskirti miestiečių (piliečiai) ir valstiečių (vienkiemininkai) luomams ir atskirai neišskirti.

Koreva Vilniaus gubernijos aprašyme (1861) apibūdino nusikaltėlius ir pagal jų luominę priklausomybę. Anot jo, Vilniaus gubernijoje 1844–1858-aisiais, t.y. per 15 metų, bendras bajorų (kilmės ir asmens bajorystę turinčių) nuožintis tarp išaiškintų nusikaltėlių apytikriai buvo 6,01. Iš viso per šį laikotarpį išaiškinti 10 596 nusikaltėliai, tarp jų – 642 bajorai.³⁵ O pagal 1857 metų gyventojų reviziją bajorai sudarė 6,2% visų gyventojų skaičiaus. Vienkieminkai, arba tie, kurie manė esą bajorai, bet to nesugebėjo įrodyti jokiais dokumentais ir valdžios buvo priskirti mokestiniam luomui, tarp nusikaltėlių sudarė 3,29%, o tarp visų gubernijos gyventojų – 2,8%.³⁶ (Atskirai piliečių kategorijos asmenų arba tų bajorų, kurie priskirti miestiečių luomui, Koreva neišskyrė.) Mūsų surinkti duomenys apima (su išimtimis) 1855–1872 metus (žr. 1 lentelę).

Bendras policijos išaiškintų nusikaltėlių skaičius tais metais galėjo būti dar didesnis. Mat į šią kategoriją pateko tik pagrindinių luomų atstovai (bajorai, miestiečiai ir piliečiai, žydai, valstiečiai bei vienkieminkai). Bet juk tarp policijos užfiksuotus nusikaltimus padariusių asmenų galėjo būti ir kitų socialinių grupių atstovų (kariškių, užsieniečių), ir asmenų, kurių luomas apskritai nebuvo nustatytas. Šiuo atveju tarp išaiškintų nusikaltėlių bajorų būtų maždaug 8%, vienkieminkų – 2,7%, piliečių – 2,8%. O tai iš esmės atitinka šių socialinių grupių procentinę išraišką Vilniaus gubernijoje (gal tik išskyrus piliečius, apie kuriuos ir žinių daugiausia trūksta). Ir nors lentelėje nurodyti duomenys nėra pakankamai tikslūs (kaip, beje, ir visa tuometinė Rusijos kriminalinė statistika), o kai kurie tiesiog atrodo abejotini (pavyzdžiui, toks smarkus nusikaltėlių skaičiaus išaugimas 1869 metais arba sumažėjimas 1863-aisiais), jie vis dėlto, mūsų manymu, leidžia daryti išvadą, kad smulkioji bajorija didesnio polinkio į nusikalstamą veiklą neturėjo.

Atrodo, jog panaši padėtis buvo ir Kauno gubernijoje. Tokią išvadą patvirtina Kauno gubernijos 1844–1862 metų baudžiamoji statistika (žr. 2 lentelę). Vidutinis bajorų skaičius tarp išaiškintų nusikaltėlių sudaro 9,6%. Žinia, Kauno gubernijoje bajorų būta daugiau nei Vilniaus gubernijoje, ir didžioji jų dalis – smulkieji ar bežemiai

³⁵ Anton Koreva, *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Vilenskaja gubernija*, Sankt Peterburg, 1861, p. 604.

³⁶ *Ibid.*, p. 604–605.

(akalicų bajorija). Ir dar viena įdomi detalė. Atrodo, kad daugiausia bajorų, bent jau Vilniaus gubernijoje, būta tarp savižudžių. Reikėtų turėti omenyje, kad XIX amžiaus vidurio baudžiamuosiuose kodeksuose savižudybė laikyta nusikaltimu. Dar penktojo dešimtmečio pradžios įstatymuose asmuo, bandęs nusižudyti, tačiau likęs gyvas (jei būtų nustatyta, kad jis žudėsi būdamas „sveiko proto“, o ne dėl

2 lentelė

Bajorų, vienkiamininkų, piliečių dalis tarp nusikaltėlių Kauno gubernijoje 1844–1867 metais

Metai	Iš viso policijos ir teismo išaiškinta nusikaltėlių	Bajorai		Vienkiamininkai		Piliečiai	
		Skaičius	%	Skaičius	%		
1844	2707	162	6,9	280		97	
1845	2303	168	5,9	154		–	
1846	1182	150	12,6	84		3	
1847	1631	179	10,9	96		3	
1848	1073	120	11,0	70		2	
1849	897	105	11,7	34		10	
1850	807	76	9,4	22		12	
1851	798	59	7,3	33		–	
1852	1427	122	8,5	42		1	
1853	1314	119	9,0	59		1	
1854	1572	168	10,6	51		–	
1855	1430	131	9,1	52		–	
1856	1210	118	10,2	49		2	
1857	974	148	15,0	30		–	
1858	911	93	10,2	28		–	
1859	646	62	9,5	18		–	
1860	690	48	6,9	20		–	
1862	1526	168	11,0	
1866	1110	124	10,0	26		–	
1867	1770	85	4,8	16		–	

Duomenys paimti iš *Kovenskaja pamiatnaja kniga na 1861 god*, d. 1, Kovno, 1861, p. 9. 1862 metų duomenys – iš *Pamiatnaja kniga Kovenskoj gubernii na 1863 god*, Kovno, 1863, p. 38–39. 1866–1867 metų duomenys – iš *Materialy dlia statistiki Kovenskoj gubernii*, 1-as leidimas, Kovno, 1868, p. 300–301.

„liūdesio, gėdos, atminties praradimo ar melancholinių ligų“³⁷), galėjo būti baudžiamas kaip „pasikėsinęs į žmogaus gyvybę“. Tiesa, netrukus bausmės sušvelnėjo. Bandęs nusižudyti turėjo atlikti „religinę atgailą“, paprastai parapijos elgetyne. Vidutinis bajorų skaičius tarp išaiškintų nusikaltėlių sudarė 8%, o tarp savižudžių – apie 16%. Atskirais atvejais jų buvo dar daugiau. Pavyzdžiui, 1866 metais užfiksuota 29% savižudžių bajorų, 1863 – 25%, 1856 – 24%, 1869 ir 1857 – 20%. Mažiausia – 3% – užfiksuota 1863-ųjų sukilimo išvakarėse, t. y. 1862 metais.

Dabar grįžkime prie policijos organizavimo. Kaip jis vyko Lietuvoje po caro Nikolajaus I 1837 metų įsako? Jau minėjome kai kurių caro valdininkų reikalavimus vietinius policijos tarnautojus pakeisti rusais. Kaip vyko šis procesas? Sprendžiant iš Vilniaus miesto policijos tarnautojų sąrašo (1846), didžioji dalis vidurinėsios grandies (pristavai, jų pavaduotojai, kvartaliniai prižiūrėtojai) bei policijos komandos tarnautojų, kurie į policiją atėjo tuoj po 1830–1831 metų sukilimo arba šiek tiek vėliau, jau buvo rusų tautybės.³⁸ O vadovavo policijai aristokratas – grafas Florianas Rzewuskis, beje, žinomo rašytojo Henryko Rzewuskio pusbrolis. Ar tokia padėtis buvo tipiška? Kažin. Labiau tikėtina, jog vienų policijos tarnautojų keitimas kitais pirmiausia prasidėjo (ir vyko sparčiau) generalgubernatorystės centre. Tuo tarpu kitų miestų ir miestelių, o ypač žemskinėje, policijoje tas procesas negalėjo būti nei toks efektyvus, nei toks spartus, nes buvo susijęs su nemažomis finansinėmis išlaidomis.

Beje, vienų tarnautojų pakeitimas kitais – rusų tautybės – policijos organizavimo problemų neišsprendė. Netgi priešingai, kūrė naujas. Tai gerai iliustruoja to paties Floriano Rzewuskio raštas Vilniaus generalgubernatoriui Fiodorui Mirkovičiui. Vilniaus policmeisterio nuomone, policijai ypač trūko gabesnių ir reiklesnių tarnautojų, pirmiausia nuovadų pristavų, nes gabesnieji dėl vienokių ar kitokių priežasčių (turbūt dėl tautinių) negalėjo būti vyresnybės tvirtinami.³⁹ Trūko ir kvartalinių prižiūrėtojų. Ypač bloga padėtis buvo Vilniaus miesto policijos komandoje, kuri beveik visa suformuota iš

³⁷ *Svod zakonov ugolovnych*, Sankt Peterburg, 1842, p. 82.

³⁸ Vilniaus komendantų raportas generalgubernatoriui Fiodorui Mirkovičiui (1846 07 09), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 375, l. 20–21.

³⁹ Papulkininkio grafo Rzewuskio raštas generalgubernatoriui Mirkovičiui (1846 08 15), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 2023, l. 1–2.

„nepatikimų žmonių“. Todėl nenuostabu, kad policijos funkcijas didesniuose miestuose, tokiuose kaip generalgubernatorystės centras Vilnius, atlikdavo ten įsikūrusi kariuomenė, dažniausiai raitieji kazokai.⁴⁰ Tokia praktika buvo ypač populiori XIX amžiaus pradžioje. Bet ir amžiaus viduryje administracija „tvarkos bei ramybės palaikymui“ plačiai naudojosi kariškių paslaugomis. Trūkstant jaunesniųjų karininkų, miesto policininkų (*gorodovoj*) pareigos būdavo patikimos ir eiliniams kareiviams, kurie buvo „visiškai tarnybai netinkami“⁴¹.

Rzewuskio nuomone, norint padaryti policijos veiklą efektyvesnę ir sustiprinti gyventojų „priežiūrą“ (būtent tokį uždavinį policijai pirmiausia kėlė generalgubernatorius Mirkovičius 1846 05 23 aplinkraščiu⁴²), būtina padidinti policininkų skaičių, išlaikant juos iš miesto biudžeto, ir suformuoti raitąją policiją, pavaldžią tiesiog policmeisteriui, kuri būtų naudojama atokesnėse nuovadose arba naktį.⁴³ Tokia policijos padėtis XIX amžiaus penktajame dešimtmetyje ir visuomeninė politinė situacija Lietuvoje (konspiracinio anticarinio judėjimo aktyvėjimas) vertė kuo skubiau reorganizuoti vykdomąją policiją.

Tuo turbūt galėtume paaiškinti caro patvirtintus naujus Vilniaus miesto policijos etatus (1846 11 29). Pagal juos Vilniaus policmeisterio kanceliarijoje turėjo būti 32 tarnautojai, nuovadose (jų buvo 3) – 29 tarnautojai, o policijos komandoje kartu su žibintininkais – 136 žmonės.⁴⁴ Apytikriais paskaičiavimais, vienam Vilniaus policininkui būtų tekę prižiūrėti maždaug 250–270 miesto gyventojų. Nors vykdomosios policijos pareigūnų skyrimas priklausė gubernatoriaus ir gubernijos valdybos kompetencijai, juos išlaikyti ir aprūpinti turėjo miestas iš savo biudžeto. Numatyta Vilniaus policijos išlaikymui per metus skirti maždaug 30 tūkstančių rublių.⁴⁵ Tokį būdą gauti policijai pinigų sąlygojo sunkumai XIX amžiaus penktojo dešimtmečio

⁴⁰ Anoniminio asmens raportas generalgubernatoriui Leontijui Bennigsenui (1802 12 10), VIA, f. 378, b.s., 1802, b. 655, l. 2.

⁴¹ Ibid., l. 2.

⁴² Dawid Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny na Litwie i Bialorusi. 1846–1848*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1965, p. 164.

⁴³ Papulkininkio grafo Rzewuskio raštas generalgubernatoriui Mirkovičiui (1846 08 15), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 2023, l. 3.

⁴⁴ *Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii* (toliau – PSZ), 2-as rinkinys, t. 21(3), Sankt Peterburg, 1847, p. 168–169.

⁴⁵ „O štatach Vilenskoj gorodskoj policii“, in PSZ, t. 21(2), p. 451.

pabaigoje formuojant valstybinį biudžetą.⁴⁶ Beje, ne tik tuo metu, bet ir daug vėliau Rusijos vyriausybė lėšų policijos išlaikymui stengėsi „ieškoti“ panašiai. Patys miestai be didesnės vyriausybės pagalbos išlaikyti bei reorganizuoti policijos negalėjo, o dažnai ir nenorėjo. Štai XIX amžiaus pradžioje Vilniaus miesto magistratas buvo susirūpinęs gaisrininkų komandos išlaikymu bei jos stiprinimu, tačiau visai nenorėjo paremti miesto policijos pertvarkymo.⁴⁷ Turbūt manyta, kad ši – pirmiausia valdžios rūpestis. O gal to meto miestelėnai gaisrų bijojo labiau nei užpuolikų ar vagių?

1847 metų pradžioje Vilniaus gubernijos valdyba konstatavo, kad valstybės skiriamų lėšų policijai neužtenka. 1846–1847 metais smarkiai pakilus kainoms papildomai prireikė apie 1000 rublių.⁴⁸ Turbūt finansinė padėtis buvo iš tikrųjų sunki, nes tų pačių metų rudenį vėl rašyta, kad miesto biudžetas dėl didelio deficito, nuolatinio kainų augimo yra „varganos“ būklės, todėl niekaip negalima rasti pinigų policijos aprangai (policijos komandos eiliniai vaikšto apsirėngę „skudurais“).⁴⁹ Dėl tų pačių finansinių sunkumų Vilniaus miesto policijos etatai niekada nebuvo užimti. Štai 1852 metais Vilniaus gubernijos valdyba skundėsi, kad trūksta policmeisterio pavaduotojo ir kad visiškai nesutvarkytas policijos archyvas, mat nėra archyvaro.⁵⁰ O policijos išlaikymo išlaidos nepaliaujamai augo. Štai 1853 metais eiliniams policijos tarnautojams, komandiruotiems iš Vilniuje dislokuotų karinių dalinių (per metus susidarydavo 226 žmonės), miesto dūma turėjo skirti 6900 rublių, o jau 1854 metais tam pačiam tarnautojų skaičiui – 8840 rublių.⁵¹

⁴⁶ Ivan Blioch, *Finansy Rossii XIX stoletija: istorija–statistika*, t. 1, Sankt Peterburg, 1882, p. 267–268.

⁴⁷ Vilniaus magistrato raportas generalgubernatoriui Leontijui Bennigsenui (1804 08 23), VIA, f. 378, b.s., 1803, b. 313, l. 75–76; Lietuvos ir Vilniaus gubernijos gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Bennigsenui (1804 12 18), *ibid.*, l. 89.

⁴⁸ Vilniaus gubernijos valdybos raštas Vilniaus generalgubernatoriui Mirkovičiui (1847 02 04), *ibid.*, l. 17.

⁴⁹ Vilniaus gubernijos karinio viršininko raštas generalgubernatoriui (1847 09 28), *ibid.*, l. 45.

⁵⁰ Vilniaus gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (1852 02 15), *ibid.*, l. 56.

⁵¹ Vidaus reikalų ministerijos Ūkio departamento raštas Vilniaus ir Kauno gubernatoriams (1854 09 21), VIA, f. 380, ap. 11, b. 1410, l. 3.

Remiantis caro 1844 metų spalio mėnesio įsaku, Vilniaus miesto karinis komendantas privalėjo tikrinti policijos komandas, t.y. eilinių policininkų, pasirengimą. Tai buvo daroma todėl, kad dirbti eiliniams policijos tarnautojais laikinai komanduoti eiliniai kariškiai, netinkantys rikiuotės tarnybai. Laisvai samdomų tarnautojų faktiškai nebuvo. Paprastai po tokio patikrinimo karinis komendantas rašydavo generalgubernatoriui raportą. Sprendžiant iš išlikusių raportų (1858, 1859, 1860), policijos komandose tikrasis tarnautojų skaičius dėl pačių įvairiausių priežasčių skyrėsi nuo 1846-aisiais nustatytojo. 1858 metais policijos komandoje buvo 125 jaunesnieji karininkai ir eiliniai, nors turėjo būti 136.⁵² (O 1860-aisiais faktiškai buvo 123 žmonės.) Bendra policijos būklė ir ypač jos aprūpinimas labai pasunkėjo Krymo karo metu ir tuoj po jo. Rusijos vyriausybė vykdomosios policijos išlaikymą buvo linkusi „perleisti“ vietos valdžios organams, patiems miestams. Ši vyriausybės politikos tendencija sustiprėdavo tuo metu, kai imperijos finansai atsidurdavo itin kritiškoje padėtyje. Turbūt todėl Vidaus reikalų ministerija 1858 metais kreipėsi į generalgubernatorių Vladimirą Nazimovą, pranešdama, jog nuo šiol Vilniaus gubernijos pagrindiniuose miestuose – Dysnoje, Vileikoje, Lydoje, Švenčionyse, Ašmenoje, Trakuose ir Radaškovičiuose – vykdomoji policija bus finansuojama iš „draudimo mokesčio“, surenkamo tuose miestuose.⁵³ Panašiai ir Kauno policijos išlaikymas iš valstybinio buvo perduotas miesto biudžetui.⁵⁴ Gana greit toks vykdomosios policijos finansavimo būdas „davė rezultatų“. Miestų policijos vadovai gorodničiai ėmė skųstis, kad policijos tarnautojams kelis mėnesius nemokamos algos, nes miestų biudžetai to nepajėgia padaryti.⁵⁵

Norėjęsi vykdomosios policijos veiklą iliustruoti keliomis lentelėmis. Jau minėjome, kad XIX amžiaus viduryje policija atliko ir žemiausios teismo instancijos funkcijas. Šio teismo kompetencijai

⁵² Vilniaus miesto karinio komandanto raportas generalgubernatoriui (1858 09 17), VIA, f. 378, b.s., 1858, b. 81, l. 27.

⁵³ Vidaus reikalų ministerijos raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1858 04 10), VIA, f. 378, b.s., 1858, b. 35, l. 7.

⁵⁴ Vidaus reikalų ministerijos Ūkio departamento raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1861 04 13), *ibid.*, l. 28.

⁵⁵ Lydos miesto policijos gorodničiaus raportas generalgubernatoriui (1861 03 27), *ibid.*, l. 23.

3 lentelė

Bylos, išnagrinėtos miestų policijų bei žemskinių teismų XIX amžiaus viduryje Kauno ir Vilniaus gubernijose

Metai	Miestų policija		Žemskiniai teismai	
	Iš viso išnagrinėta bylų	Liko kitiems metams	Iš viso išnagrinėta bylų	Liko kitiems metams
Kauno gubernija				
1845	1651	376	7514	2365
1854	2543	707	16 152	4727
1860	2314	419	13 061	2090
1862	1915	287	9524	1314
Vilniaus gubernija				
1855	3284	315	22 071	6247
1856	3834	305	16 924	1643
1857	3458	280	16 297	1529
1858	1610	318	11 987	1222
1860	2875	260	13 630	1248
1861	1564	151	10 623	989
1862	1208	125	7584	795
1863*	721	297	5215	1121
1864*	977	357	1187	...

Lentelė sudaryta remiantis Kauno gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis carui, saugomomis KVA, f. I-50, ap. 1, b. 1927, l. 35; b. 10 451, l. 23; b. 14 548, l. 57; b. 14 548, l. 170 bei Vilniaus gubernatoriaus ataskaitomis, saugomomis VIA, f. 388, ap. 1, b. 221, l. 113; b. 227, l. 111–112; b. 242, l. 118–119; b. 267, l. 276; b. 288, l. 109; b. 298, l. 95–96; b. 315, l. 99–100; b. 316(1), l. 131–132; b. 337(1), l. 124.

* Įgyvendinant 1862 metų policijos reformą miestų (išskyrus gubernijų miestus) ir žemskinę policijos buvo sujungtos ir pavadintos apskričių policijos valdybomis. Todėl grafoje „Miestų policija“ nurodytas skaičius bylų, kurias nagrinėjo Vilniaus miesto policijos valdyba, o grafoje „Žemskiniai teismai“ – apskričių policijos valdybos.

priklausė tie imperijos gyventojai, kurie nebuvo atleisti nuo kūno bausmių. 3 lentelė atskleidžia policijos teismuose nagrinėtų bylų dinamiką.

Žinia, lentelėje nurodyti duomenys yra pakankamai fragmentiški. Ir vis dėlto kelias išvadas, jais pasiremdami, galėtume padaryti. Pirma, policijoje nagrinėtų bylų skaičius gerokai pranoksta kitose teisminėse instancijose nagrinėtų bylų skaičių. Tai reikštų, kad policija aktyviai vykdė ir teismines funkcijas. Nemažas neišspręstų bylų

4 lentelė

*Suimtieji policijos areštinėse (kardomasis areštas)
Vilniaus ir Kauno gubernijose 1845–1846 metais*

Metai	Kauno gubernija		Vilniaus gubernija	
	Iš viso suimtųjų	Suimtųjų policijos areštinėje (kardomasis areštas)	Iš viso suimtųjų	Suimtųjų policijos areštinėje (kardomasis areštas)
1845*	2325	2121
1856*	3484	...	3137	1992
1857*	5747	...	3412	2207
1858*	3338
1858*	2353
1860	1122	...	2325	1561
1861	3348	2669	2283	1407
1862	3285	2303	2192	859
1863	4665	3570	2384	1148
1864	7905	6779	2339	1245

Lentelė sudaryta remiantis Kauno gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis carui, KVA, f. I-50, ap. 1, b. 1927, l. 12, 53; b. 14 548, l. 62, 75; b. 15 565, l. 14; b. 16 221, l. 43 ir Vilniaus gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis carui, VIA, f. 388, ap. 1, b. 227, l. 100; b. 242, l. 107–108; b. 288(1), l. 27, 38; b. 298(1), l. 25, 85; b. 315, l. 23, 89; b. 316(1), l. 18, 121; b. 337, l. 113.

* Kauno gubernijos 1856–1860 metų duomenys paimti iš *Kovenskaja pamiatnaja kniga na 1861 god*, d. 1, Kovno, 1861, p. 10. Ten pat nurodyta, jog 1845 metais iš viso suimtųjų buvo 3278. Ypač trūksta duomenų apie areštuotuosius policijos areštinėse arba asmenis, kuriems paskirtas kardomasis areštas. Tik trumpai užsiminta, kad didžioji dauguma areštuotųjų buvo policijos areštinėse (ibid.).

skaičius ir skundai dėl jų vilkinimo patvirtina šią išvadą. Antra, nuo XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio vidurio pastebimas policijoje nagrinėjamų bylų mažėjimas. Šio proceso kulminaciją galėtume sieti su 1862 metų gruodžio mėnesio policijos reformos įgyvendinimu. Antra vertus, tam įtakos galėjo turėti ir 1863-ųjų sukilimas, kai pagrindiniu policijos uždaviniu tapo kova su sukilėliais, o ne su kriminaliniais nusikaltėliais.

Dar vienas policiją apibūdinantis bruožas – kaip dažnai ji taiko kardomąją priemonę – areštą.

Palyginti didelis suimtųjų policijos areštinėse skaičius rodo, jog vykdomoji policija šia kardomąja priemone aktyviai naudojosi (žr. 4 lentelę). Patį kardomąjį areštą policijos tarnautojai suprato veikiau kaip represinę, o ne kaip prevencinę priemonę. Didesnę areštuotų žmonių dalį sudarė įtariamieji, įvykdę smulkias vagystes (*vorovstvo-mošeničestvo* ar *vorovstvo-kraža*). Vagysčių skaičius būtų dar didesnis,

5 lentelė

*Policijos nagrinėtos bylos dėl vagysčių Vilniaus gubernijoje
1855–1869 metais*

Metai	Iš viso policijos nagrinėta bylų	Tardymas (kvota) baigtas (bylų skaičius)	Liko kitiems metams	Kaltininkai nustatyti (bylų skaičius)	Nerasta kaltų (bylų skaičius)	Iš viso nustatyta kaltų asmenų
1855	442	386	56	280	106	...
1856	655	546	109	417	129	544
1857	524	467	57	402	65	521
1860	382	360	22	312	48	402
1861	365	332	33	306	26	319
1862	447	402	45	376	26	623
1863	306	270	36	245	25	274
1864	221	202	19	183	19	199
1865	369	349	20	318	31	336
1866	390	368	22	321	47	460
1869	406	430

Lentelė sudaryta remiantis Vilniaus gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis, VIA, f. 388, ap. 1, b. 211, l. 93–96; b. 227, l. 84–91; b. 242, l. 95–97; b. 288(1), l. 85–86; b. 298(1), l. 74–75; b. 315, l. 78–79; b. 316(1), l. 110–111; b. 337 (1), l. 102–103; b. 359(1), l. 79–80; b. 380, l. 77–78; b. 481, l. 73.

jei prie jų priskaičiuotume tuos nusikaltimus, kurie policijos statistikoje suskirstyti į atskiras grupes, bet galėtų būti kvalifikuojami kaip turtiniai (XIX amžiaus viduryje paplitusios arklių vagystės, plėšikavimai, nuo septintojo dešimtmečio pabaigos gausėjantys miškų kirtimai, pievų nuganymai ir pan.; žr. 5 lentelę).

Analizuojant šiuos duomenis, pirmiausia reiktų atkreipti dėmesį ne tiek į nusikaltimų dinamiką, kiek į atskleistų nusikaltimų skaičių. Vagysčių sumažėjimas visiškai nereiškia, kad sumažėjo turtinių nusikaltimų. Lyginant paaiškėja, jog ši nusikaltimų grupė ir toliau liko didžiausia. Tiesiog policijos statistinėse ataskaitose atsirado naujų vagystės formų, kurios anksčiau būdavo arba visai nefiksuojamos, arba neišskiriamos iš bendrojo skaičiaus. Geriausias pavyzdys – miškų kirtimas. XIX amžiaus šeštajame dešimtmetyje šis nusikaltimas bendroje statistinėje ataskaitoje nė nežymėtas. O štai septintojo dešimtmečio pabaigoje – aštuntojo pradžioje jis netgi ima vyrauti: 1869 metais užfiksuoti 164 miškų kirtimo atvejai (tai trečiasis nusikaltimas pagal dažnumą), 1872 metais – 263 atvejai (jau pirmasis pagal dažnumą).⁵⁶

Dėl atskleistų ir policijos išaiškintų nusikaltimų skaičiaus. Kaip matyti iš 5 lentelės, 1855–1856 metais neišaiškintų vagysčių bylos sudarė maždaug 35–36% visų bylų, o septintojo dešimtmečio viduryje (1866) – tik apie 17%. Atrodytų, jog pažanga akivaizdi ir policijos darbas po 1862-ųjų reformos darosi vis efektyvesnis. Ar galima su tokia išvada sutikti? Kažin. Mat ir tada, t.y. 1855–1856 metais, kai neišnagrinėtų bylų likutis buvo didžiausias, gubernatorius kokių nors policijos darbo nesklandumų nepastebėjo ir vertino jį teigiamai.⁵⁷ Tuo tarpu Rusijos vidaus reikalų ministerija, centrinės valdžios organas, tiek zemskinės (ypač), tiek miesto policijos veikloje pastebėjo kur kas daugiau trūkumų⁵⁸, t.y. įsivaizdavo daugmaž realią padėtį. O nuo 1855 metų Rusijos vidaus reikalų ministerija „buvo užsiėmusi pasiūlymų dėl policijos reorganizavimo rengimu“⁵⁹. Taigi

⁵⁶ Vilniaus gubernatoriaus 1869 metų ataskaita, VIA, f. 388, ap. 1, b. 481, l. 73; Vilniaus gubernatoriaus 1872 metų ataskaita, VIA, f. 388, ap. 1, b. 563, l. 68.

⁵⁷ Vilniaus gubernatoriaus 1855 metų ataskaita, VIA, f. 388, ap. 1, b. 211, l. 42–43; 1856 ir 1857 metų ataskaitos, VIA, f. 388, ap. 1, b. 277, l. 38; b. 242, l. 42, 46.

⁵⁸ „Izvlčėnjenje iz vsepoddannejšego otčeta g. Ministra Vnutrennich del za 1858 god“, *Žurnal Ministerstva vnutrennich del* (toliau – ŽMVD), 1860 kovas, d. 41, p. 3–5.

⁵⁹ „Izvlčėnjenje iz vsepoddannejšego otčeta g. Ministra Vnutrennich del za 1854 god“, *ŽMVD*, 1861 liepa, d. 49, p. 2.

vietinė administracija, norėdama įrodyti, kaip sėkmingai tvarkosi gubernijoje ir kaip nuosekliai įgyvendina aukštesniosios vyresnybės įsakus, kurių svarstyti nereikia, bet kurie turi „duoti“ gerų rezultatų, galėjo statistinius duomenis šiek tiek ir „pakoreguoti“.

Kitą nusikaltimų grupę, su kuria policijai tekdavo dažnai susidurti, galėtume pavadinti nusikaltimais viešajai tvarkai ir visuomenei dorovei. Tai ir „nepadorus“ elgesys viešose vietose, prievartos naudojimas (šiandien sakytume – chuliganizmas, to meto statistikoje – *buistvo*), įvairių vyresnybės nustatytų taisyklių nesilaikymas (pavyzdžiui, pasų režimo pažeidimai), prostitucija, valkatavimas ir kt. Ypač dažnai policijai tekdavo susidurti su elgetomis ir valkatomis.

Didžiąją šios nusikaltėlių kategorijos dalį sudarė bėgliai baudžiauninkai bei dezertyrai. Todėl XIX amžiaus viduryje Rusijos baudžiamieji įstatymai numatė griežtas bausmes už valkatavimą. Asmuo, apkaltintas valkatavimu, turėjo būti atiduotas arba į kariuomenę rekrutu, arba 10–12 metų į civilines arešto kuopas. Tokį valstybės siekimą pačiomis griežčiausiomis priemonėmis pacifikuoti šią chaotišką žmonių masę galėtume paaiškinti ne tiek jos noru apsaugoti vietos gyventojus nuo galimų nusikaltėlių, kiek nenoru taiks-

6 lentelė

Valkatos ir bėgliai, sulaikyti Vilniaus gubernijoje 1855–1872 metais

Metai	Sulaikyti miesto policijos	Sulaikyti zemskinės policijos	Iš viso
1855	338	429	767
1856	416	322	738
1857	125	287	412
1860	60	382	442
1861	48	266	314
1862	68	266	334
1863	117	362	479
1864	108	477	585
1865	123	119	242
1866	614
1869	15	900	915
1872	87	411	498

Duomenys paimti iš Vilniaus gubernatoriaus metinių ataskaitų carui, VIA, f. 388, ap. 1, b. 211, l. 27; b. 227, l. 24; b. 242, l. 26; b. 288(1), l. 42; b. 298(1), l. 20; b. 315, l. 22; b. 316(1), l. 28; b. 337(1), l. 20; b. 359(1), l. 21; b. 380, l. 22; b. 481, l. 22; b. 563, l. 22.

tytis su bet kokiomis valstybinės-policinės tvarkos išimtimis, o kariuomenę galėtume laikyti idealiu policinės valstybės modeliu, „efektyviausiai“ formuojančiu racionalaus, valstybinio gyvenimo įgūdžius tarp nepaklusniųjų gyventojų. Įdomu pastebėti: jei bėgliai ir valkatos kėlė grėsmę caro ir Dievo nustatytai tvarkai, kurią saugojo policija, tai elgetos (o kartu ir skurdas) neatrodė tokie baisūs ir grėsmingi. (Didžiausia bausmė už „neteisėtą“ elgetavimą – 3 mėnesių areštas policijos areštinėje.) Elgetavimas buvo laikomas tiek skurdo, tiek ir kitų žmogų tykančių „neišvengiamų blogybių“ – ligų (fizinių bei dvasinių), senatvės, nederliaus – padariniu. Tačiau tai nereiškė, kad valdžia nesistengė kontroliuoti elgetų skaičiaus. XIX amžiuje buvo išleista daugybė įsakų ir potvarkių, skirtų kovai su elgetavimu. Miestuose tuo tikslu steigtos specialios komisijos, badmečiu iš dvarininkų reikalauta raštiškų pažadėjimų, jog neleis jiems priklausantiems žmonėms elgetauti ir pan. Taigi priemonės iš esmės buvo policinės-administracinės ir, žinoma, negalėjo išspręsti socialinės-ekonominės problemos.

Dauguma Vilniaus gubernijoje sulaikytų valkatų ir bėglių buvo kitų gubernijų gyventojai. Kaip matyti iš 6 lentelės, daugiau jų sulaikydavo apskrityse. Nusikaltėliams tai atrodė saugesnė vieta. Tačiau jau XIX amžiaus septintojo dešimtmečio viduryje caro valdininkai pažymi, kad daugiau nusikaltėlių sugaunama mieste (niekam tikusios „civilizacijos“ padariny).⁶⁰

Deja, duomenų apie bėglius bei valkatas Kauno gubernijoje yra tik iš 1844–1860 metų laikotarpio (žr. 7 lentelę). Todėl palyginti padėti abiejose gubernijose nėra taip paprasta. Kyla bendresnis klausimas: nuo ko priklausė valkatų bei bėglių skaičiaus dinamika baudžiamojame statistikoje? Pavyzdžiui, šios socialinės grupės žmonių skaičiaus mažėjimas Vilniaus gubernijoje nuo XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio vidurio ir padidėjimas 1866 ir 1869 metais? Arba laipsniškas mažėjimas Kauno gubernijoje XIX amžiaus penktojo dešimtmečio pabaigoje, vėliau, šeštojo dešimtmečio pradžioje, padidėjimas ir vėl sumažėjimas 1856–1862 metais? Įtakos šiems pokyčiams galėjo turėti objektyvios socialinės-ekonominės priežastys: nederlius (pavyzdžiui, XIX amžiaus penktojo dešimtmečio pabaigos ir 1867–1868 metų), badmetis, epidemijos. Kartu galėtume teigti, jog pačios valdininkijos požiūrio į valkatas bei bėglius „dinamika“ – nepakantumo

⁶⁰ Vilniaus gubernatoriaus 1869 metų ataskaita, VIA, f. 388, ap. 1, b. 481, l. 19.

didėjimas ar mažėjimas – turėjo įtakos vykdomajai policijai fiksuojant ir persekiojant šios kategorijos asmenis. Pavyzdžiui, neigiamas administracijos požiūris į valkatas ypač ryškus posukiliminiais laikotarpiais: valkatos, bėgliai ir asmenys, neturintys pasų, laikyti jau ne skurdo, o „neišvengiamu maišto padariniu“⁶¹ (nors anaip tol ne visi šios socialinės grupės asmenys – buvę sukilėliai). Suprantama, jog ir kovos su jais priemonės tapdavo griežtesnės. Rūpintasi formuoti ir nepakantų visuomenės požiūrį į valkatavimą. Netrukus po 1830–1831 metų sukilimo paskelbtas specialus caro įsakas prieš valkatavimą „vakarinėse gubernijose“ (beje, 1868 metais pakartotas).⁶² Juo

7 lentelė

Valkatos ir bėgliai, sulaikyti Kauno gubernijoje 1844–1862 metais

Metai	Bėgliai	Valkatos	Iš viso
1844	446	911	1357
1845	477	692	1169
1846	335	783	1118
1847	149	1129	1278
1848	102	731	833
1849	79	485	564
1850	122	378	498
1851	125	553	678
1852	143	1328	1471
1853	121	1080	1201
1854	170	1125	1295
1855	142	1025	1167
1856	124	657	781
1857	116	457	573
1858	65	559	524
1859	79	376	455
1860	66	449	515
1862	335

Duomenys paimti iš *Kovenskaja pamiatnaja kniga na 1861 god*, d. 1, Kovno, 1861, p. 5. 1862 metų duomenys paimti iš *Pamiatnaja kniga Kovenskoj gubernii na 1863 god*, Kovno, 1863, p. 33–36. Čia nurodytas bendras nuteistų valkatų ir bėglių skaičius.

⁶¹ Generalgubernatoriaus Aleksandro Potapovo raštas vidaus reikalų ministrui (1868 04 03), VIA, f. 378, p.s., 1868, b. 84, l. 3.

⁶² *Ibid.*, l. 3–4.

bandyta į kovą su valkatavimu pasitelkti „paprastą liaudį“. Vals tiečiai buvo raginami pranešti apie besislapstančius valkatas (už nepranešimą ir slėpimą grėsė bausmės). Organizuotos bendros kariuomenės ir valstiečių akcijos apieškant didesnius miškus. Galvota netgi pinigėmis premijomis skatinti valkatų ir bėglių gaudytojus.⁶³

2. Policinės sistemos reformavimas.

1862 12 25 Laikinosios policijos taisyklės

Įvairiu metu administracijos dėmesys vykdomajai policijai nebuvo vienodas. Jis pirmiausia priklausė nuo bendros politinės-socialinės situacijos imperijos viduje. Kai ta situacija tapdavo sudėtingesnė, kritiškesnė, dėmesys ir reiklumas policijai išaugdavo. Būtent tokia situacija susidarė XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kai Rusija pralaimėjo Krymo karą ir šalį ištiko bendra ekonominė-finansinė krizė. Kita vertus, administracijos susirūpinimą vykdomąja policija skatino numatomas baudžiovos panaikinimas. O tokių reformų metu įvairūs socialiniai konfliktai buvo laikomi neišvengiamais.⁶⁴ Todėl reikėjo valstybinį represinį aparatą (vykdomąją policiją) parengti iš anksto. Svarstymams dėl vykdomosios policijos reorganizavimo buvo sudaryta speciali komisija. Pagrindinės komisijos siūlomos priemonės, kurios turėjo sustiprinti vykdomąją policiją vietose, buvo: policijos atskyrimas nuo teismo (jos funkcijų susiaurinimas), miestų ir apskričių policijos sujungimas (centralizacija) bei užmo-kesčio policininkams padidinimas.⁶⁵ Šios priemonės iš dalies buvo realizuotos caro Aleksandro II įsaku (1860 06 08): tardymas perduotas teismo tardytojų, pavaldžių Teisingumo ministerijai, kompetencijai, o vykdomajai policijai palikta kvota. Bet atrodo, jog įgyvendinti šį įsaką nebuvo taip paprasta. Vykdomoji policija vietose nelabai paisė tokio kompetencijos paskirstymo. Vilniaus baudžiamojo teismo rūmų

⁶³ Kauno gubernatoriaus raštas Šiaulių apskrities kariniam viršininkui (1865 07 29), VIA, f. 1250, ap. 1, b. 556, l. 1.

⁶⁴ „Izvlčeņije [...] za 1859 god“, ŽMVD, 1861 liepa, d. 49, p. 7.

⁶⁵ „Izvlčeņije [...] za 1858 god“, ŽMVD, 1860 kovas, d. 41, p. 4.

pirmininkas pastebi, kad kai kur Vilniaus gubernijoje policija visiškai nesiskaito su tuo, jog nuo 1860 metų įvestos teismo tardytojų pareigybės, ir pati stengiasi atlikti tardymą.⁶⁶

Bandyta sutvarkyti ir policijos tarnautojų komplektavimą. Jau minėjome, kad eiliniai policijos tarnautojai, jaunesnieji karininkai buvo komandiruojami (paskiriami) į policiją iš vidaus sargybos (apsaugos) invalidų komandų. Tokios komandiruotės užsitęsėdavo iki kelerių metų. Todėl vidaus sargybos viršininkai dažnai atsisakydavo „skolinti“ kareivius policijai. O dabar, t.y. nuo 1860 metų, jie buvo įpareigoti tai daryti.⁶⁷ Tokiu būdu bandyta galutinai suformuoti trūkstantus policijos kadrus, tačiau kartu tai skatino vis didesnę policijos militarizavimą. Lietuvoje ši tendencija tapo ypač akivaizdi 1863-ųjų sukilimo metu.

Vykdomosios policijos tarnautojams numatyta ir finansinė parama. Nuo 1861 01 01 nutarta skirti vienkartinę pašalpas apskričių policininkams, žemskinių teismų tarnautojams, nuovadų pristavams. Vilniaus gubernijai, padalytai į 29 nuovadas, turėjo būti paskirta 19 tūkstančių rublių vienkartinė pašalpa, o visos metinės išlaidos žemskinei policijai sudarė 29 tūkstančius rublių. Kauno gubernijai, padalytai į 31 nuovadą, – 21 tūkstantis rublių, o metinės išlaidos – maždaug 33 tūkstančiai rublių. Višos Rusijos imperijos mastu tai galėtume laikyti vidutine suma.⁶⁸ Šiomis priemonėmis vyriausybė bandė paversti policiją efektyviu tvarkos ir ramybės palaikymo įrankiu krašte, kuriam gresia socialiniai neramumai. Tačiau ne visos priemonės iškart davė teigiamų rezultatų. Tai gerai iliustruoja finansinė policijos padėtis. Nors nuo 1861 metų pradžios policijai planuota skirti papildomų lėšų, jau 1862-ųjų pradžioje Vilniaus gubernijos valdyba skundėsi generalgubernatoriui Nazimovui, jog apskričių policijos tarnautojams nuolatos neišmokami atlyginimai.⁶⁹ Panaši padėtis buvo ir ankstesniais, t.y. 1861, metais, nes vykdomąją

⁶⁶ Vilniaus baudžiamojo teismo rūmų pirmininko 1864 metų ataskaita (1864 12 24), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 755, l. 2.

⁶⁷ „Perečėn’ postanovlenij po raznym vedomstvam“, ŽMVD, 1860 rugsėjis, d. 44, p. 18–19.

⁶⁸ „Rospisanije po 44 gubernijam summy naznačėnojoj na usilenije sredstv zemskoj policii“, ŽMVD, 1861 kovas, d. 47, p. 24.

⁶⁹ Vilniaus gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (1862 03 28), VIA, f. 378, b.s., 1862, b. 16, l. 9.

policiją turėjo išlaikyti miestai iš savo biudžeto. Bet pačių miestų apverktina finansinė būklė neleido to padaryti.⁷⁰ Tokia pat situacija buvo ir Kauno gubernijoje.⁷¹ O Vidaus reikalų ministerija ir toliau ragino atlyginimus policijos tarnautojams mokėti iš miesto biudžeto arba iš draudimo rinkliavos.⁷²

Pagaliau 1862 12 25 caras Aleksandras II patvirtino Laikinąsias policijos taisykles. Šios „laikinosios“ taisyklės pasirodė besančios labai pastovios, nes galiojo visą XIX amžiaus antrąją pusę. Policijos reformos esmė – tolesnė centralizacija ir unifikacija. Zemskinė ir miesto policijos sujungtos į bendrą apskričių policiją. Vietoj gorodničiaus ir policmeisterio įvesta apskrities ispravniko pareigybė, o zemskiniai teismai reorganizuoti į apskričių policijos valdybas. Tik gubernijų miestuose paliktas atskiras policijos vienetas – policijos valdyba, kuriai vadovavo policmeisteris.⁷³ Nuo šiol policiją sudarė policijos valdybos, vykdomieji tarnautojai ir eiliniai tarnautojai, arba policijos komandos. Apskrities policijos ispravnikas, policmeisteris bei jų pavaduotojai buvo skiriami gubernatoriaus. Ten pat pažymima, kad policmeisteriu pageidautina skirti kariuomenės karininką. Beje, ir vykdomuosius policijos tarnautojus skirdavo gubernatorius, o jų kandidatūras turėdavo pateikti ispravnikas ar policmeisteris.⁷⁴ Visai imperijai buvo nustatyta bendra vykdomosios policijos organizavimo tvarka, privalomų etatų skaičius, raštvedyba ir pan.

Vykdomosios policijos reformai Lietuvoje didžiausią įtaką turėjo įtempta politinė situacija XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pradžioje ir 1863 metais prasidėjęs sukilimas. Būtent politiniai tikslai – užkirsti kelią valstiečių judėjimui politizuotis bei izoliuoti patriotinį judėjimą – diktavo ir vykdomosios policijos reformos eigą bei modelį. Nusikalstamumas šiuo atveju savarankiško vaidmens nevaicino. Jis galėjo būti panaudotas tik politinio aspekto sustiprinimui.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Kauno gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (1863 06 05), VIA, f. 378, b.s., 1862, b. 16, l. 44–45.

⁷² Vidaus reikalų ministerijos Ūkio departamento raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1863 04 02), VIA, f. 378, b.s., 1862, b. 16, l. 29 ir Vidaus reikalų ministerijos raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1863 05 03), VIA, f. 378, b.s., 1862, b. 16, l. 42.

⁷³ „Vremennyje pravila ob ustrojstve policii v gorodach i ujezdach gubernij“, in *PSZ*, 2-as rinkinys, t. 37(2), 1865, p. 589–590.

⁷⁴ Ibid., p. 590–591.

Tiesa, 1862 metų pabaigoje – 1863-ųjų pradžioje administraciją dažnai pasiekdavo žinios apie vagių gaujų siautėjimus, ypač Kauno gubernijoje.⁷⁵ Vykdomosios policijos užfiksuotų nusikaltimų 1861–1862 metais padaugėjo, o sukilimo metu, bent jau turimais Vilniaus gubernijos duomenimis, gerokai sumažėjo (žr. 8 lentelę). Kuo galima paaiškinti tokią tendenciją? 1861 metais Vilniaus gubernatorius nusikaltimų daugėjimą aiškino Varšuvos–Peterburgo geležinkelio statyba, kuri sutraukusi iš įvairių imperijos vietų daug „darbo liaudies“.⁷⁶ Tokį nusikalstamumo išaugimą 1861–1862 metais visiškai pagrįstai galėtume aiškinti ir dėl sudėtingos politinės situacijos gubernijoje padidėjusiu policijos dėmesiu nusikaltimams. Vykdomosios policijos tarnautojai nusikaltimus ėmė atidžiau ir griežčiau fiksuoti. Mažai

8 lentelė

Nusikaltimai Vilniaus ir Kauno gubernijose 1860–1864 metais

Metai	Kauno gubernija		Vilniaus gubernija	
	Policijos užfiksuota nusikaltimų	Kvočiant išaiškinta nusikaltėlių	Policijos užfiksuota nusikaltimų	Kvočiant išaiškinta nusikaltėlių
1860	568	...	547	577
1861	722	528	610	552
1862	845	630	787	926
1863	553	465
1864	552	484

Lentelė sudaryta remiantis Kauno gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis, KVA, f. I-50, ap. 1, b. 14 548, l. 107–109, 210 ir Vilniaus gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis, VIA, f. 388, ap. 1, b. 288(1), l. 86–87; b. 298(1), l. 74–75; b. 315, l. 78–79; b. 316(1), l. 110–111; b. 337, l. 102–103.

Policijos sulaikyti bėgliai ir valkatos nepriskaičiuoti.

Yra duomenų ir apie Vilniaus gubernijos vykdomosios policijos užfiksuotą nusikaltimų skaičių 1854–1858 metais. Štai 1854-aisiais užfiksuota 803, 1855-aisiais – 675, 1856-aisiais – 985, 1857-aisiais – 802, 1858-aisiais – 812 nusikaltimų ir nusižen gimų (žr. *Pamiatnaja knižka Vilenskoj gubernii na 1860 god*, d. 2, Vilno, 1860, p. 249).

⁷⁵ *Archivnyje materialy Muravjovskogo muzeja otnosiaščijesja k polskomu vosstaniju 1863–1864 g.g. v predelach Severo-Zapadnogo kraja*, t. 1, sudarytojas Aleksandr Milovidov, Vilno, 1913, p. 213, 223.

⁷⁶ Vilniaus gubernatoriaus 1861 metų ataskaita, VIA, f. 388, ap. 1, b. 298(1), l. 17.

tikėtinas ir nusikaltimų sumažėjimas sukilimo metu (kažin ar bendroje suirutėje sumažėjo plėšikavimų bei vagysčių, turbūt priešingai). Tiesiog vykdomoji policija nusikaltimams fiksuoti nebeskyrė pakankamai dėmesio. Svarbiausiu jos uždaviniu tapo kova su „maištininkais“.

Po kelių didesnių politinių manifestacijų Vilniuje bei Kaune generalgubernatorius Nazimovas, remdamasis caro įsaku (1861 08 09), didesnėje Kauno gubernijos dalyje ir Vilniaus mieste bei apskrityje paskelbė karinę padėtį (1861 08 22). Tuoj pat paskirti kariniai apskričių viršininkai, kuriems turėjo paklusti visa miesto bei žemskinė policija. Miestuose ir apskrityse⁷⁷ numatyti bendri policijos ir kariuomenės patruliai. Beveik tuo pat metu, 1861 metų rugpjūčio mėnesį, pranešta apie policijos teismų sukūrimą Vilniaus bei Kauno gubernijose ir paskelbtas specialus įsakas policijai. Šie teismai turėjo pagręitinti politinių bylų sprendimą, nagrinėdami ne tokias svarbias politines bylas (himnų giedojimas per manifestacijas, viešas pinigų rinkimas ir kt.). Policijos teismai, steigiami prie apskrities teismų, buvo bendri visiems luomams, ir pats teismas turėjo atlikti kvotą. Tačiau vėliau paaiškėjo, kad jiems keliamų uždavinių šie teismai įvykdyti nesugebėjo.⁷⁸ Laikinas įsakas (1861 08 16) reglamentavo policijos veiksmus per masinius pasipriešinimus valdžiai. Vykdomosios policijos vyresnysis ispravnikas ar gorodničius, anot įsako, galėjo išsikviesti kariuomenę „miniai“ nuraminti ir be gubernatoriaus leidimo. Įsakas nustatė ir ginklo panaudojimo tvarką.⁷⁹ Manyta, kad policijos militarizavimas – pagrindinė vykdomosios policijos stiprinimo priemonė, veiksmingos kovos su masiniais neramumais ar politinėmis manifestacijomis mieste garantas. 1862 metų pradžioje Nazimovas išsiuntė raštą Vilniaus gubernatoriui dėl laikinosios karinės policijos įkūrimo. Jame siūlyta iš puskarininkių ir jefreitorių suformuoti 40 kariškių policijos padalinį, kuris vykdytų visus policemeisterio įsakymus. Pagrindinis šio policijos būrio uždavinys – neleisti vykti uždraustiems susirinkimams bei rūpintis viešosios tvarkos

⁷⁷ *Sbornik istoriko-statističeskich materialov po Vilenskoj gubernii*, t. 1, Vilno, 1868, p. 177–179.

⁷⁸ Vidaus reikalų ministro Piotro Valujevo raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1863 04 04), VIA, f. 378, b.s., 1861, b. 163(2), l. 156.

⁷⁹ *Sbornik dokumentov muzeja grafa M.N. Muravjova*, t. 7, sudarytojas Aleksandr Beleckij, Vilna, 1906, p. 138–139.

palaikymu mieste.⁸⁰ Panašių policijos stiprinimo priemonių administracija ėmėsi ir vėliau – 1862 metų vasarą. Kartu tai liudija, kad generalgubernatoriaus Nazimovo numatytos priemonės nedavė norimų rezultatų arba buvo įvertintos kaip nepakankamos. Štai 1862 metų birželį Vilniaus gubernijos karinis gubernatorius prašė tą patį Nazimovą paskirti policijos sustiprinimui eilinių kariškių – 13 kvartalinių prižiūrėtojų, išlaikant juos iš namų savininkų mokesčio ar generalgubernatoriaus žinioje esamų pinigų.⁸¹

3. Vykdomosios policijos rusifikavimas

Tuoj po Laikiniųjų policijos taisyklių paskelbimo Rusijos vidaus reikalų ministras Piotras Valujevas išsiuntė slaptą raštą generalgubernatoriui Nazimovui (1863 02 17), kuriame rašė: „Man atrodo, kad šiuo metu susidarė labai palanki proga dabartinės policijos asmeninės sudėties daugmaž nepatikimus tarnautojus pakeisti ne tik gabiais, bet ir pasižyminčiais ištikinimų tvirtumu ir pagarba ištikimybės priesaikos šventumui.“ Ir toliau tęsė: „Šiuo požiūriu parenkamo žmogaus tautiškumas yra viena iš svarbiausių garantijų, ir todėl rusiška kilmė turi būti labiau vertinama nei tenykštė, ypač Romos katalikų tikėjimo, kuris išsiskiria fanatiškumu ir priešišku Imperijos įstatymų pagrindams.“⁸² Tokios mintys nebuvo nei naujos, nei originalios. Policijos „atnaujinimo“ ir „reorganizavimo“ programa, pagrįsta didesniu jos rusifikavimu, ypač aktuali tapdavo politinių bei socialinių sukrėtimų metu. Tik ar tokiais principais organizuota policija galėjo įsigyti gyventojų pasitikėjimą, būtiną norint efektyviai kovoti su nusikalstamumu? Vargu. Šiuo laikotarpiu atvykę į policiją nauji tarnautojai, dažniausiai buvę kariškiai, visiškai nežinantys vietos gyventojų papročių, tradicijų, nemokantys vietinės kalbos, norintys tik kuo greičiau praturtėti, elgdavosi savo nuovadoje lyg užkariautojai (tą patvirtina ir policininkų

⁸⁰ *Archivnyje materialy Muravjovskogo muzeja [...]*, p. 12–13.

⁸¹ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1862 06 12), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 499, l. 67.

⁸² *Archivnyje materialy Muravjovskogo muzeja [...]*, p. 281.

padaryti nusikaltimai, bet apie juos vėliau) ir mažiausiai rūpinosi vietos gyventojų saugumu.

Tą pačią dieną Nazimovas gavo dar vieną vidaus reikalų ministro raštą, kuriame aptariami policijos finansavimo šaltiniai ir užsimeinama apie raitosios policijos sargybos (*stražos*) sukūrimo galimybę.⁸³ Tačiau Nazimovui neteko įgyvendinti šių potvarkių. 1863 05 13 jį generalgubernatoriaus poste pakeitė Michailas Muravjovas.

Po to administracijos susirašinėjimų, įvairių dokumentų dėl vienu tarnautojų keitimo kitais dar padaugėjo. Muravjovas ypač energingai ėmėsi spręsti šią problemą. Atrodo, jog pirmasis Muravjovo aplinkraštis dėl policijos kadru kaitos išsiųstas dar 1863 05 15. Jame reikalauta kuo skubiau surinkti duomenis apie policijos tarnautojų tikėjimą. Vėliau, 1863 metų rudenį, Muravjovas reikalavo tokius duomenis siuntinėti periodiškai: 1 ir 15 kiekvieno mėnesio dieną, nurodant tarnautojo tikėjimą ir tarnybos laiką.⁸⁴ Savo požiūrį į policijos organizavimą ir jos uždavinius karinės padėties sąlygomis Muravjovas išdėstė 1863 05 24 aplinkraštyje dėl karinio-civilinio valdymo organizavimo generalgubernatorystėje. Anot jo, visa policija apskrityse turi būti pavaldi gubernatoriaus paskirtiems kariniams viršininkams. Jie tapo atsakingi ir už policijos organizavimą kiekvienoje nuovadoje. Muravjovas reikalavo kurti valstiečių kaimo sargybas (*stražas*), miesto gyventojų sargybas (*karaulus*), raituosius kelių patrulius.⁸⁵ Visos šios priemonės pirmiausia buvo nukreiptos prieš sukilėlius. Netrukus generalgubernatoriaus kanceliarija ėmė gauti vykdomosios policijos tarnautojų sąrašus. Antai Vilniaus miesto bei apskrities policijos (valdybos bei vykdomųjų tarnautojų) sąraše, kuriame nurodytos 62 pavardės (visi atėjo į policiją 1861–1863 metais), tik 11 tarnautojų Romos katalikų tikėjimo, 5 mahometonai ir 2 liuteronai, visi kiti – stačiatikiai.⁸⁶ Šie duomenys apibūdina pagrindinio gubernijos miesto policijos padėtį. Kitose gubernijos apskrityse

⁸³ Vidaus reikalų ministro Valujevo raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1863 03 17), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 18, l. 22–23.

⁸⁴ Generalgubernatoriaus Muravjovo aplinkraštis Kauno bei Vilniaus gubernatoriams (1864 03 15), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 10, l. 10.

⁸⁵ *Sbornik rasporiaženij grafa Michaila Nikolajeviča Muravjova po usmireniju polskogo miateža v Severo-Zapadnych gubernijach 1863–1864*, sudarytojas Nikolaj Cylov, Vilna, 1866, p. 102–103.

⁸⁶ Vilniaus policmeisterio pulkininko Michailo Sarancevo sudarytas sąrašas (1863 06 17), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 91, l. 101–103.

policijos tarnautojų keitimo procesas anaip tol nebuvo toks greitas. Tai liudija ir 1863 metų pabaigoje išsiųstas Muravjovo raštas Vilniaus gubernatoriui, kuriame reikalaujama „padaryti taip, kad policininkų pareigos nebūtų suteikiamos vietiniams lenkų kilmės asmenims bei katalikams“.⁸⁷ Tiesa, ir Muravjovas buvo priverstas pripažinti, kad galimos išimtys, bet tik tiems tarnautojams, kurie įrodė „išbandytą ištikimybę vyriausybei“. Šie ir panašūs raštai liudijo, jog vykdomąją policiją rusifikuoti nebuvo taip lengva. Gubernijos administracija dažnai dėl naujai atvykusių tarnautojų turėdavo įvairių sunkumų. Ne visi jie atitiko policijai keliamus reikalavimus. Tiesiog trūko kvalifikacijos ir pasirengimo, o ir moralinės atvykėlių savybės buvo ne pačios geriausios. Girtuoklystė, muštynės, vagystės – dažnas reiškiny tarp naujai atvykusiųjų. Todėl gubernijų vyresnybė, neturėdama pasirinkimo, į policiją vėl skirdavo vietos gyventojus.⁸⁸ Muravjovas, atsakydamas į Kauno gubernatoriaus atsiųstą policijos pareigūnų sąrašą (1864 04 30), pastebėjo, kad pasienio miesteliuose Tauragėje, Švėkšnoje, Gargžduose, Kretingoje ir kt. policijos tarnautojai vis dar lenkų kilmės ir Romos katalikų tikėjimo, todėl reikalavo juos skubiau pakeisti.⁸⁹ Kauno gubernatorių teisindamasis rašė, jog tiek tarnybiniu, tiek politiniu požiūriu šiems tarnautojams neturįs jokių priekaištų. Ir vis dėlto kelis sutiko tučtuojau atleisti, pakeisti juos tarnautojais rusais.⁹⁰ Į Kauno gubernatoriū 1864 metų vasarą sudarytą „lenkų kilmės“ apskričių policijos pareigūnų, kuriuos būtina pakeisti, sąrašą pateko nuovadų pristavai, jų pavaduotojai, valdybų posėdininkai.⁹¹ Taigi bent iki tol dalį aukštesniųjų vykdomosios policijos tarnautojų apskrityse vis dar sudarė bajorai. (Beje, panaši padėtis buvo ir Vilniaus gubernijoje. Ten keistinių tarnautojų didžiąją dalį sudarė posėdininkai.⁹²)

⁸⁷ Generalgubernatoriaus raštas Vilniaus gubernatoriui (juodraštis, 1863 11 ?), *ibid.*, l. 104.

⁸⁸ Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Muravjovui (1864 01 10), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 7, l. 3, 23–24.

⁸⁹ Generalgubernatoriaus Muravjovo raštas Kauno gubernatoriui (1864 05 05), *ibid.*, l. 41.

⁹⁰ Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Muravjovui (1864 05 16), *ibid.*, l. 44.

⁹¹ Kauno gubernatoriaus sudarytas policijos valdininkų sąrašas (1864 07 30), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 312, l. 9–11.

⁹² Vilniaus gubernatoriaus ataskaita generalgubernatoriui (1864 08 11), *ibid.*, l. 30–32.

Didesnę įtaką policijos rusifikavimui turėjo 1864 07 24 caro įsakas dėl atlyginimų pakėlimo 50% Šiaurės vakarų krašto tarnautojams rusams. Tiesa, šis įsakas lietuviams ne visus vykdamosios policijos tarnautojus, o tik tuos, kurie užėmė aukštesnes pareigas. Po įsako norinčiųjų tarnauti Vilniaus bei Kauno gubernijose skaičius išaugo, todėl vietos administracijai atsirado galimybė pasirinkti gabesnius, geresnius tarnautojus. Vilniaus gubernatorius Stepanas Paniutinas džiaugėsi, kad stačiatikių tarnautojų administracijoje padaugėjo iki 592, o „lenkų kilmės“ bei katalikų likę 625.⁹³ O štai kokia padėtis buvo Kauno gubernijos apskričių policijoje: Kauno apskrities policijos valdyboje iš 12 tarnautojų – 8 stačiatikiai, Panevėžio – iš 15 tarnautojų – 14 stačiatikių, Zarasų – iš 15 – 13, Raseinių – iš 18 – 17, Ukmergės – visi 17, Šiaulių – iš 14 – 12.⁹⁴ Atrodytų, jog administracijai sukurti „grynai rusišką“ vykdomąją policiją pasisekė. Žinoma, permainų būta žymių. Dauguma bajorų, kurie tarnavo policijoje ir kuriems ši tarnyba buvo vienintelis pragyvenimo šaltinis, atleisti be jokių kompensacijų bei pensijų. Kita vertus, dauguma eilinių policininkų apskrityse, kaimuose, miesteliuose (šimtininkai, penkiašimtininkai) ir toliau liko vietiniai, dažniausiai valstiečiai. Kyla klausimas: ar policijos rusifikavimo priemonės buvo veiksmingos, o rezultatai – ilgalaikiai?

Valujevo ir Muravjovo planams įgyvendinti reikėjo ir daug kvalifikuotų, apmokytų kadru, ir daug lėšų. Ir vieno, ir kito nepaprastai trūko. Tai, kad XIX amžiaus viduryje susidariusi policijos padėtis nebuvo ilgalaikė, liudija ir archyviniai dokumentai. 1894 metais Kauno gubernijos žandarų valdybos viršininkas pastebėjo, jog gubernijos mieste Kaune iš 84 etatinių policininkų (*gorodovych*) – tik 9 stačiatikiai. Jo nuomone, visus katalikus iš policijos būtina atleisti.⁹⁵ Žinia, tokia policija negalėjo tapti patikima vyriausybės atrama. Generalgubernatorius Piotras Orževskis buvo priverstas aiškintis, kad tokia

⁹³ Vilniaus gubernatoriaus Paniutino raštas generalgubernatoriui, pavadintas „Vidy, predpoloženiya i zakliucheniya“ (juodraštis, be datos), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 337, l. 41.

⁹⁴ Kauno gubernijos apskričių ispravnikų raportai Kauno gubernatoriui (1868), VIA, f. I-50, ap. 1, b. 18 199, l. 4, 6, 8–9, 11–12, 14, 16–17.

⁹⁵ Kauno gubernijos žandarų valdybos viršininko pranešimas Policijos departamentui (1894 06 07), SRCVA, f. 102, Policijos departamentas, 2-oji raštvedyba, ap. 51, b. 31(28), l. 1.

padėtis susiklostė ne dėl vietinės administracijos „aplaidumo“, bet dėl labai menkų atlyginimų. (Iš 17 aukštesniojo policijos personalo valdininkų 16 buvo stačiatikiai.) Vienintelė, anot jo, išeitis – siųsti į policiją kariškius.⁹⁶ Dar vėliau, 1900 metais, Kauno gubernatorius taip apibūdino problemą, su kuria susidūrė organizuodamas apskrities policiją: „Esant įvairiagenčiai gubernijos gyventojų sudėčiai, apskrities policijos eiliniams tarnautojams būtina mokėti vietines tarmes, o dauguma lenkų supranta ir kalba rusiškai bei lietuviškai. Bet daugelyje gubernijos vietų, nemokėdami lietuvių ir žemaičių kalbų, stražnikai negalėtų susikalbėti su kaimo gyventojais.“⁹⁷ Todėl, anot šio pareigūno, policijos komandoje stražnikais turėtų dirbti tie, kurie moka „lietuvių arba žemaičių kalbas“, t.y. vietos gyventojai, nepaisant jų tautybės bei tikėjimo (vienintelė sąlyga – mokėti rusų kalbą ir pagal išgales rašyti). Tiesa, ir jis primygtinai siūlė „lenkų kilmės žmonių“ į policiją neįsileisti. Tokie samprotavimai liudija, kad administracija, siekdama efektyvesnės policijos veiklos, norom nenorom turėjo vykdomosios policijos organizavimą, struktūras priderinti prie vietos tautinių-kalbinių sąlygų. O tai jau šiek tiek keitė unifikuotą, imperinį policijos modelį, labiau orientavo jį kasdienių žmogaus rūpesčių link. Kita vertus, administracija visomis galimomis priemonėmis stengėsi eliminuoti iš policijos tradicinį elitą, labiau pasitikėdama „paprasčia liaudimi“. Per 1863–1864 metų sukilimą ši tendencija buvo ypač akivaizdi steigiant kaimo sargybas (*karaulus*).

4. „Liaudies milicija“, arba kaimo sargybos

Kaimo sargybos kūrimo taisyklės caro Aleksandro II buvo patvirtintos 1863 04 24. Kas inspiravo tokios policijos, o tiksliau, „liaudies milicijos“, idėją?

Dalies Rusijos valdančiųjų sluoksnių nuomone, veiksmingai politinius (demokratinus-tautinius) judėjimus neutralizuoti būtų

⁹⁶ Generalgubernatoriaus Orževskio atsakymas Vidaus reikalų ministerijai (1894 08 01), *ibid.*, l. 8.

⁹⁷ Kauno gubernatoriaus raštas vidaus reikalų ministrui (1900 12 23), SRCVA, f. 102, Policijos departamentas, 2-oji raštvedyba, ap. 57, b. 17(34/17), l. 16.

galima aštrinant „socialinį klausimą“ kaime. 1861 metų baudžiosios panaikinimas (oficialiai vadinamas „valstiečių išlaisvinimu“, o jo iniciatoriumi laikomas pats caras) sudarė palankias sąlygas kaime plisti oficialiajai socialinei demagogijai ir stiprinti tarp valstiečių servilistines nuotaikas. Galimybės panaudoti valstiečių judėjimą saviems interesams, nukreipiant jį prieš politinį judėjimą buvusiose LDK žemėse, svarstytos dar 1861–1862 metais. Tai liudija bendra Vidaus reikalų ministerijos ir Caro kanceliarijos III skyriaus ataskaita apie politinę padėtį „Vakarų krašte“.⁹⁸ Tačiau ten pat pastebėta, kad neorganizuotas valstiečių „socialinio protesto“ panaudojimas gali turėti grėsmingų padarinių: „Ar galima ryžtis naudoti šią priemonę, o naudojant ar bus įmanoma sustoti ties idealia riba [...]“⁹⁹ Atrodo, kad jau 1863 metų kovo mėnesį, aktyviai dalyvaujant vidaus reikalų ministrui Valujevui, kaimo sargybu taisyklės buvo parengtos.¹⁰⁰ Tai gi kaimo sargybu steigimą pirmiausia lėmė politiniai vyriausybės siekiai, o ne kova su kriminaliniais nusikaltėliais, nors oficialiai paskelbtose taisyklėse teigiama, kad pagrindinis kaimo sargybu tikslas – valstiečių turto apsauga.¹⁰¹ O didžiausią grėsmę valstiečių ūkių saugumui bei turtui, žinoma, kėlė sukilėliai ir „maištininkai“, kurie ne viename administracijos dokumente tapatinti su kriminaliniais nusikaltėliais, plėšikais bei vagimis. Matyt, tokiais būdais tikėtasi privilioti daugiau valstiečių.

Kaimo sargybas, padedant vietos policijai, turėjo steigti apskrities karinis viršininkas. Jos sudaromos savanoriškai, bet jei neatsirastų norinčiųjų, valstiečiai turėtų būti skiriami kaimo ar valsčiaus sueigū nutarimais. Vieną sargybą sudarytų nuo 60 iki 100 valstiečių. Be jau minėto uždavinio (turto ir kelių apsaugos), kaimo sargybos steigtų užkardas, tikrintų miškus, informuotų karinę valdžią apie sukilėlių pasirodymą. Sargybą suformavus, valstiečiai turėjo būti apginkluoti, iš pradžių kirviais ir šakėmis, o vėliau, patys patikimiausi, ir šaunamaisiais ginklais. Pradėjus jas kurti paaiškėjo, jog ne visi valstiečiai administracijai atrodė vienodai patikimi. Tai patvirtina Kauno

⁹⁸ *Sbornik dokumentov muzeja grafa M.N. Muravjova*, p. 15–16.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 16.

¹⁰⁰ „P. Valujevo laiškas M. Katkovui (1863 03 30)“, *Russkaja starina*, t. 167, 1915, nr. 8, p. 296.

¹⁰¹ Ginkluotų kaimo sargybu steigimo taisyklės (1863 04 24), VIA, f. 1250, ap. 1, b. 22, l. 43–44.

gubernijos valstybinių turtų valdytojo raštas, kuriame pabrėžiama, kad į kaimo sargybą būtų skiriami „visiškai patikimi“ valstiečiai, o ten, kur vyrauja vienkieminkai, sargybos turėtų būti kuriamos „ypač atsargiai“.¹⁰²

Aktyviai organizuoti kaimo sargybas ėmėsi generalgubernatorius Muravjovas. Iš pradžių jis išleido specialią instrukciją kariniams apskričių viršininkams dėl ginkluotos kaimo sargybos formavimo. Joje specialiai pabrėžiama, jog kariškių elgesys su valstiečiais „turi būti ypač draugiškas“.¹⁰³ O 1863 metų vasarą Muravjovas paskelbė atsišaukimą į kaimo gyventojus, kur, primindamas valstiečiams caro „dovanotas“ laisves, ragino aktyviau kurti ginkluotas sargybas ir taip gintis nuo maištininkų.¹⁰⁴ Kaipgi sekėsi administracijai vietose realizuoti „liaudies milicijos“ idėją? Ir kokia buvo valstiečių reakcija į tokias valdžios priemones?

Valstiečių požiūris į naujai steigiamą „liaudies miliciją“ nebuvo vienareikšmis ir vienodas. Paprastai kariniai apskričių viršininkai raportuose teigėdavo, jog valstiečiai noriai stoja į kaimo sargybas. Tačiau tokie optimistiniai jų pranešimai ne visuomet atitiko tikrovę. Dažnai valstiečiai pasipriešindavo kaimo sargybų kūrimui. Tiesa, to pasipriešinimo nereikėtų tapatinti su sąmoninga parama sukilėliams. Valstiečiai nurodydavo kelias pagrindines priežastis, trukdančias stoti į kaimo sargybas. Dažniausiai kartojamas argumentas – jie esą užsiėmę savo ūkyje (darbymetis, negali palikti ūkio, nes daug darbų).¹⁰⁵ Todėl valstiečiai, nenorėdami konfliktuoti su vietos vyresnybe, prašydavo leisti kiekvienam kaimui organizuoti sargybas savo nuožiūra, o ne pagal valsčiaus sueigos nuosprendį, t.y. ta tvarka, kuri nustatyta instrukcijoje. Dažnai valstiečiai būdavo įsitikinę, jog kaimo sargybų steigimas – neeilinis rekrutų ėmimas. O tai reiškia, kad jie bus išvežti iš savo gyvenamų vietų ir išsiųsti į imperijos gilumą.¹⁰⁶ Todėl į sargybas buvo žiūrima kaip į papildomą prievolę valstybei,

¹⁰² Kauno gubernijos valstybinių turtų valdytojo konfidencialus raštas ypatingų įpareigojimų tarnautojui (1863 10 17), VIA, f. 1252, ap. 1, b. 4, l. 2.

¹⁰³ Instrukcija apskričių viršininkams dėl ginkluotų kaimo sargybų formavimo (1863 05 23), VIA, f. 1250, ap. 1, b. 22, l. 41–42.

¹⁰⁴ Objavlenije selskim abyvateliam gubernii Vilenskoj, Grodnenskoj, Kovenskoj i Minskoj (1863 06 02), Mokslų Akademijos biblioteka, r.s., f. 151–1781, l. 2.

¹⁰⁵ Vilniaus valstybinių turtų valdytojo raštas Vilniaus gubernijos viršininkui (1863 05 ?), VIA, f. 1250, ap. 1, b. 22, l. 46; Svėdasų valsčiaus valdybos raportas Ukmergės apskrities kariniam viršininkui (1863 06 24), VIA, f. 1252, ap. 1, b. 4, l. 17.

tik dar labiau apsunkinančią valstiečių gyvenimą. Ir galiausiai trečias argumentas – sukilėlių keršto baimė (sukilėliai čia pat ir gerai ginkluoti, o carinės kariuomenės neprisišauksi¹⁰⁷).

Apibendrinant galėtume daryti išvadą, kad valstiečių nenorą jungtis į valdžios peršamas kaimo sargybas nulėmė konfliktas tarp dviejų viešosios tvarkos palaikymo modelių: archajinio bendruomeninio ir biurokratizuoto valstybinio. Valstiečių nenoras stoti į sargybas buvo tik bandymas išlaikyti, apginti archajišką tvarkos palaikymo būdą, bent jau ten, kur kaimo ribose valstiečiai galėjo patys apsiginti nuo nusikaltėlių (nusikaltėlių išaiškinti, „nuteisti“ ir nubausti), o bet koks valdžios kišimasis buvo visiškai nepageidaujamas ir netgi pavojingas. Tokią išvadą patvirtina ir dalies valstiečių reikalavimas, neatmetant pačios sargybų idėjos (tai pavojinga, už tai valstybė gali nubausti), leisti jas kurti pagal savo pačių nustatytas taisykles. Todėl visiškai suprantama caro valdininko, atsakingo už kaimo sargybų steigimą, išvada, jog pagal taisykles kaimo sargybos sukurti neįmanoma¹⁰⁸.

Buvo ir daugiau priežasčių, trukdžiusių administracijai sėkmingai realizuoti „liaudies milicijos“ idėją. Viena jų – finansinė. Pagal generalgubernatoriaus įsaką (1863 11 10) visos lėšos valstiečių sargybų išlaikymui turėjo būti gautos iš procentinių rinkliavų, kurias mokėti privalėjo „lenkų kilmės“ dvarininkai. Vilniaus gubernijoje kaimo sargyboms turėjo būti paskirta daugiau nei 131 tūkstantis rublių (nuo 1863 06 01 iki 1864 05 01). Tačiau 1864 metų pavasarį keliose gubernijos apskrityse nei pinigai, nei grūdai, skirti kaimo sargybai, vis dar nebuvo surinkti.¹⁰⁹

Taigi galėtume teigti, kad nors „liaudies milicijos“ idėja administracijai, pirmiausia politiniu aspektu, atrodė perspektyvi ir patraukli, nuosekliai įgyvendinta ji nebuvo. Taip atsitiko todėl, kad šios idėjos neparėmė valstietija, labiau linkusi tradicinėmis priemonėmis palaikyti tvarką „savo kaime“ ir todėl priešiška visoms valdžios siūlomoms naujovėms.

¹⁰⁶ Vilniaus valstybinių turtų valdytojo raštas Vilniaus gubernatoriui (1863 05 ?), VIA, f. 1250, ap. 1, b. 22, l. 48.

¹⁰⁷ Siseikių valsčiaus viršaičio raportas Ukmergės apskrities 9-osios nuovados pristavui (1863 03 24), VIA, f. 1252, ap. 1, b. 4, l. 9.

¹⁰⁸ Valstybinių turtų valdybos tarnautojo raportas Ukmergės kariniam viršininkui (1863 07 05), *ibid.*, l. 19.

¹⁰⁹ Vilniaus gubernatoriaus raštas Trakų apskrities kariniam viršininkui (1864 04 29), VIA, f. 1253, ap. 1, b. 67, l. 190.

5. Policijos organizavimas miestuose posukiliminiu laikotarpiu

Vykdomosios policijos raida posukiliminiu laikotarpiu turėjo keletą svarbesnių ypatybių, kurias būtina pažymėti. Pagrįstai galėtume teigti, jog 1863 metų sukilimas padarė didelę įtaką organizuojant policiją buvusiose LDK žemėse. Po sukilimo administracijos dėmesys vykdomajai policijai dar labiau išaugo. Tai liudija įvairūs reorganizavimo projektai, kuriuose esama policijos padėtis vertinama gana kritiškai. Tiesa, reikėtų pastebėti, kad posukiliminiu laikotarpiu pagrindinis policijos reorganizavimo motyvas kaip ir anksčiau liko politinis – ypatinga krašto padėtis, o ne kova su kriminaliniais nusikaltėliais. Antra, policijos raida, jos reformavimas nebuvo visur vienodas. Miestų vykdomajai policijai administracija skyrė gerokai daugiau dėmesio nei apskričių. Tai galėtume paaiškinti tuo, kad nuo XIX amžiaus septintojo dešimtmečio, o ypač jo pabaigoje, administracijos požiūriu, be tradicinių ekonominių (badmečiai), geografinių (gubernijų ribojimasis su kitomis šalimis) nusikaltimus lemiančių veiksnių, atsiranda naujas, kurių galėtume vadinti „besivystančios civilizacijos“ veiksniumi. Auganti pramonė miestuose, ypač didžiosios statybos (pavyzdžiui, geležinkelių tiesimas), traukė žmones iš įvairių vietų į miestus, todėl jie vis dažniau buvo laikomi nusikalstamumo „židiniais“. Maždaug tuo pat metu, XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje, miestuose išryškėjo vadinamieji „kriminaliniai rajonai“, kurių gyventojai versdavosi įvairiais nusikaltimais. Tokių rajonų būta beveik visuose didesniuose Lietuvos miestuose. Kita vertus, posukiliminiu laikotarpiu policijoje įvyko permainų, kurias galėtume vertinti teigiamai. Pirmiausia jos palietė policijos kadrų formavimo principus. Vykdomojoje policijoje pamažu pereita prie laisvai samdomų policijos tarnautojų, nors, tiesa, vis dar girdėjosi balsų, raginančių ir toliau policiją stiprinti „komandiruotais“ kariškiais. Didėjo ir policijos darbuotojų specializacija. Galiausiai XIX amžiaus aštuntąjo dešimtmečio pradžioje Vilniuje, o vėliau ir kituose miestuose įkuriami kriminalinės paieškos skyriai, kurių pagrindinis uždavinys – kova su kriminaliniais nusikaltimais.

Kaip ir galima buvo tikėtis, miestų policijos reorganizavimas prasidėjo nuo politiniu bei strateginiu atžvilgiu svarbiausių gubernijos

miestų – Vilniaus bei Kauno. Vienas pirmųjų projektų, kuriame raginama kuo skubiau reorganizuoti Vilniaus policiją, sudarytas 1863 metų vasarą, t.y. sukilimui tebevykstant. Šio projekto autorius – kunigaikštis Šachovskis-Stešnevas. Atrodo, jį inspiruoti galėjęs pats generalgubernatorius Muravjovas. Mat truputį anksčiau (Šachovskio projektas datuotas 1863 07 01), 1863 06 15, Muravjovas kreipėsi į Rusijos vidaus reikalų ministeriją, reikalaujamas įkurti Vilniuje 4-ąją nuovadą (Antakalnyje) bei padidinti policijos komandą.¹¹⁰ Tokie pat reikalavimai pakartoti ir Šachovskio projekte. Jis siūlė Vilniaus miestą padalyti į 4 nuovadas, 14 kvartalų ir 28 dalis¹¹¹ (to laiko Vilnius buvo padalytas į 3 nuovadas, 12 kvartalų ir ypatingą miesto dalį – Antakalnio priemiestį), kad policininkai geriau pažintų savo veiklos teritoriją. Policijos komandas projekto autorius ragino didinti „laikinai komandiruotaisiais“ į policiją iš karinių dalinių.¹¹² Projekte buvo ir daugiau pasiūlymų. Anot autoriaus, policijos funkcijas galėtų atlikti ir kiemsargiai, o šiais būtų neseniai į atsargą išėję kariškiai. Projekte numatyta plati baudų už įvairius administracinius pažeidimus taikymo praktika.¹¹³ Atrodo, jog iš viso projekto tik baudų reikalavimą buvo bandyta įgyvendinti. 1863 metų pabaigoje Vilniuje išsigalėjo gana griežta baudų sistema. Pavyzdžiui, policija galėjo skirti baudą kepėjui už blogai iškeptą duoną (nuo 3 iki 15 rublių), vaikščiojančiam naktį be žibinto ar viešai rūkančiam (bijota gaisrų) ir pan. Tiesa, nėra visiškai aišku, kaip efektyviai policijai tas baudas sekėsi išgauti.¹¹⁴ Taigi kunigaikščio Šachovskio projekte nurodyti visiškai tradiciniai vykdomosios policijos stiprinimo bei „reorganizavimo“ būdai. Beje, sukilimo metu kitų būdų administracijos vadovai ir nesistengė ieškoti. Panašius reikalavimus (didinti policininkų skaičių, peržiūrėti policinį-administracinį miestų suskirstymą) kėlė ir Kauno gubernijos valdyba.¹¹⁵

¹¹⁰ Generalgubernatoriaus Muravjovo raštas vidaus reikalų ministrui (1863 06 15), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 18, l. 110.

¹¹¹ Rotmistro kunigaikščio Šachovskio raportas generalgubernatoriui Muravjovui (1863 07 01), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 79, l. 1–2.

¹¹² Ibid., l. 4–5.

¹¹³ Ibid., l. 7–8.

¹¹⁴ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Muravjovui (1863 09 30), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 79, l. 70. Muravjovas su tokia baudų tvarka sutiko ir pasiūlė netgi jas padidinti: Muravjovo atsakymas Vilniaus gubernatoriui (juodraštis, 1863 10 07), ibid., l. 71.

¹¹⁵ Kauno gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (1864 01 09), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 13, l. 16–19.

Galvota ne tik apie Vilniaus ar Kauno, bet ir apie apskričių miestų policijos komandos didinimą. Paprastai tokie reikalavimai motyvuoti gyventojų pagausėjimu bei jų judrumo padidėjimu.¹¹⁶ Tačiau daugelio šių projektų ir reikalavimų nebuvo lemta įgyvendinti. Administracijos bandymai per sukilimą ir tuoj po jo visomis įmanomomis priemonėmis kiekybiškai gausinti policiją susidūrė su pagrindine kliūtimi – lėšų trūkumu. Ir nors planuota panaudoti pačias įvairiausias lėšas (dalį procentinės rinkliavos), jų vis labiau trūko. Todėl administracija kai kuriuose apskrities miestuose buvo priversta atsisakyti didinti policininkų skaičių (pavyzdžiui, Trakuose), o policijos funkcijas teko perduoti anksčiau sukurtoms atskiroms žandarų komandoms¹¹⁷ (jos įkurtos 1863 11 27).

Caro valdžiai sukilimą numalšinus ir politinei padėčiai krašte normalėjant, vietinė administracija vėl susirūpino miestų policijos likimu. Mat bent jau svarbesniuose miestuose, pirmiausia Vilniuje ir Kaune, eilinių policininkų skaičius komandose buvo šiek tiek didesnis nei nustatyta visoje imperijoje. Pavyzdžiui, Vilniaus policijos komandą sudarė 198 žmonės, kurių išlaikymas miesto biudžetui kainavo maždaug 7800 rublių. Gubernijų administracija stengėsi padidėjusį policijos tarnautojų skaičių išlaikyti (kartais netgi reikalavo dar labiau jį didinti), tačiau po sukilimo miestų (tarp jų ir Vilniaus) biudžetams ir taip trūko pinigų. Dėl to imta organizuoti įvairias komisijas, kurių pagrindinis uždavinys – surasti policijai lėšų. 1865 metų pradžioje Muravjovas kreipėsi į Vilniaus gubernatorių, įsakydamas sukurti „atskirą komisiją“ policijos reorganizavimui (beje, šiai komisijai turėjo vadovauti kunigaikštis Šachovskis-Stešnevas).¹¹⁸ Atrodo, jog komisijos posėdžiai buvo nerezultatyvūs. Kadangi Vilniaus miesto biudžetui visą laiką trūko pinigų, policijos komandos skaičių administracija buvo priversta šiek tiek sumažinti (iki 168 žmonių). Bet netgi ir jiems neužteko pinigų nei maistui, nei uniformoms.¹¹⁹

¹¹⁶ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1863 12 31), *ibid.*, l. 1–2.

¹¹⁷ Generalgubernatoriaus Muravjovo raštas Vilniaus gubernijos kariniam viršininkui (1864 04 11), *ibid.*, l. 128.

¹¹⁸ Generalgubernatoriaus Muravjovo raštas Vilniaus gubernatoriui (1865 02 18), VIA, f. 378, b.s., 1865, b. 219, l. 1.

¹¹⁹ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1865 08 21), *ibid.*, l. 46–47.

Policijos vyresnybė žūtbūt stengėsi miesto dūmai įrodyti, kad policijai skiriamus pinigus naudoja ekonomiškai, o policijos veikla duoda apčiuopiamų rezultatų. Turbūt dėl šios priežasties 1865 metų pabaigoje sukurta dar viena komisija, tik šįkart ne tik policijos reorganizavimui, bet ir kovai su pagausėjusiais vagimis.¹²⁰ Komisija, įkurta 1865 metų gruodžio mėnesį, veikė iki 1866 03 01. Jos nurodymu policija Vilniuje suėmė 84 žmones. Dalis suimtųjų apkalinti vagystėmis ar ryšiais su vagimis, dalis – įvairiais pasų tvarkos pažeidimais. Visi suimtieji priklausė vadinamajai „įtartinų asmenų“ kategorijai, t.y. tokių, kurie vieną ar kelis kartus buvo teisiami, bet teismo dėl vienokių ar kitokių priežasčių kaltais nepripažinti. Anot Vilniaus gubernatoriaus, komisija Vilniaus mieste išaiškino daug žmonių, kurie neužsiima jokių kitu verslu, išskyrus vagystes, sukčiavimą bei lošimą kortomis. O pati veiksmingiausia kovos su tokiais nusikaltėliais priemonė, gubernatoriaus nuomone, – administracinė tremtis, nes, „perdavus tokius žmones teismui, jie savo suktumu [...] gali išvengti prideramos bausmės“.¹²¹

6. Administracinė tremtis

Apskritai administracinė tremtis, t.y. tremtis ne teismo nuosprendžiu, bet civilinės-karinės valdžios potvarkiu, – gana dažnai taikyta Rusijos imperijoje bausmės forma. Dažniausiai ja bausti „politiškai nepatikimi asmenys“. Paprastai ji būdavo derinama su kitomis bausmės formomis, pavyzdžiui, kūno bausmėmis. Administracinę tremtį Rusijoje reglamentavo bent keletas caro įsakų – 1836, 1837, 1850 metų. Pastarasis leido Vilniaus generalgubernatoriui savarankiškai spręsti administracinės tremties klausimus. Na, o 1855 12 05 caro įsaku jau leista tremti ne tik politiškai nepatikimus, bet ir priskiriamus vadinamajai „dingusių žmonių“ kategorijai asmenis, t.y. tuos, kuriems iškeltos baudžiamosios bylos, dažniausiai dėl vagysčių, bet tardymas

¹²⁰ Vilniaus policmeisterio raportas Vilniaus gubernatoriui (1865 12 11), VIA, f. 378, b.s., 1865, b. 2321, l. 1.

¹²¹ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1866 03 22), VIA, f. 378, b.s., 1866, b. 388, l. 25–26.

ir teismas jų kaltės neįrodė ir jie policijai buvo „likę įtartini“. Įtempta 1861–1863 metų politinė situacija krašte paskatino administraciją dar plačiau taikyti administracinę tremtį, tiesa, daugiau politiniams nusikaltėliams. 1861 03 03 caro Aleksandro II pasirašytas įsakas leido Šiaurės vakarų krašto generalgubernatoriui tremti „nepatikimus politiškai žmones“ iš anksto nepranešus vidaus reikalų ministrui (šito kaip tik reikalavo 1855 12 05 įsakas). Dėl to prasidėjus sukilimui ištremtų administracine tvarka žmonių skaičius smarkiai išaugo. Sprendžiant iš lauko vyresniojo auditoriaus Pavelo Nejelovo surinktų duomenų, nuo 1863 metų pradžios iki 1865-ųjų sausio iš Šiaurės vakarų krašto, kurį tuo metu sudarė Vilniaus, Kauno, Minsko, Gardino, Mogiliovo, Vitebsko bei laikinai prijungta Augustavo gubernijos, administracine tvarka buvo ištremti 4098 gyventojai.¹²² Generalgubernatorius Eduardas Totlebenas nurodė, jog 1863–1867 metais iš šio krašto administracija ištrėmė apie 8800 gyventojų.¹²³ Atrodo, jog vien iš Vilniaus gubernijos iki 1865-ųjų pradžios karinė-policinė vyresnybė administraciniu būdu ištrėmė 1283 žmones.¹²⁴ Žinoma, daugumą 1863–1867 metų administracinių tremtinių sudarė vadinamieji politiniai nusikaltėliai. Tačiau, ypač nuo 1865–1867-ųjų, galėjo būti tremiami ir asmenys, priskirti „ydingų žmonių“ ir „įtartinųjų“ kategorijai. Tokią prielaidą, nors ir netiesiogiai, patvirtina generalgubernatoriaus Totlebeno svarstymai apie administracinės tremties Šiaurės vakarų krašte taikymo istoriją ir perspektyvas.¹²⁵ Jo nuomone, „teismine tvarka išaiškinti bei nubausti nusikaltėlių labai sunku, nes vis dar nereformuoti teismai, žema teismo tardytojų kvalifikacija, o vietiniai gyventojai, bijodami nusikaltėlių keršto, vengia padėti teisėtvarkos organams“.¹²⁶ Todėl, anot Totlebeno, daugelis nusikaltėlių lieka nenubausti, nors administracijai jie gerai žinomi. Taigi

¹²² 1863–1864 metai Lietuvoje. Straipsniai ir dokumentai, sudarytoja Vida Girininkienė, Kaunas: Šviesa, 1991, p. 81–84.

¹²³ Generalgubernatoriaus Totlebeno raštas vidaus reikalų ministrui (kopija, 1880 10 31), VIA, f. 378, p.s., 1880, b. 124, l. 44.

¹²⁴ Vilniaus gubernatoriaus Paniutino raštas generalgubernatoriui, pavadintas „Vidy, predpoloženiya i zakliučeniya“ (juodraštis, be datos), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 337, l. 45.

¹²⁵ Generalgubernatoriaus Totlebeno raštas vidaus reikalų ministrui (kopija, 1880 10 31), VIA, f. 378, p.s., 1880, b. 124, l. 41–52.

¹²⁶ Ibid., l. 48–49.

vienintelė efektyvi kovos su kriminaliniais nusikaltėliais (arkliavagiais, plėšikais, vagimis ir kt.) priemonė galėtų būti tik jų trėmimas iš krašto.¹²⁷ Dėl visų šių priežasčių dar 1867 metų pabaigoje buvęs vidaus reikalų ministras Valujevas davė sutikimą generalgubernatoriui Eduardui Baranovui taikyti administracinę tremtį tiems nusikaltėliams, kurie, trūkstant įkalčių, teismo paleisti, bet dėl kurių kaltumo policijai „nėra jokių abejonių“. Tuo remiantis iš Vilniaus gubernijos 1868–1874 metais ištremti 897 vadinamieji „ydingi žmonės“, o nuo 1875 iki 1880 metų – dar 123 (atrodo, daugiausia arkliavagiai).¹²⁸ Panašių priemonių kovoti su nusikalstamumu ėmėsi ir Kauno gubernatorius. 1869 metų pradžioje jis kreipėsi į apskričių karinius viršininkus, ragindamas juos kartu su ispravnikais, taikos tarpininkais bei žandarų valdybomis sudaryti sąrašus asmenų, įtariamų vagystėmis ir plėšimais, kad juos administracine tvarka ištremtų iš gubernijos.¹²⁹ Pagal policijos tarnautojų sudarytus sąrašus iš Kauno gubernijos 1869 metais planuota ištremti 70, o iki 1870-ųjų gegužės – 107 asmenis.¹³⁰

Labai dažnai vietinė administracija ypatingų kovos su nusikalstamumu priemonių panaudojimą (administracinę tremtį) motyvavo tuo, kad „paprasčiausias“ nepatenkinta lėtai ir neefektyviai valstybės įgyvendinama teisėtvara. Todėl liaudis priversta arba kentėti, arba griebtis savo teisingumo įgyvendinimo formų (*samosud*). Tokia situacija sudarė sąlygas priešišcumui tarp „liaudies“ ir vyriausybės atsirasti ir stiprėti. Taigi administracinę nusikaltėlių tremtį galėtume vertinti ir kaip dar vieną vyriausybės bandymą „suartėti“ su liaudimi bei, kovojant su nusikaltėliais, įgyti jos pasitikėjimą. Todėl turbūt neatsitiktinai tarp ištremtųjų pasitaikydavo tiek daug arkliavagių. Šio nusikaltimo kaime ypač netoleruodavo.

¹²⁷ Ibid., l. 50, 52.

¹²⁸ Ibid., l. 51.

¹²⁹ Kauno gubernatoriaus raštas kariniams apskričių viršininkams (1869 02 18), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 18 413, l. 16.

¹³⁰ Sąrašai asmenų, kurie turėjo būti išsiųsti iš Kauno gubernijos (1869, 1870), KVA, f. I-50, b. 18 413, l. 30–36, 56–58.

7. Miestų policijos reforma XIX amžiaus antrojoje pusėje

Ir šiuo laikotarpiu vyresnybės požiūris į miestų policijos organizavimą nedaug kuo pasikeitė. Policijos vadovai Lietuvoje, vėlgi pabrėždami politinius motyvus, stengėsi didinti policininkų skaičių. Tačiau šį uždavinį įgyvendinti trukdė maži miestų biudžetai bei miestų dūmų, kurios dažniausiai pasisakydavo prieš policijos gausinimą, pozicija.

Būtent šiuo metu vykdomojoje policijoje įvyko ir didesnių pereinamųjų. Pirma, keitėsi policijos formavimo pagrindinis principas. Vis dažniau atsisakoma eilinių kariškių skyrimo arba „komandiravimo“ į policijos komandas, o pereinama prie laisvai samdomų tarnautojų. Daugiau dėmesio imta skirti ir kriminalinių nusikaltimų išaiškinimui (ypač sunkesnių – plėšikavimo, banditizmo ir pan.). Spartėjo specializacijos procesas, o tai sudarė sąlygas atskiriems policijos padaliniais užsiimti tik kriminalinių nusikaltimų tyrimu. Taip XIX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžioje Vilniuje, vėliau ir kituose miestuose buvo įkurti specialūs kriminalinės paieškos skyriai.

Kaip ir anksčiau, XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje vietinė policijos vyresnybė visokiais būdais stengėsi įrodyti, jog Šiaurės vakarų krašto miestų policijai, ypač, žinoma, Vilniaus, būtina skirti kur kas daugiau dėmesio, didinant tarnautojų skaičių ir papildomai finansuojant. Anot vieno policijos reorganizavimo projektų autoriaus Michailo Ceidlerio, policija Vilniuje „reikalauja platesnių pagrindų nei policija kituose Rusijos imperijos gubernijų miestuose“.¹³¹ Tam tiko įvairūs argumentai, bet patys geriausi, žinoma, buvo politiniai. Ceidlerio nuomone, Vilnius – ir administracinis 6 gubernijų centras, ir „judrus miestas“, mat geležinkeliu sujungia Europą su Rusijos sostine. Bet svarbiausia – istorinės-politinės miesto tradicijos, nes Vilnius – tai vieta, „kur suvažiuodavo lenkai rengti seimelių, o maištų metu šis miestas visuomet būdavo politinis vienetas – tai akivaizdžiai matyti ir per paskutinį maištą“¹³². Komisija policijos darbui gerinti (sudaryta 1867 02 23, jai vadovavo generolas majoras Nikolajus Cylovas) manė, jog vykdomoji policija negali patenkinti

¹³¹ Generolo majoro Ceidlerio raštas generalgubernatoriui Baranovui (1866 11 16), VIA, f. 378, b.s., 1867, b. 24, l. 1.

¹³² Ibid.

visų įstatymo reikalavimų ne tik dėl prastos organizacijos ar finansų trūkumo, bet ir dėl to, „kad policijos darbą Šiaurės vakarų krašte apsunkina rimti stebėjimai politinėje srityje ir apskritai nestačiatikių tikėjimo gyventojų elgesys [...]“¹³³. Anot generolo majoro Ceidlerio, norint pagerinti policijos darbą, pirmiausia, žinoma, būtina padidinti policininkų skaičių bei jų atlyginimą. Antra, sumažinti „popierizmą“, t.y. biurokratinį susirašinėjimą policijoje. Taip pat visas tardymo funkcijas iš vykdomosios policijos perduoti teismui.¹³⁴ Keistai atrodo šis reikalavimas. Caro įsakas dėl tardymo perdavimo teismui ir teismo tardytojų instrukcijos sukūrimo paskelbtas dar 1860 metais. Vadinasi, iki pat 1866-ųjų buvusiose LDK žemėse jis vis dar nebuvo įgyvendintas. Komisija policijos darbui gerinti parengė daug išsamesnį vykdomosios policijos reorganizavimo planą-projektą¹³⁵. Plačiau šio projekto neaptarinėsime, juolab kad jame sujungti visų ankstesnių projektų (jau šiek tiek apžvelgtų) pagrindiniai reikalavimai bei dažnai kartojamos 1862 metų gruodžio mėnesio Laikinosios policijos taisyklės. Dėmesį atkreipsim tik į kelis svarbesnius punktus.

Projekte pabrėžtinai reikalaujama ir policijos komandą formuoti iš laisvai samdomų tarnautojų nepriklausomai nuo jų luomo ar kilmės.¹³⁶ Jau minėjome, kad vykdomosios policijos komandas sudarė eiliniai kariškiai, dėl sveikatos netinkantys rikiuotės tarnybai ir todėl „komandiruoti“ į tarnybą policijoje. Darbui jie buvo visiškai nepasirengę. Išlaikyti policijos komandas (aprūpinti maistu, drabužiais ir kt.) turėjo miestai iš savo biudžeto. Tačiau dėl nuolatinio biudžeto deficito jie dažnai neįstengdavo šito padaryti. Nereguliariai išmokami pinigai maistui ir drabužiams (vidutiniškai 5–6 rubliai per mėnesį) buvo įprasta eilinio policijos komandos tarnautojo kasdienybė.¹³⁷ Tokios buities bei gyvenimo sąlygos sudarė palankią situaciją nusikaltimams, ypač kyšininkavimui tarp eilinių policininkų. Karinės vyresnybės nuomone, civilinė valdžia visiškai nesirūpinusi eilinių

¹³³ Komisijos, vadovaujamos generolo majoro Cylovo, žurnalinis nutarimas (1867 03 05), *ibid.*, l. 99.

¹³⁴ Generolo majoro Ceidlerio raštas generalgubernatoriui Baranovui (1866 11 16), *ibid.*, l. 2–3.

¹³⁵ Generolo majoro Cylovo vadovaujamos komisijos parengtas Vilniaus miesto policijos reorganizavimo projektas (1867 10 10), *ibid.*, l. 103–140.

¹³⁶ *Ibid.*, l. 110.

¹³⁷ Vilniaus karinės apygardos štabo karininko raportas Karo ministerijos vyriausiajam štabui (kopija, 1868 12 10), VIA, f. 378, b.s., 1869, b. 24, l. 10–12.

policijos komandos tarnautojų likimu, o policijos valdyba žiūrėjusi į juos lyg į savo asmeninius tarnus.¹³⁸ Ypač policijos komandų eilinių padėtis pasunkėjo po 1865 metų. Per sukilimą daugelio miestų policijos komandos sustiprintos papildomais tarnautojais, pavyzdžiui, 1863-aisiais vien Vilniuje į policiją komanduoti 86 kariškiai. Jie buvo išlaikomi iš papildomos 1% rinkliavos, įvestos sukilimo metu. Sukilimą numalšinus, 1% rinkliava priskirta prie valstybinių pajamų, ir svarbus policijos komandų finansavimo šaltinis išnyko. O tai apsunkino ir šiaip nelengvą policijos eilinių padėtį. Žinoma, tokiais „principais“ organizuota policijos komanda negalėjo bent kiek veiksmingiau kovoti su nusikaltimais. Padėtį galvota gerinti įvairiais būdais. Štai Kauno gubernijos valdyba netgi siūlė skirti eiliniams tarnautojams žemės sklypus.¹³⁹ Vis dėlto supratimas, kad būtina pereiti prie kito policijos komandų sudarymo principo, darėsi vis akivaizdesnis. 1867 metų spalio mėnesio Vilniaus miesto policijos reorganizavimo projekte tai jau aiškiai užfiksuota. Tačiau įgyvendinti naujuosius principus nebuvo taip paprasta. Tai gerai iliustruoja padėtis Kauno gubernijos miestų policijoje. Dar 1869 metų pavasarį Kauno gubernijos valdyba nutarė kariškius, komanduotus į miesto policiją, pakeisti laisvai samdomais tarnautojais.¹⁴⁰ Kai kuriuose apskrities miestuose (Raseiniuose, Panevėžyje, Ukmergėje) tai ir padaryta. Po to netgi sumažėjo policijos komandų išlaikymo išlaidos. Tačiau kituose apskričių miestuose bei pačiame Kaune, kur policininkų skaičius buvo didesnis, šis procesas vyko labai lėtai. XIX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžioje Kauno policijoje iš viso dirbo 57 tarnautojai, o jų išlaikymui išleista daugiau nei 11 tūkstančių rublių. Per 3 tūkstančius turėjo skirti miesto dūma iš savo biudžeto. (Jeigu miestas tos sumos negalėdavo sumokėti, buvo mokama iš valstybės biudžeto, o skolą vėliau miestas turėdavo gražinti.¹⁴¹) Taigi net ir tuo metu Kauno miesto policijos komandą vis dar sudarė kariškiai, netinkantys rikiuotės tarnybai.¹⁴² Kauno miesto

¹³⁸ Karo ministerijos vyriausiojo štabo revizijos aktas, persiūstas Vidaus reikalų ministerijai (kopija, 1869 01 10), *ibid.*, l. 4.

¹³⁹ Kauno gubernatoriaus Michailo Obolensko raštas generalgubernatoriui Potapovui (1869 04 05), *ibid.*, l. 41.

¹⁴⁰ *Ibid.*, l. 42.

¹⁴¹ Kauno gubernatoriaus sudarytas policijos reformavimo projektas (1873 03 20), VIA, f. 378, b.s., 1873, b. 43, l. 17.

¹⁴² Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Potapovui (1873 03 16), *ibid.*, l. 11.

dūma, kaip, beje, ir kitų miestų dūmos, suprasdama, kad bet kokie policijos reorganizavimo projektai ar policijos vyresnybės siūlomi eilinių policininkų skaičiaus padidinimo variantai skaudžiai atsilieps jos biudžetui, vengė bet kokių reformų, dažniausiai reikalaujama netgi sumažinti eilinių policininkų skaičių¹⁴³.

Turbūt dėl skirtingo miestų bei policijos valdžios požiūrio į policijos reformą įvairių reorganizavimo projektų gausėjo, o rezultatų nebuvo. Miestų dūmos visai vilkino jų svarstymą (štai Kauno miesto dūma 1877 metų spalio mėnesį įteikto projekto net ir 1878-ųjų liepą vis dar nebuvo apsvarsčiusi). Taigi modernaus laisvos samdos principo formuojant policijos komandas taikymas susidūrė su jau gerai žinomais sunkumais, pirmiausia finansų bei kvalifikuotų kadru stoka. Atrodo, kad lėtas policijos „modernėjimas“ netenkino ir Vidaus reikalų ministerijos pareigūnų. 1873 metų liepos mėnesio aplinkraštyje Vykdamosios policijos departamentas, reikalaujamas, kad policijos komandos būtų formuojamos iš laisvai samdomų tarnautojų, priminė, jog įvedus privalomą karinę tarnybą kariškiai į policiją nebus komandiruojami.¹⁴⁴ Taigi esmingesnių permainų sudarant miestų policijos komandas (jas demilitarizuojant) reikėtų ieškoti po 1874 metų karinės reformos.

Tiesa, laikinąsias Vilniaus miesto policijos reorganizavimo taisykles caras Aleksandras II patvirtino dar 1868 07 12. Pagal jas miestas suskirstytas į 7 nuovadas (vietoj kvartalų), o šios padalytos į poskyrius (*okolodkus*) – po 6 kiekvienoje nuovadoje, išskyrus Antakalnio, kur įsteigti 3 poskyriai. Kiekviename poskyryje turėjo būti atskiras prižiūrėtojas (*nadziratel'*) iš vyresniųjų karininkų. Iš viso Vilniaus miesto policija turėjo 190 etatų.¹⁴⁵ (1862 metais dirbo 130 etatinių tarnautojų, 1864-aisiais – 224, 1866-aisiais – 1423.) Taigi vienam policininkui įvairiu laiku, turint omenyje, kad tuo metu Vilniuje, apytikriais duomenimis, gyveno nuo 60 iki 64 tūkstančių gyventojų, galėjo tekti prižiūrėti maždaug 260–340 vilniečių.

¹⁴³ Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Potapovui (1869 09 21), VIA, f. 378, b.s., 1869, b. 24, l. 107; Vidaus reikalų ministerijos Vykdamosios policijos departamento raštas generalgubernatoriui Piotru Albedinskiui (1877 04 01), *ibid.*, l. 87.

¹⁴⁴ Vidaus reikalų ministerijos Vykdamosios policijos departamento aplinkraštis (1873 07 12), VIA, f. 378, b.s., 1873, b. 169, l. 1.

¹⁴⁵ „O preobrazovanii Vilenskogo gorodskogo policejskogo upravlenija“, in PSZ, t. 43(2), 1873, p. 67–68.

XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje, sprendžiant iš fragmentiškų duomenų, bent jau Vilniaus gubernijoje policija užfiksavo gana ryškų nusikaltimų padaugėjimą (žr. 9 lentelę). Šią statistiką patvirtina įvairūs administracijos potvarkiai, išleisti 1868–1869 metais. 1867-ųjų pabaigoje generalgubernatorius Baranovas, atkreipdamas vietinės vyresnybės bei policijos tarnautojų dėmesį į plėšikavimų „pasikartojimus“, ragino plačiau taikyti nusikaltėliams administracinę tremtį, o jeigu gyventojai neišduoda nusikaltėlių, „labai apdairiai“ skirti jiems kontribuciją.¹⁴⁶ Panašų raštą 1868 metų pabaigoje generalgubernatorius Aleksandras Potapovas nusiuntė Kauno gubernatoriui. Jame taip pat rašoma apie būtinumą griežtai persekioti įtariamuosius banditizmu ir plėšikavimais. (Į Ukmergės bei Zarasų apskritis netgi buvo pasiūstos 2 šimtinės kazokų.¹⁴⁷)

Spėtume, jog Kauno gubernijoje, panašiai kaip ir Vilniaus, taip pat užfiksuotas nusikaltimų gausėjimas. Antraip sunku paaiškinti, kodėl gaudyti nusikaltėlių siunčiamos kazokų šimtinės ir kodėl raginama

9 lentelė

Nusikaltimai ir nusikaltėliai Vilniaus gubernijoje 1865–1872 metais

Metai	Vilniaus gubernija	
	Iš viso policijos užfiksuota nusikaltimų	Kvočiant išaiškinta nusikaltėlių
1865	719	589
1866	836	896
1868	1308	1246
1869	1291	1459
1872	669	719

Lentelė sudaryta remiantis Vilniaus gubernatoriaus metinėmis ataskaitomis, VIA, f. 388, ap. 1, b. 359(1), l. 79–80; b. 380, l. 77–78; b. 481, l. 72–73; b. 563, l. 68–71; b. 433, l. 12–13.

¹⁴⁶ Generalgubernatoriaus Baranovo raštas Vilniaus gubernatoriui (1867 11 17), VIA, f. 380, ap. 24, b. 221, l. 3.

¹⁴⁷ Generalgubernatoriaus Potapovo raštas Kauno gubernatoriui (1868 12 26), KVA, f. 1-50, ap. 1, b. 18 412, l. 30–31.

keliuose organizuoti patikimų gyventojų piketus¹⁴⁸. Na, o kovai su plėšikavimais Vilniaus gubernijoje įkurta netgi atskiroji tardymo komisija.¹⁴⁹ Matyt, visos šios priemonės nebuvo pakankamai efektyvios, todėl generalgubernatorius Baranovas rūpinosi, kad nusikaltėliai, dalyvavę organizuotuose plėšikavimuose, būtų perduoti karo lauko teismui ir teisiami pagal karo lauko įstatymus. Tokią teisę generalgubernatorius gavo.¹⁵⁰

Ar iš tikrųjų XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje labai padaugėjo nusikaltimų? Jeigu taip, kokie veiksniai tai lėmė? Atsakymas į šiuos klausimus nėra toks paprastas, kaip galbūt atrodo. Palyginkime turimus statistinius duomenis: turbūt didžiausią nusikaltimų skaičių XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje (nežinom 1867 metų duomenų) policija užfiksavo 1868–1869 metais (žr. 9 lentelę). Dauguma policijos valdininkų nusikalstamumo išaugimą aiškino nederliumi, badmečiu (jis iš tikrųjų buvo 1868-aisiais) arba, jei kalbama apie miestus, menku pramonės išsivystymu bei skurdu. Na, o patį mažiausią nusikaltimų skaičių XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje policija užfiksavo 1863 metais (žr. 8 lentelę, p. 48). Mūsų nuomone, tai mažų mažiausiai keista ir kelia pagrįstų abejonių. Sukilimo metus visais atžvilgiais galėtume laikyti palankiausias kriminaliniams nusikaltimams plisti. Šiuo laikotarpiu prie objektyvių ekonominių-socialinių priežasčių, būdingų ir 1869 metų situacijai bei galėjusių turėti įtakos nusikalstamumo augimui, prisidėjo ir politinis nestabilumas, arba „valdžios krizė“. Šalia oficialiosios atsirado sukilėlių valdžia, kuri taip pat stengėsi vykdyti visas būtinas valdžios funkcijas. „Paprastai liaudžiai“ tokia situacija galėjo reikšti tik tai, kad visiškai nėra jokios valdžios. Dalis vykdomosios policijos struktūrų miestuose ir ypač apskrityse per sukilimą buvo neveiksmingos, dalies pagrindiniu uždaviniu tapo kova su sukilėliais, o ne su kriminaliniais nusikaltėliais. Beje, ir Lietuvoje tarp policijos valdininkų buvo tokių, kurie manė, jog viena pagrindinių nusikaltimų gausėjimo priežasčių – ne badas ir skurdas, nes tarp nusikaltėlių esą raštingų

¹⁴⁸ Kauno gubernatoriaus aplinkraštis Kauno gubernijos ispravnikams (juodraštis, 1868 11 22), *ibid.*, l. 9–10.

¹⁴⁹ Generalgubernatoriaus Baranovo raštas Vilniaus gubernatoriui (1867 02 14), VIA, f. 380, ap. 24, b. 68, l. 1.

¹⁵⁰ Generalgubernatoriaus Potapovo raštas Vilniaus gubernatoriui (1868 03 21), VIA, f. 380, ap. 24, b. 221, l. 26.

ir pasiturinčių, bet blogas policijos organizavimas, o todėl ir „palaidumas bei galimybė lengvai pasislėpti“.¹⁵¹ Taigi galėtume teigti, jog nors 1863 metai buvo palankūs nusikalstamumo augimui, jie tuo pat metu buvo visiškai nepalankūs kriminalinių nusikaltimų fiksavimui, t.y. policijos pareigūnai šiam reikalui neskyrė daug dėmesio, laikė jį antraeilium. Šitaip galima būtų paaiškinti, kodėl 1863 metais oficialiose ataskaitose užfiksuotas toks mažas nusikaltimų skaičius.

O kaip paaiškinti nusikalstamumo išaugimą 1869-aisiais? Tarkim, kad šio toks nusikaltimų padaugėjimas, bent jau kai kuriose Vilniaus gubernijos vietose, buvo visiškai realus. Beje, beveik tuo pat metu, 1868 metų pabaigoje, didesnėje Vilniaus gubernijos dalyje atšaukta karinė padėtis. Pabandykim abu šiuos reiškinius susieti. Mažėjant tiesioginei grėsmei (galimam naujam sukilimui), caro valdžia galėjo sureikšminti sukilimo metu ne tokį svarbų veiksnių – nusikalstamumą. Juk šis, jos manymu, taip pat destabilizavo santykius tarp „valdžios“ ir „liaudies“. (Nesugebėdama „normaliomis“, t.y. ne karinės padėties, sąlygomis veiksmingai kovoti su nusikalstamumu, administracija pagrįstai bijojo prarasti „paprastos liaudies“ pasitikėjimą.) Todėl vietinė administracija, manipuliudama nusikaltimų skaičiaus padidėjimu, matyt, tikėjosi priversti centrinės imperijos žinybas palikti ypatingą karinį-policinį krašto valdymą. Ir dar vienas faktas, nors ir netiesiogiai galintis patvirtinti mūsų išvadas. Jau minėjome, kad jeigu valstiečiai žinotų nusikaltėlius, bet nenorėtų jų išduoti, policijai leista skirti jiems kontribucijas. Ką tai reiškia? Turbūt tai, jog, pirma, valstiečiai labiau solidarizavosi su nusikaltėliais nei su policija, antra, nepasitikėjo vyriausybės kovos su nusikaltimais priemonių efektyvumu, o trečia, nemanė, jog nusikaltimų išplitimas jiems grėsmingas.

Ir visgi, teisingumo dėlei, turėtume pripažinti, kad vykdomosios policijos vyresnybės, ypač XIX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžioje, nebepatenkino nusikaltėlių išaiškinimo efektyvumas. Tai liudija kriminalinės paieškos skyrių įkūrimas didžiausiuose Lietuvos miestuose. Pagal nuo seno nusistovėjusią tradiciją nusikaltėlių ieškojo tos nuovados, kurioje padarytas nusikaltimas, pristavas. Tačiau didžioji pristavų dalis (buvę kariškiai) tokiam darbui buvo visiškai nepasirengę. Vilniaus policmeisterio nuomone (1873 metų pavasaris),

¹⁵¹ Policijos tarnautojo Danilovo raportas generalgubernatoriui Potapovui (1869 03 29), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 18 412, l. 77–78.

vykdomajai miesto policijai ypač trūko gerų seklių, o dauguma pristavų visiškai nemokėjo atlikti kvotos. Todėl asmuo, per kvotą prisipažinęs kaltu, vėliau per tardymą ar teisimą pasirodydavo buvęs „visiškai teisus“. Anot policmeisterio, nusikaltėlių paiešką būtina specializuoti, t.y. perduoti ją vieno valdininko (policmeisterio pavaduotojo) žinion. Jis skirtų pristavus nusikaltimams tirti arba tirtų juos pats, jam pavaldi būtų ir speciali seklių komanda.¹⁵² Remiantis panašiais principais pirmiausia reorganizuota Vilniaus miesto kriminalinė paieška (1874 02 23). Nuovados, kurioje padarytas nusikaltimas, pristavas, surašęs protokolą, pradėdavo tyrimą, o visas tolesnis tyrimas bei kvota, atsižvelgiant į nusikaltimo svarbą, priklausė policmeisterio pavaduotojo kompetencijai.¹⁵³ Taip pat nuovadų pristavai bei poskyrių prižiūrėtojai turėjo sistemingai rinkti žinias apie visus įtartinus jų prižiūrime miesto dalyje gyvenančius žmones. Turint omenyje šių policijos valdininkų profesinį pasirengimą, vargu ar galima manyti, kad šis reikalavimas buvo nuosekliai įgyvendintas. Speciali instrukcija išleista ir kriminalinės paieškos agentams. Jais galėjo būti bet kokio tikėjimo ir luomo žmonės, vienintelis „profesinis“ reikalavimas – kad jie būtų „visiškai blaivūs“.¹⁵⁴ Tik įkurtame Vilniaus miesto kriminalinės paieškos skyriuje buvo 6 tokie agentai, o iš viso kriminalinėje paieškoje tarnavo 9 valdininkai. Netrukus panašiai reorganizuotas ir Kauno miesto vykdomosios policijos kriminalinės paieškos skyrius.¹⁵⁵ Nežinia, kiek šios priemonės padėjo vykdomajai policijai veiksmingiau kovoti su nusikaltimais miestuose; vis dėlto, mūsų nuomone, jas galėtume vertinti kaip tam tikrą žingsnį policinės sistemos modernėjimo, kai pagrindiniu policijos uždaviniu tampa asmens bei jo nuosavybės apsauga, link.

¹⁵² Vilniaus policmeisterio Michailo Fiodorovo raštas generalgubernatoriui Potapovui (1873 05 24), VIA, f. 378, b.s., 1873, b. 43, l. 34–37.

¹⁵³ Vilniaus policmeisterio Fiodorovo įsakymas nuovadų pristavams (1874 02 26), *ibid.*, l. 56.

¹⁵⁴ Instrukcija Vilniaus miesto policijos kriminalinės paieškos skyriaus agentams (be datos), *ibid.*, l. 60.

¹⁵⁵ Generalgubernatoriaus Potapovo raštas Kauno gubernatoriui (1874 04 02), *ibid.*, l. 68.

8. Kas gaudys nusikaltėlių? Apskritis (zemskinės) policijos būklė

Klausimas, kurį čia uždavėme, visiškai nėra retorinis. Iš to, kas pasakyta apie policijos organizavimą Lietuvos miestuose, galėtume daryti išvadą, jog nusikalstamumo „dydžiui“ daugiau ar mažiau (be kitų aplinkybių bei faktorių) įtakos turėjo ir pati vykdomosios policijos organizacinė forma bei tikslai, kuriuos politinė valdžia kėlė policijai. Jau kitų istorikų, rašiusių apie policijos būklę Rusijos imperijoje, pastebėta, jog apskričių zemskinės policijos reorganizavimas vyko daug lėčiau nei miestų policijos, o tuo pačiu metu jos kontroliuojama teritorija dydžiu bei gyventojų skaičiumi gerokai pranoko miestų policijos kontroliuojamą teritoriją. Skirtingu metu administracijos dėmesys apskrities zemskinei policijai nebuvo vienodas. Ypač ja susirūpinta 1861–1863 metais. Tam, žinoma, turėjo įtakos 1861 metų valstiečių „išlaisvinimo“ iš baudžiosios reforma bei 1863-ųjų sukilimas Lietuvoje, kai „paprastos liaudies“ pacifikavimas vyriausybei turbūt buvo vienas svarbiausių uždavinių. Atsirado pluoštai pasiūlymų bei projektų dėl apskrities zemskinės policijos pertvarkymo Lietuvoje. Tačiau iki pat XX amžiaus pradžios čia, kaip ir likusioje Rusijos imperijos dalyje, „parapinė“ policija tebebuvo organizuota tradiciniais luominiais principais. Kodėl?

Pirmiausia todėl, kad zemskinės policijos modernizavimo galiybės buvo labai ribotos, o antra, valstiečiams, paprastai liaudžiai tradicinės tvarkos palaikymo priemonės (kaimo viduje – bendruomenės jėgomis, o už kaimo ribų – su dvaro pagalba) atrodė patrauklesnės nei bet kokios vyriausybės siūlomos. Dabar pabandysim šitą prielaidą pagrįsti.

Administracijos dėmesys apskričių zemskinei policijai, ypač pačiai žemiausiai jos vykdomųjų tarnautojų daliai, nebuvo atsitiktinis. Juk šie valdininkai – tiesioginiai vyriausybės atstovai liaudyje, kažkur toli egzistuojančios valdžios kasdienė forma. Tiesa, tik iš dalies, nes iki pat XIX amžiaus vidurio ir netgi vėliau zemskinė policija išlaikė ir luomiškumo požymių. Kai per 1837 metų policijos reformą buvo panaikinti raktvaičiai, kaimuose tvarką turėjo palaikyti šimtininkai ir dešimtininkai, o miestuose bei miesteliuose – penkiasimtininkai bei tūkstantininkai. Pastaruosius skyrė zemskinis ispravnikas, o

šimtininkus ir dešimtininkus, pirmiausia valstybiniuose dvaruose, rinko patys valstiečiai. Jeigu kaimas arba miestelis priklausė dvarininkui, visus juos savo nuožiūra skyrė dvarininkas. Gyventojams laisvai susitarus, juos išlaikė tie kaimai ir miesteliai, kuriuos jie prižiūrėdavo. Dažniausiai šimtininkus ir dešimtininkus dvarininkas skirdavo ar bendruomenė rinkdavo iš tokių asmenų, kurie nebegalėjo savarankiškai ūkininkauti, t.y. invalidų, senelių, kartais moterų ir netgi paauglių. Vidutinius ir stambesnius ūkius turintiems valstiečiams policininkų pareigos būtų tik dar viena jų gyvenimą apsunkinanti prievolė.¹⁵⁶ Todėl jie visaip stengėsi jos išvengti. Žinoma, tokie policijos „tarnautojai“ dažniausiai nemokėjo nė rašyti, neturėjo jokių profesinių įgūdžių. Kita vertus, jie visiškai priklausė nuo dvarininko ar nuo bendruomenės, kuri juos išlaikė. Todėl veiksmingai kovoti su nusikalstamumu negalėjo.

Peržiūrėjus įvairius pasiūlymus bei projektus dėl zemskinės policijos reorganizavimo, niekur neteko aptikti teigiant, jog patys valstiečiai būtų nepatenkinti „parapine policija“ ar siūlę ją keisti. Tuo remdamiesi galėtume padaryti dvejopas išvadas. Arba policijos vyresnybei šis motyvas atrodė visiškai nereikšmingas, o tai, mūsų nuomone, abejotina. Jeigu valstiečiai būtų kėlę tokių reikalavimų, administracija juos būtų užfiksavusi ir bandžiusi jais pasinaudoti, nes tai atitiko jos pačios nuostatas dėl zemskinės policijos. Arba valstiečiai iš tikrųjų panašių reikalavimų nekėlė, nes buvo patenkinti „parapinės policijos“ organizavimu (ar greičiau abejingi), kai pati bendruomenė galėjo aktyviai palaikyti tvarką (taigi ir kovoti su nusikaltimais). Na, o vietinės administracijos tokia „parapinė policija“ netenkino.

Praėjus keleriems metams po 1837-ųjų policijos reformos, generalgubernatorius Mirkovičius aiškino Vidaus reikalų ministerijos pareigūnams, jog tūkstantininkus ir penkiašimtininkus, bent jau pasienio apskrityse, būtina formuoti iš atsargos kariškių, kurie gautų pastovų ir garantuotą atlyginimą. Pinigai šiam reikalui lygiavos principu turėjo būti surenkami iš vietos gyventojų.¹⁵⁷ Žinomas ir 1845 metų Vidaus reikalų ministerijos projektas dėl šimtininkų ir dešimtininkų darbo reorganizavimo. Kandidatus į šias pareigybes, kaip ir anksčiau, turėjo arba skirti dvarininkas, arba rinkti patys valstiečiai,

¹⁵⁶ Generalgubernatoriaus Nazimovo raštas kariniams gubernijų viršininkams (juodraštis, 1863 04 11), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 18, l. 53–54.

¹⁵⁷ Ibid., l. 55.

tačiau tvirtintų juos gubernijos valdyba pasiūlius ispravnikui¹⁵⁸. Vėlgi 1857 metais Valstybinių turtų ministerija siūlė pakeisti tūkstantininkų ir penkiašimtininkų „išlaikymą, pagrįstą papročiu“, pinigėmis rinkliavomis¹⁵⁹ (kaimo ar miestelio bendruomenė jiems, kaip ir šimtininkams bei dešimtininkams, atsilygindavo natūra, dažniausiai maisto produktais). Tačiau visi šie reikalavimai ir pasiūlymai nebuvo įgyvendinti.

Tik 1863 metų pirmojoje pusėje zemskinėje policijoje įvyko nedideli pertvarkymai, kurie iš esmės jos organizacijos nepakeitė. Žinia, po baudžios panaikinimo ir ypač po 1863 03 01 caro įsako (įsigaliojo 1863 05 01) dėl laikinųjų prievolinių santykių tarp dvarininkų ir valstiečių nutraukimo dvarininkai nebegalėjo kištis į valstiečių policijos organizavimą. Šimtininkai (turėję prižiūrėti nuovados dalį) ir dešimtininkai (saugoję tvarką pačiame kaime) perėjo pristavo žinion. Tačiau jų išlaikymą bei visokeriopą aprūpinimą, kaip ir anksčiau, turėjo garantuoti vietos gyventojai. Prasidėjus 1863-ųjų sukilimui, pasirodė reikalavimai visose Vilniaus gubernijos parapijose tūkstantininkus ir penkiašimtininkus skirti iš atsargos kariškių, „ryžtingai nuo šių pareigų nušalinant lenkų šlėktą ir Romos katalikų tikėjimo asmenis“¹⁶⁰. Tačiau įgyvendinti tokius reikalavimus nebuvo taip paprasta. Štai Trakų apskrities ispravnikas apgailestavo suradęs tik du labiau raštingus stačiatikių tikėjimo ir „nelenkų kilmės“ asmenis, o visi kiti – „katalikų tikėjimo, nes kilę iš vietos gyventojų“¹⁶¹. Netrukus ir pati gubernijų vyresnybė suprato, jog greita apskrities policijos pertvarka – vietinių ir „nepatikimų“ tarnautojų pakeitimas patikimais atvykėliais rusais – tiesiog neįmanoma.¹⁶² Be vyriausybės, centrinių Vidaus reikalų ministerijos žinybų pagalbos (kadrais ir ypač finansais) viena vietinė gubernijų administracija šio uždavinio išspręsti negalėjo.

¹⁵⁸ Ibid., l. 56.

¹⁵⁹ Ibid., l. 57.

¹⁶⁰ Vilniaus gubernatoriaus raštas Trakų apskrities kariniam viršininkui (1864 01 05), VIA, f. 1253, ap. 1, b. 111, l. 3.

¹⁶¹ Trakų apskrities ispravniko raportas Trakų apskrities kariniam viršininkui (1864 04 08), *ibid.*, l. 8.

¹⁶² Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1864 02 22) ir Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1864 11 18), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 13, l. 96 ir 318; Generalgubernatoriaus Muravjovo atsakymas Vilniaus gubernatoriui (1864 02 02), *ibid.*, l. 97.

Panaši zemskinės policijos padėtis buvo ir Kauno gubernijoje. Anot Zarasų apskrities ispravniko, iš tokiomis principais sudarytos zemskinės policijos nesą jokios naudos. Valstiečiai tarnautojams atsilygina grūdais, tačiau daro tai labai nenoriai. O pradėjus steigti valsčius, bendruomenės apskritai atsisako tūkstantininkams ir penkiašimtininkams atiduoti grūdus. Negera to, pastarieji patys dažnai padaro nusikaltimų. Žodžiu, pasitikėti tokiomis policijos tarnautojais visiškai negalima.¹⁶³ Kauno apskrities ispravniko nuomone, zemskinės policijos žemesniųjų tarnautojų elgesys sukelia gyventojų nepasitenkinimą.¹⁶⁴ Turbūt todėl Kauno gubernijoje netgi praėjus keleriems metams po sukilimo zemskinės policijos funkcijas atliko kariuomenė, dažniausiai kazokai. Tokia situacija gubernijos vyresnybės visiškai netenkino.¹⁶⁵ Ypač energingai su kriminaliniais nusikaltimais (vagimis, plėšikais) kovojo kazokų komandos nusikaltimais garsėjusioje Zarasų apskrityje.¹⁶⁶ Labai dažnai kaip papildoma kovos su nusikaltimais priemonė naudotos kontribucijos vietos gyventojams. Matyt, šie itin nenoriai padėdavo policijai išaiškinti nusikaltimus.¹⁶⁷

1863-ųjų sukilimas policijos vyresnybei Lietuvoje dar akivaizdžiau parodė, kad apskričių policija visiškai neveikli, o jos žemutinę vykdomąją grandį būtina reformuoti. Tad įvairūs pasiūlymai bei projektai pasipylė lyg iš gausybės rago. Jie mums įdomūs pirmiausia tuo, kad parodo tikrąją padėtį zemskinėje policijoje, net jeigu projektų autoriai ją šiek tiek „padailindavo“. Kita vertus, galėtume daryti išvadą, jog apskrities policijos žemiausios vykdomosios grandies organizacija nuo 1837 metų iki pat XIX amžiaus aštuntojo

¹⁶³ Zarasų apskrities zemskinio ispravniko raportas Kauno gubernatoriui (1862 10 12), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 14 747, lapai nenumuoti. Dar yra ir kitų Kauno gubernijos apskričių zemskinių ispravnikų raportai (1862 11 02 – 1862 12 12), *ibid.*, lapai nenumuoti.

¹⁶⁴ Kauno apskrities zemskinio ispravniko raportas Kauno gubernatoriui (1862 10 21), *ibid.*, lapai nenumuoti.

¹⁶⁵ Kauno gubernatoriaus raštas Vilniaus karinės apygardos štabo viršininkui (1866 06 14), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 17 584, lapai nenumuoti.

¹⁶⁶ Zarasų apskrities karinio viršininko raštas savo pavaduotojui (1865 02 06), VIA, f. 655, ap. 1, b. 180, l. 20–21. Taip pat: Zarasų, Dysnos apskričių karinio viršininko raštas Zarasų apskrities kariniam viršininkui (1865 03 01), *ibid.*, l. 71.

¹⁶⁷ Vilniaus gubernatoriaus aplinkraštis Vilniaus gubernijos apskričių viršininkams (1867 01 23), VIA, f. 380, ap. 24, b. 26, l. 2–3.

dešimtmečio pabaigos faktiškai liko nepakitusi. Tiesa, po 1861 metų reformos kai kurias policijos funkcijas atliko valsčių viršaičiai, seniūnai bei taikos tarpininkai. Projekte, kuris parengtas berods 1863-iaisiais, pažymima, jog zemskinė policija egzistuojanti ne pagal „įstatymą“, o pagal „įsigalėjusį paprotį“¹⁶⁸. Kiek vėliau, 1868 metais, generalgubernatorius Potapovas zemskinę policiją pavadino „visiškai nepatikima“ ir pridūrė: „Mano įsitikinimus šiuo atžvilgiu visiškai patvirtina ir visi vietiniai gubernatoriai. Be to, jie teigia, jog policija praktikoje egzistuojanti tik nominaliai ir todėl dažnai tiriant rimtas bylas, ypač ten, kur į jas įsipainioję ištisų kaimų gyventojai, tardytojai priversti, siekdami tiesos, sukurti visiškai naują laikiną policijos valdžią pašalinant šimtininkus ir dešimtininkus [...]“.¹⁶⁹ Dar kitas valdininkas, taip pat konstatavęs, jog šimtininkai ir dešimtininkai negali būti patikimi visuomenės tvarkos bei ramybės sergėtojai, šią išvadą pagrindė būdingu pavyzdžiu: iš 7 sulaikytų plėšikų, per vieną dieną kelyje Joniškis–Mintauja (dab. Jelgava) apiplėšusių 4 vežikus, 5 buvo policijos dešimtininkai.¹⁷⁰ Beje, tuo metu Vilniaus gubernija turėjo 925 šimtininkus, 2832 dešimtininkus, Kauno gubernija – 525 šimtininkus ir 3498 dešimtininkus. Šimtininko išlaikymui kaimo bendruomenė per metus mokėjo 22, dešimtininko – 37 rublius. Iš viso Vilniaus gubernijos valstiečiai zemskinei policijai per metus išleisdavo 78 tūkstančius, o Kauno – 97 tūkstančius rublių.¹⁷¹

Kokių gi būta siūlymų, kaip gerinti padėtį apskrities policijoje? Vieni pareigūnai siūlė visai panaikinti tūkstantininkus ir penkiašimtininkus (jų funkcijas galinti atlikti raitosios policijos sargyba), o šimtininkais ir dešimtininkais rinkti tik gerus ūkininkus, galinčius save išlaikyti.¹⁷² Kiti reikalavo palikti senąją zemskinės policijos organizaciją, tik visiems žemiausios grandies policijos tarnautojams

¹⁶⁸ Apskrities policijos sustiprinimo projektas (autorius nežinomas, be datos), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 18, l. 315.

¹⁶⁹ Generalgubernatoriaus Potapovo raštas vidaus reikalų ministrui (kopija, 1868 12 30), VIA, f. 378, b.s., 1868, b. 3320, l. 1.

¹⁷⁰ Piotro Bagrationovo laiškas generalgubernatoriui Potapovui (1869 12 01), *ibid.*, l. 35.

¹⁷¹ Generalgubernatoriaus Potapovo raštas vidaus reikalų ministrui (kopija, 1868 12 30), *ibid.*, l. 4–5.

¹⁷² Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Nazimovui (1863 04 26), VIA, f. 378, b.s., 1863, b. 18, l. 69–70.

„suteikti valstybinį išlaikymą“. Tada jie taptų tikrai valstybiniais tarnautojais ir būtų skiriami ispravniko iš „rusų kilmės žmonių“, kraštutiniu atveju – iš vietos gyventojų.¹⁷³ Treti, jau XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje, manė, jog geriausia būtų šimtininkus ir dešimtininkus pakeisti laisvai samdomais tarnautojais – nuovados dalių prižiūrėtojais.¹⁷⁴ Jais galėtų būti visų luomų asmenys, išskyrus bajorus („šlėktas“). Pagrindinis jiems keliamas „profesinis“ reikalavimas – mokėti skaityti ir rašyti, kad galėtų surašyti „trumpą pranešimą“. Kartą per savaitę toks tarnautojas apvažiuotų visus jam priklausančius kaimus ir apie bet kokią netvarką praneštų pristavui.¹⁷⁵ Taigi projektų buvo daug, o kokie rezultatai?

Bent jau iki XIX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigos – jokių. Vietinė gubernijų administracija, policijos vyresnybė gerai suprato, jog esama zemskinė policija negali efektyviai kovoti su nusikalstamumu ir būti vyriausybės „ramsčiu“ kaime. Taigi, būdama tiesiogiai atsakinga už tvarką gubernijoje, administracija visokiais būdais stengėsi apskričių policiją reformuoti. Sprendžiant iš caro valdininkų susirašinėjimo, svarbiausia tokio lėto zemskinės policijos reorganizavimo priežastis – finansinė. Finansų ministerija pirmoji pasipriešino apskrities policijos reformavimui, suprasdama, kad tokia reforma pareikalautų daug papildomų lėšų. Mūsų nuomone, buvo dar viena ne mažiau svarbi priežastis, kodėl administracija neįstengė policijos reformuoti. Ši priežastis – tradicinio bendruomeninio ir unifikuoto racionalaus valstybinio gyvenimo būdų susidūrimas. Tradicinėje kaimo bendruomenėje visi valstiečiai bendromis jėgomis išsirenka ar iš eilės skiria asmenis tvarkai palaikyti. O XIX amžiaus viduryje jokių vidinių paskatų kaimui keisti tradicija pagrįstą tvarkos palaikymo sistemą nebuvo. Taigi ir valstybės siūlomą policinę sistemą kaimo bendruomenė galėjo suvokti kaip griaunančią per amžius nusistovėjusią tvarką ir todėl visiškai nepatrauklią.

¹⁷³ Apskrities policijos sustiprinimo projektas (autorius nežinomas, be datos), *ibid.*, l. 316; Vilniaus gubernijos viršininko raštas generalgubernatoriui Muravjovui (1863 08 21), *ibid.*, l. 233–234.

¹⁷⁴ Projektas apie zemskinės policijos organizavimą (autorius nežinomas, projektas pridėtas prie generalgubernatoriaus Potapovo rašto vidaus reikalų ministrui, 1868 12 30), VIA, f. 378, b.s., 1868, b. 3320, l. 8.

¹⁷⁵ Tarnautojo Bagrationovo projektas dėl zemskinės policijos pertvarkymo (be datos), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 18 197, l. 6–8.

Neturėdama pakankamai galių iš esmės pakeisti tradicinę archajinę sistemą (dėl nuolatinio lėšų trūkumo, profesionalių kadru stokos ir pan.), administracija bandė ją bent modifikuoti, priderinti prie savo poreikių. Raitosios policijos uriadnikų institucijos sukūrimą zemskinės policijos struktūroje kaip tik ir galėtume laikyti tokiu bandymu (nuostatai patvirtinti caro 1878 06 09). Vidaus reikalų ministerijos Vykdamosios policijos departamentas, aiškindamas policijos uriadnikų pareigybės įsteigimo būtinumą, pastebėjo, kad įgyvendinant teismų reformą, vis labiau plintant švietimui policijos tarnautojams keliama nauji reikalavimai, kurių šimtininkai ir dešimtininkai patenkinti negali, todėl vienas svarbiausių uriadnikų uždavinių – tapti valstiečių, kitaip tariant, luominės, policijos vadovais.¹⁷⁶ Uriadnikų skyrimas vyko pakankamai sparčiai. Pagal užimamą teritoriją, gyventojų bei parapijų skaičių Kauno gubernijoje turėjo būti 147, o Vilniaus – 120 uriadnikų. Juos parinkdavo iš tarnavusiųjų armijoje. Stengtasi uriadnikais skirti „patikimus“ stačiatikius ir rusus. Ir vėlgi, sprendžiant iš įvairių ataskaitų, abiejose gubernijose iš 267 uriadnikų – 166 katalikai (42 bajorai, 28 valstiečiai, 15 miestiečių, 70 eilinių kariškių, likusieji – kitų socialinių grupių atstovai). Imperijoje pagal uriadnikų skaičių Kauno gubernija buvo šeštoje, o Vilniaus – dvyliktoje vietoje.¹⁷⁷

9. Policinės sistemos konkurentai ir jos patologija

Turbūt ne vienam toks pavadinimas sukels abejonių ir bus nelabai suprantamas. Todėl pabandysim jį šiek tiek patikslinti ir paaiškinti. Manoma, jog būdingiausias XIX amžiaus vidurio vykdamosios policijos bruožas Lietuvoje (kaip ir visoje Rusijos imperijoje) – jos universalumas. Tokią išvadą patvirtina jos funkcijų įvairovė bei neapibrėžtos veiklos ribos. Vykdamosios policijos reformų nenuoseklumas

¹⁷⁶ Vidaus reikalų ministerijos Vykdamosios policijos departamento raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1878 07 26), VIA, f. 378, b.s., 1878, b. 61, l. 31.

¹⁷⁷ Ataskaita apie caro patvirtintų 1878 06 09 nuostatų dėl raitosios policijos uriadnikų įvedimą ir apie jų veiklą iki 1879 01 01, VIA, f. 378, b.s., 1878, b. 61, l. 106–108.

ir paviršutiniškumas tik įrodo, kaip nenoriai valdžia atsisakinėjo universalaus policijos organizavimo modelio. Policijos funkcijas, arba, kitaip tariant, jos tarpusavio ryšius su visuomene ir atskiru asmeniu, galima būtų apibūdinti globos sąvoka. Betgi autokratinėje politinėje sistemoje pavaldinių globa niekuo nesiskyrė nuo jų visapusiškos kontrolės. Žinoma, tokia kontrolė ar globos forma buvo tik trokštamas, idealus valdžios siekis. Tikrovėje vykdomoji policija negalėjo būti (ir nebuvo) vienintelis autoritetas, galintis užtikrinti asmens, bendruomenės saugumą, turto neliečiamumą, gerovę įvairių socialinių-ekonominių sukrėtimų sąlygomis. Būtent šia prasme ir pavartojom sąvoką „konkurentai“, t.y. alternatyvūs policijai autoritetai. Jų buvo bent keletas. Konkurentu galėtume laikyti Katalikų Bažnyčią, siūlančią savo „dievišką“ tvarkos, saugumo ir atpildo už padarytus nusikaltimus bei nusižengimus modelį. Tradiciniam elitui – bajorijai tokia alternatyva galėjo būti tėvoninė policija, kaimo bendruomenei, liaudžiai – ilgaamžė tradicija, įpročiu pagrįstas tvarkos palaikymo būdas. Nesiruošiamo aptarinėti visų galimų policinės sistemos konkurentų ar alternatyvų – tai atskiro, didesnio darbo uždavinys. Pasirinkom tik du, galbūt labiau susijusius su nusikaltamumo problematika.

1864 metų teismų reforma Lietuvoje: konkurentas, taip ir netapęs konkurentu

Anot projektų autorių, 1864 metų lapkričio mėnesio teismų reforma Rusijos imperijoje turėjo sukurti nuo vietos administracijos nepriklausomą teismą su visais buržuaziniam teismui būdingais atributais: viešu bylų nagrinėjimu, renkamais teisėjais, nepriklausoma advokatūra bei prisiekusiaisiais tarėjais. Palyginti su iki tol egzistavusia teisėtvarkos sistema, tai buvo didelis žingsnis civilizacijos link. Toks teismas galėjo iš tikrųjų tapti veiksminga atsvara policinei sistemai. Tačiau 1864 metų reforma nuosekliai nebuvo įgyvendinta. (Į klausimą „kodėl?“ dažniausiai atsakinėjo sovietinė rusų istoriografija, neretai užmiršdama paminėti teigiamas reformos puses.) Lietuvių istoriografijoje nusistovėjo nuomonė, kad reforma buvo sulaikoma ir ribojama, nes bijota vietos „opozicinių“ jėgų aktyvumo, todėl kraštas

ir toliau valdytas ne įstatymais, bet administracijos potvarkiais.¹⁷⁸ Šiam požiūriui iš esmės turėtume pritarti. Beje, centrinėse Rusijos imperijos gubernijose teismų reforma vyko beveik kartu su žemstvų įsteigimu. Lietuvoje, žinia, dėl politinių motyvų žemstvų institucija apskritai nebuvo įvesta. Todėl kai kurie administracijos atstovai abejojo, ar išvis tokiomis sąlygomis teismų reforma galėtų vykti.¹⁷⁹

Po sukilimo naujų teismų Lietuvoje steigimo tempus administracija tiesiogiai siejo su krašto rusifikavimu. Tai ypač akivaizdu, kai kalbama apie taikos teisėjų rinkimus bei prisiekusiųjų tarėjų institucijos įvedimą. Naujai kuriamose teisminėse institucijose turėjo dominuoti visokeriopai remiamas „rusiškasis elementas“, taip užtikrinant, kad į teismus nepateks „maištingas ir nepaklusnus“ vietos politinis elitas. Todėl reformai leistini „laikini pasitraukimai“ bei apribojimai. Taip manė Vilniaus gubernijos civilinio teismo pirmininkas ir pats generalgubernatorius Konstantinas fon Kaufmanas.¹⁸⁰ Kita vertus, jie pripažino, jog visos kitos aplinkybės palankios sėkmingam teismų reformos įgyvendinimui. Vilniaus civilinio teismo pirmininkas tarp jų pirmiausia išskyrė iki pat 1840 metų krašte galiojusį Lietuvos Statutą, kuris savo „esminiais pagrindais“ esąs panašus į naujus teismų nuostatus. Taip pat, jo nuomone, ir vietos gyventojai „lenkai bei žydai“ geriau pasiruošę reformai. Pirmieji labiau išsilavinę, o antrieji dažniau susiduria su kaimyninių šalių gyventojais. Ir krašto „prastuomenė“ moraliai „labiau išprususi“.¹⁸¹ Tą patį kartojo ir generalgubernatorius fon Kaufmanas: „neseniai panaikintas Lietuvos Statutas turėjo ypač daug bendrų pagrindų su naujai paskelbta reforma [...]“.¹⁸²

¹⁷⁸ *Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*, atsakingasis redaktorius Bronius Vaitkevičius, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 284; Rimantas Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 24.

¹⁷⁹ Kauno baudžiamojo ir civilinio teismų pirmininkų, gubernijos prokuroro, gubernatoriaus žurnalinis nutarimas dėl 1864 11 20 reformos įgyvendinimo (kopija, 1865 11 29), VIA, f. 378, b.s., 1865, b. 775(1), l. 120–121.

¹⁸⁰ Vilniaus civilinio teismo rūmų pirmininko raštas generalgubernatoriui fon Kaufmanui (1865 08 04), *ibid.*, l. 256; Generalgubernatoriaus fon Kaufmano aplinkraštis Šiaurės vakarų krašto gubernatoriams (kopija, 1865 09 09), *ibid.*, l. 39.

¹⁸¹ Vilniaus civilinio teismo rūmų pirmininko raštas generalgubernatoriui fon Kaufmanui (1865 08 04), *ibid.*, l. 255.

¹⁸² Generalgubernatoriaus fon Kaufmano aplinkraštis Šiaurės vakarų krašto gubernatoriams (kopija, 1865 09 09), *ibid.*, l. 37.

10 lentelė
1855–1872 metais Vilniaus gubernijos teisminėse instancijose nagrinėtos baudžiamosios bylų

Metai	Vilniaus gubernatoriaus peržiūrėta					Baudžiamajame teisme išnagrinėta	Liko kitiems metams išnagrinėta	Apskričių teismuose išnagrinėta	Liko kitiems metams	Kitose instancijose* išnagrinėta	Liko kitiems metams
	Iš viso bylų	Liko kitiems metams	Konfirmuota naujų sprendžių	Iš viso perduota kitoms instancijoms	Tarp jų baudžiamųjų						
1855	928	–	829	99	…	895	193	2943	681	1437	326
1856	1103	–	990	113	…	863	157	3187	712	1583	297
1857	1249	–	…	…	…	910	165	3149	759	1632	308
1858	…	–	…	…	…	…	…	3258	641	1564	254
1860	1001	4	890	107	63	723	96	2850	555	1156	238
1861	1027	5	861	161	106	677	129	2950	591	1005	254
1862	1049	6	875	168	108	808	153	5889	1001	1012	280
1863	769	–	769	–	–	697	149	3207	1003	882	405
1864	1152	–	966	156	153	948	180	3563	1032	1156	428
1865	1250	–	1140	110	76	1503	800	4421	836	1357	304
1866	48	–	35	9	4	1843	351	4124	1088	517	77
1869	47	–	42	5	–	3435	853	4314	721	401	87
1872	–	–	–	–	–	8391	4916	–	–	379	75

Duomenys paimti iš Vilniaus gubernatoriaus metinių ataskaitų carui, VIA, f. 388, ap. 1, b. 211, l. 50, 100–101, 112–113; b. 227, l. 45, 101–102, 111–112; b. 242, l. 50, 108, 118–119; b. 267(1), l. 276; b. 288(1), l. 46, 97–98, 909; b. 298(1), l. 37, 84–85, 95–96; b. 315, l. 40, 88–89, 99–100; b. 316(1), l. 33, 121, 131–132; b. 337(1), l. 35, 112–113, 124; b. 359, l. 33, 88–89, 102; b. 380, l. 38, 87–88, 97; b. 489, l. 40, 85, 93; b. 563, l. 6. Nuo 1867 metų Baudžiamąjį teismo rūmai kartu su Civilinio teismo rūmais reorganizuoti į Jungtinius baudžiamąjį ir civilinio teismo rūmus. Todėl ir civilinių bei baudžiamųjų bylų duomenys neatskirti.

* Miestų dūmose, rotušėse, magistrato teismuose.

Atrodo, jog iš visų naujos teismų reformos nuostatų pirmiausia pradėta įgyvendinti bylų nagrinėjimo viešumą. Tačiau ir čia neapsieita be konfliktų. Iškart kilo klausimas: kas turi teismuose palaikyti tvarką? Fon Kaufmanas neabejojo: žinoma, policija. Todėl 1865 metų rudenį jis pasiuntė specialų raštą Vilniaus gubernatoriui dėl viešosios tvarkos užtikrinimo teismuose. Nagrinėjant bylas, kai pagal naujas taisykles galėjo dalyvauti ir pašaliniai stebėtojai, vykdomoji policija turėjo skirti savo pareigūną „tvarkai ir tylai palaikyti“¹⁸³. Be to, apskrities teismuose turėjo būti specialus žurnalas-knyga, kur tas pats policininkas surašytų visus teismo procesą stebinčius žmones. Atrodo, jog Teisingumo ministerijos tarnautojams tokia policijos „globa“ buvo visiškai nereikalinga. Turbūt todėl netrukus generalgubernatorius gavo Teisingumo ministerijos raštą, kuriame nurodoma, jog žmonės į teismą gali būti įleidžiami apskrities teismo pirmininko nuožiūra.¹⁸⁴ Fon Kaufmanas, su policijos pagalba pabandęs „pagloboti“ (o tiksliau – kontroliuoti) apskrities teismus, savo raštą atšaukti atsisakė, motyvuodamas įtempta politine krašto padėtimi.

Žinoma, vietinė gubernijų administracija turėjo ir efektyvesnių, rimtesnių priemonių teismų kontrolei vykdyti, o prireikus ir bandyti paveikti jų darbą. Viena iš tokių priemonių – aukščiausiajai gubernijų valdžiai (gubernatoriui) suteikta teisė konfirmuoti (patvirtinti) teismo priimtus sprendimus. Taigi pareigūnas, kuriam priklausė ir aukščiausia policinė valdžia, tuo pat metu atliko tam tikras teisminės instancijos funkcijas. Iš 10 lentelės galima spręsti, kad Vilniaus gubernatoriai pakankamai plačiai naudojosi šia jiems suteikta teise. Konfirmuotų ir peržiūrėtų nuosprendžių skaičius pastoviai didelis, o sumažėjo tik po 1865 metų, t.y. pradėjus reorganizuoti teismų sistemą.

Kitas policinės sistemos konkurentas – gandas

Jau minėjome, jog vienas svarbiausių XIX amžiaus vidurio policinės sistemos uždavinių buvo viešosios tvarkos palaikymas, visų pirma

¹⁸³ Generalgubernatoriaus fon Kaufmano raštas Vilniaus gubernatoriui (1865 10 25), VIA, f. 380, ap. 82, b. 260, l. 19.

¹⁸⁴ Teisingumo ministro raštas generalgubernatoriui (1865 12 27), VIA, f. 378, b.s., 1865, b. 772, l. 74.

suprantamas kaip savalaikis aukščiausiosios valdžios ir vietos vyresnybės įsakų bei potvarkių paskelbimas bei jų vykdymo kontrolė. Policija turėjo užtikrinti, kad valdžios įsakai bei potvarkiai pavaldinius pasiektų laiku, ir rūpintis, kad šie juos teisingai suprastų. Ar pajėgi buvo XIX amžiaus vidurio policija šį uždavinį įvykdyti?

Labai abejotina. Istorikas Leonas Mulevičius pastebėjo, jog valstiečiams buvę būdinga oficialius vyresnybės potvarkius aiškinti „atvirksčiai“, t. y. iškreipti taip, kad šie pirmiausia atitiktų jų pačių interesus. Su tokiu kaimo bendruomenės valdžios įstatymų aiškinimu autorius siejo gandų apie dvarų dalijimą XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje išplitimą.¹⁸⁵ Gandai (administracijos raštuose – *tolki, molva*), valdžios nereglamentuota, nekontroliuojama informacija, žinoma, turėjo kelti vietos administracijos bei vykdomosios policijos susirūpinimą. Vyriausybė turėjo pakankamai veiksmingų priemonių kovai su nepageidautinu spausdintu žodžiu, bet kaip kovoti su šen bei ten atsirandančiais bei greit plintančiais gandais, tokiais populiariais tarp „tamsios liaudies“ ir galinčiais pasibaigti masiniais bruzdėjimais? Įvairūs XIX amžiaus viduryje policijos užfiksuoti gandai reiškė nepriklausomą nuo politinės valdžios požiūrį į įvykius bei reiškinius, dažniausiai prieštaraujantį valdžios aiškinimui. Dažnai tereikėdavo nežymių pokyčių nusistovėjusiuose santykiuose tarp valdžios ir valstiečių, kad tai sukeltų gandus ir neramumus. 1874 metų vasarą, vykdant karinę reformą, sudarinėti vadinamieji „šeimyniniai rekrutų sąrašai“, kuriuose šalia vyrų imta įrašinėti ir moteris. Keliuose Vilniaus bei Kauno gubernijų valsčiuose tai sukėlė gandus, jog tūkstančiai merginų bus išsiųstos iš krašto. Anot Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininko, „liaudis“ taip tais gandais tikėjusi, jog netgi ėmė slėpti merginas arba nurodydavo neteisingą šeimos sudėtį.

Gandas ir tas, kas jį perpasakoja, visiškai nesiderino su racionalios biurokratinės policinės sistemos principais. Todėl neatsitiktinai gandai kvalifikuoti kaip kėsinimasis į „viešąją tvarką“, o juos platinančius asmenis persekiojo policija. Pagal XIX amžiaus vidurio baudžiamąjį kodeksą už gandų skleidimą galima buvo susilaukti nuo 7 dienų iki 3 mėnesių arešto policijos areštinėje arba nuo 3 iki

¹⁸⁵ Leonas Mulevičius, „Lietuvos valstiečių judėjimas 1864–1904 metais“, in Jučas, Mulevičius ir Tyla, *Lietuvos valstiečių judėjimas 1861–1914 metais*, p. 120.

6 mėnesių kalėjimo.¹⁸⁶ O jeigu gandas įvertintas kaip pasipriešini-
mo vyriausybei forma, asmens, priklausomai nuo padarinių, laukė
arba tremtis, arba katorga Sibire.¹⁸⁷ Neraštingoje kaimo bendruo-
menėje toks informacijos perdavimo būdas buvo visiškai natūralus,
suprantamas ir, svarbiausia, laisvai prieinamas. Kitokiais kriterijais
grįstas ir informacijos patikimumas. Tradicinėje archajinėje ben-
druomenėje informacijos patikimumas neatsiejamai susijęs su paties
pasakotojo asmenybe, o valstybinė informacija – depersonalizuota.
Juk administracijai visiškai nesvarbu, koks tarnautojas paskelbs val-
džios potvarkį, svarbiausia, kad jis tai padarytų laiku ir nė kiek jo
neiškraipytų.

Paprastai gubernijų vyresnybė labai rimtai vertino gandų daromą
žalą. Manyta, kad jie gali „sugriauti liaudies pasitikėjimą vyriausy-
sybe“.¹⁸⁸ Ypač susirūpinimą kėlė poreforminiu laikotarpiu populiarūs
gandai (jų būta iki pat 1905 metų) apie tai, kad bus gražinta baudžiava,
kad valstiečių įgytos žemės vėl bus atiduotos dvarininkams ir vėl bus
įvestas lažas.¹⁸⁹ Gavusi žinią apie gando paplitimą kokioje nors ap-
skrityje, policija, dažnai padedama žandarų, pradėdavo kvotą. Tačiau,
atrodo, tuo viskas ir baigdavosi. Dažniausiai pagrindinio, svarbiausio,
nusikaltėlio policijai atskleisti nepavykdavo.

Policijos tarnautojų nusikaltimai, arba policinės sistemos patologija

Vyriausybei, norint sukurti patikimą policinę sistemą, buvo svarbus
ir vietos gyventojų požiūris į ją. Nuo to, ar gyventojai linkę padėti
policijai atskleisti nusikaltimus, ar labiau solidarizuojasi su nusi-
kaltėliais, priklauso ir policijos veiklos efektyvumas. Kuo policijos
darbo rezultatai, žinoma, pirmiausia kovojant su nusikalstamumu,
akivaizdesni visiems krašto gyventojams, tuo policinė vyresnybė bei

¹⁸⁶ „Uloženije o nakazanijach ugovolnych [...]“, p. 319.

¹⁸⁷ Ibid., p. 83.

¹⁸⁸ Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininko raštas generalgubernatoriui (1871 12 23), VIA, f. 378, p.s., 1871, b. 185, l. 2–3.

¹⁸⁹ Kauno gubernatoriaus raštas Zarasų kariniam viršininkui (1867 02 31), VIA, f. 655, ap. 1, b. 302, l. 12; Vilniaus gubernatoriaus raštas Vilniaus policmeisteriui (1872 01 03), VIA, f. 421, ap. 4, b. 218, l. 2–3.

vietos administracija gali tikėtis didesnio gyventojų pritarimo policijos veiklai apskritai. Anot kai kurių pareigūnų, tik tokio pasitikėjimo pagrindu galinti būti suformuota policija – tvirta „vyriausybės atrama liaudyje“ ir „rusiškos įtakos skleidėja“.¹⁹⁰

Vargu ar apskritai įmanoma, ypač remiantis fragmentiškais duomenimis, kalbėti apie tokio reiškinio kaip „Lietuvos gyventojų požiūris“ į policinę sistemą rekonstrukciją. Vertinimai galėjo svyruoti ir priklausyti ne tik nuo objektyvių sąlygų (luominė, ypač turtinė priklausomybė, gyvenamoji vieta, bendravimo su policija dažnumas ir pan.), bet ir nuo subjektyvių. Tačiau visiškai tvirtai galėtume teigti, kad būta reiškinį, kurie tokiam policijos ir visuomenės savitarpio pasitikėjimui neleido susiformuoti. Be tų, kurie egzistavo „už“ policinės sistemos ribų (jau minėti jos konkurentai), tokių reiškinį buvo ir pačioje policijoje. Vienas jų – policijos valdininkų daromi nusikaltimai. Nepavyko aptikti jokių statistinių duomenų apie policininkų padarytus nusikaltimus (vargu ar apskritai tokia statistika egzistavo), todėl lieka paklausti: ar sąlygos, kuriomis XIX amžiaus viduryje veikė vykdomoji policija, buvo palankios jos tarnautojų nusikaltimams, ar ne?

Mūsų nuomone, atsakymas turėtų būti teigiamas. Pirmiausia tokią prielaidą sietume su dideliu vykdomosios policijos militarizavimu. Juk didžiąją policijos tarnautojų, ypač vidurinės bei žemesnės grandies, dalį sudarė tie patys kariškiai, „laikiniai komandiruoti“ į policiją. Pripratę prie brutalaus elgesio, jie dažnai taip elgdavosi su vietos gyventojais. Laikinieji policijos valdininkai (jų „komandiruotės“ užtrukdavo nuo kelių mėnesių iki kelerių metų) dažniausiai būdavo nevietiniai gyventojai. Savo nedideles algas jie papildydavo gyventojų sąskaita. Todėl nuovadose ar dalyse tokie valdininkai elgdavosi su gyventojais kaip tikri maži despotai. Antra vertus, policijos veiklą kontroliavo vietinė administracija, kuri pati tuo metu buvo ir policijos vyresnybė (gubernijų valdyba ir gubernatorius). Ji nebuvo suinteresuota pagarsinti policininkų piktnaudžiavimų. O apie „viešosios nuomonės“ poveikį humanizuojant policiją XIX amžiaus viduryje, atrodo, šnekėti per anksti. Tokias prielaidas patvirtina ir archyviniai šaltiniai – gyventojų skundai dėl neteisėtų policijos veiksmų.

¹⁹⁰ Vilniaus gubernijos žandarų štabo karininko raportas III skyriaus valdytojui (be datos), SRCVA, f. 109, Caro kanceliarijos III skyrius, 1-oji ekspedicija, ap. 42, b. 5(1), l. 21–22.

XIX amžiaus viduryje jau nusistovėjo panašių bylų-skundų nagrinėjimo tvarka. Gavusi skundą, institucija pavesdavo aukštesniam policijos tarnautojui organizuoti kvotą (kartais kvotoje dalyvaudavo ir žandarų karininkas). Jeigu kvota patvirtindavo skunde išdėstytus faktus, tolesnį nusikaltusio valdininko likimą sprendavo gubernijos valdyba bei gubernatorius. Paprastai gubernatorius ir nusprendavo, ar tokį tarnautoją perduoti teismui, ar nubausti jį administracine tvarka. Gausybė skundų rodo, jog dažniausiai pasitaikantys policijos tarnautojų nusikaltimai – neteisėtos piniginės rinkliavos, neteisėtas areštas arba paleidimas iš arešto (dažnai taip pat už kyšius) bei fizinės prievartos panaudojimas. Policijos valdininkų savivalės aukomis pirmiausia tapdavo valstiečiai, akalicų bajorai, o tarp miestiečių – žydai, t.y. tie asmenys, kurių galimybės apsiginti nuo policijos prievartos ir vėliau „surasti“ tiesą buvo labai ribotos. Štai tik keletas tipiškesnių pavyzdžių: Vilniaus apskrities 2-osios nuovados pristavas reikalavo iš valstiečių po 50–60 rublių, „kad neareštuotų“, o už kyšius paleisdavo iš arešto anksčiau.¹⁹¹ Šiaulių apskrities 4-osios nuovados pristavas taip pat vertė duoti kyšius ir neteisėtai suimdavo valstietes merginas (šį kartą valstiečiai pirmiausia pasiskundė Motiejui Valančiui, šis kreipėsi į generalgubernatorių, ir policijos tarnautojas buvo perduotas karo teismui; tiesa, ar nuteisė, taip ir liko neaišku).¹⁹² Ukmergės apskrities 2-osios nuovados pristavas kaltintas tuo, kad rinko iš gyventojų pinigus, grasindamas antraip iškeldinti juos iš savo vietų. Bylą nagrinėjo Baudžiamojo teismo rūmai¹⁹³ (nuosprendis: gražinti nukentėjusiesiems du kartus daugiau nei pasisavinta ir atleisti policininką iš darbo¹⁹⁴). Kauno miesto 3-iosios nuovados pristavas už mokesčių paleido kaltuosius iš arešto, už kyšius

¹⁹¹ Vilniaus gubernijos viršininko raštas generalgubernatoriui (1864 03 19), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 641, l. 1.

¹⁹² Valančiaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1864 01 04), VIA, f. 378, b.s., 1864, b. 36, l. 1–10.

¹⁹³ Kauno gubernijos valdybos pranešimas generalgubernatoriui (1864 04 17), VIA, f. 378, b.s. 1864, b. 659, l. 1–16.

¹⁹⁴ Kauno gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (1871 06 16), VIA, f. 378, b.s., 1871, b. 625, l. 9–4.

¹⁹⁵ Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1865 04 22), VIA, f. 378, b.s., 1865, b. 11, l. 24–25.

¹⁹⁶ Kauno gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (1866 04 13), VIA, f. 378, b.s., 1866, b. 428, l. 2–3.

nuslėpdavo vagystes (buvo perduotas teismui).¹⁹⁵ Panašų sąrašą dar galėtume ilgai tęsti. Bet, norint suprasti pagrindinius policijos tarnautojų veiklos motyvus, ir tų kelių pavyzdžių pakanka.

Atrodo, jog ir korupcija tarp policijos valdininkų buvo gana plačiai paplitusi, ypač už pinigų dalijant vietas (šitaip elgėsi Panevėžio apskrities ispravnikas, o byla jam netgi neiškelta).¹⁹⁶ Kaip rodo tokių bylų-skundų apžvalga, dauguma policijos tarnautojų nusikalsdavo pažeisdami arešto taisykles. Taigi labai dažnai policijos valdininkai kardomąją priemonę – areštą taikė visiškai ne pagal paskirtį, o greičiau kaip priemonę praturtėti. Kitas nusikaltimas, taip pat būdingas policijos tarnautojams ir pirmiausia susijęs su jų prastu profesiniu pasirengimu bei menka policijos darbo kontrole, – tai kvotos, bylų nagrinėjimo vilkinimas. Štai tik keli pavyzdžiai: Raseinių apskrities 3-iosios nuovados pristavas pusketvirtų metų vilkino kvotą dėl žmogžudystės, nors tardymas turėjo baigtis per mėnesį¹⁹⁷. Kauno apskrities 3-iosios nuovados pristavas vagystės tyrimą uždelsė daugiau nei metus¹⁹⁸, vėliau tos pačios nuovados tarnautojas dvejus metus vilkino bylą dėl nužudymo. Žinoma, panašių skundų-bylių buvo ir daugiau. Čia paminėjome tik kelis tipiškesnius atvejus. Nežinia, kiek būta policijos nuskriaustų, bet taip niekada ir nepasi-skundusių. Skundų rašymas buvo susijęs ne tik su išlaidomis, bet ir su tam tikra rizika. Juk bylas tirdavo taip pat policijos pareigūnai, pavyzdžiui, pristavo nusikaltimus dažniausiai pavesdavo tirti apskrities policijos ispravnikui. Ir vis dėlto vieną išvadą galėtume padaryti: policijos valdininkų nusikaltimai buvo rimta kliūtis administracijos siekiui vykdomąją policiją paversti patikima tarpininke tarp vyriausybės ir liaudies.

¹⁹⁷ Kauno gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (juodraštis, be datos), VIA, f. 378, b.s., 1859, b. 44, l. 1–8.

¹⁹⁸ Kauno gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui (1865 07 22), VIA, f. 378, b.s., 1865, b. 638, l. 1–3.

BAUSMĒ

*Modernizācijas bandymai:
naujos idējos, bet ancien régime realybē*

Vienokie ar kitokie priklausomybės ir pavaldumo santykiai, nesvarbu, ar šeimoje, ar kaimo bendruomenėje, ar tarp pono ir jo pavaldinio, ar tarp valstybės ir piliečio, implikuoja teisę (privilegiją) bausti arba atleisti už veiką, kuri oficialios ar paprotinės teisės požiūriu žalinga ir nusikalstama. Toks teiginys nekelia jokių abejonų. Tačiau, kita vertus, požiūris į bausmes (penitenciarinę sistemą), jų istorines praktikas bei technikas kaip į ypatingą politinės valdžios realizavimo mechanizmą ir funkcijas arba, anot Michelio Foucault, kaip į „politinę taktiką“¹ tarp istorikų nebuvo populiarus. Ilgą laiką penitenciarinės sistemos raida nagrinėta dviem aspektais. Arba formaliu – juridiniu, kai bausmės sampratos, jos formų plėtra analizuota remiantis labiau susisteminta rašytine tradicija (pirmiausia baudžiamaisiais kodeksais), arba instituciniu aspektu, kai aprašoma atskirų bausmės institucijų (pavyzdžiui, kalėjimų) istorija. Pastarojo meto istorikų studijose, apibrėžiant „bausmių istorijos“ problematiką ir nurodant galimas tyrinėjimo kryptis, jau neužmirštama pabrėžti, kad bus atsižvelgta ir į politinės sistemos bei socialinių santykių pokyčius. Taigi bausmių istorija traktuojama kaip sudėtinė politinės ir visuomeninės istorijos dalis.² Būtent taip penitenciarinę sistemą pirmasis ėmė tyrinėti minėtas prancūzų filosofas ir „socialinis kritikas“ Foucault knygoje *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo kilmė*.

Foucault pamėgino atskleisti, kodėl, kaip ir maždaug kada susiformavo šiuolaikinė (moderni) penitenciarinė sistema, kurios pagrindiniai bausmės elementai – laisvės atėmimas ir prievartinis darbas. Tai lėmė šiuolaikinio kalėjimo atsiradimą. Viena vertus, šį procesą Foucault siejo su naujo elito – buržuazijos formavimusi, jos siekiu politiškai dominuoti. Kita vertus, su vertybinių orientacijų pokyčiais luominei visuomenei transformuojantis į pilietinę. Luominėje visuomenėje bei politiškai decentralizuotoje valstybėje pagrindinės buvo

¹ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of Prison*, New York: Vitage Books, 1979, p. 23.

² Kaczyńska, *Ludzie ukarani [...]*, p. 11.

fizinės bausmės bei viešos egzekucijos. Anot Foucault, viešos kūno bausmės turėjo ne tik „atskleisti tiesą“ ar įbauginti, bet ir atlikti „politinio ritualo“, t.y. valdžios demonstravimo, funkciją.³ XVIII amžiaus pabaigoje – XIX amžiaus pradžioje pirmiausia Prancūzijoje viešos egzekucijos (išskyrus Didžiosios prancūzų revoliucijos laikotarpį) vis dažniau tapdavo socialinės kritikos objektu, darėsi ne tokios populiarios ir rečiau būdavo vykdomos. Kai inkvizicinį teismo procesą ėmė keisti viešas, atviras bylos nagrinėjimas, bausmių vykdymas tapdavo vis diskretiškesnis. Bene svarbiausia šito priežastis, Foucault manymu, ta, jog viešos žiaurios fizinės bausmės nustojo savo „socialinės funkcijos“⁴: vis daugėjant nusikaltimų privatinei nuosavybei, žemesnieji visuomenės sluoksniai dėl tokių bausmių kriminalinius nusikaltėlius ėmė vertinti kaip „politinės sistemos aukas“⁵. Formuojantis naujiems visuomeniniams santykiams, bausmė potencialų nusikaltėlių turėjo ne tiek įbauginti, kiek įrodyti jam: atpildas už padarytą nusikaltimą neišvengiamas.⁶ Būtina pabrėžti, jog modernioji kalėjimų sistema, kurios esmė – laisvės atėmimas, galėjo susiformuoti tik tokioje visuomenėje, kur individo laisvė, o ne kilmė ar privilegija yra pagrindinė vertybė. Tad „labiausiai trokštamos laisvės atėmimas ir turėjo būti sunkiausia bausmė“.⁷

Radikalus penitenciarinės sistemos pertvarkymas išreiškė naujojo elito siekį sukurti organizuotą, mobilią, „drausmingą“ visuomenę, o kalėjimas, reformatorių nuomone, kaip tik ir turėjęs tapti tokios visuomenės mikromodeliu. Taigi pagrindinis tokio kalėjimo uždavinys turėjęs būti ne tik nepaklusniųjų sutramdymas („pacifikavimas“), bet ir jų drausminimas („disciplinavimas“). Anot Foucault, XIX amžiaus pradžios bausmių sistemos reformatoriai drausmę suvokė kaip ypatingų „technikų“ sistemą, kuri nusikaltusį individą turi padaryti naudingą visuomenei.⁸ Turbūt todėl kalėjimų vidaus režimas imtas griežtai reglamentuoti, bandyta plačiau taikyti kalinių izoliavimo principą. Sykiu kalėjimas virto bausmių moduliavimo

³ Foucault, op. cit., p. 48.

⁴ Ibid., p. 76.

⁵ Ibid., p. 264.

⁶ Ibid., p. 90.

⁷ Gordon Wright, *Between the Guillotine and Liberty: Two Centuries of Jile Problem in France*, Oxford, N. Y.: Oxford University Press, 1983, p. 52.

⁸ Foucault, op. cit., p. 211.

priemone, t.y. šalia teisminės atsirado dar viena, papildoma, bausmių ir nuolaidų sistema. Tačiau svarbiausia drausminimo priemonė buvo prievartinis darbas prie kalėjimų įkurtose dirbtuvėse. Modernioje kalėjimų sistemoje toks darbas, pasak Foucault, tapo „labiau mechaninis“, o jo „ekonominis efektas“ – formuoti individus, pajėgiančius dirbti ir gyventi industrinėje visuomenėje.⁹ Toks darbas ugėdęs nuskaltėlio privačios nuosavybės jausmą. Taip organizuotas kalėjimas turėjęs dar ir suskaldyti engiamųjų vienybę, atskiriant „darbo“ klasę nuo „kriminalinės“ ir garantuojant privačios nuosavybės neliečiamumą.¹⁰

Foucault požiūris į penitenciarinės sistemos modernizacijos procesą buvo plėtojamas ir kitų mokslininkų studijose. Jose modernioji kalėjimų sistema taip pat pirmiausia analizuota naujos „visuomeninės kontrolės formos“ aspektu arba net kaip ypatingas moderniosios visuomenės organizavimo modelis.¹¹ Tačiau Foucault idėjos yra sulaukusios ir dažnai pelnytos, ypač istorikų, kritikos. Pirmiausia už pernelyg aiškia ir vis akcentuojamą dichotomiją tarp *ancien régime* egzistavusios prievartinės ir naujaisiais laikais susiformavusios sistemos.¹² Taip pat pastebėta, jog moderniosios penitenciarinės sistemos atsiradimo chronologinės ribos gerokai platesnės nei XVIII ir XIX amžių sandūra. Kai kuriuose Europos kraštuose transformacija prasidėjo anksčiau ir vyko sparčiau, o kitur vėlavo ir užsitęsė. Kodėl? Olandų istorikas Pieteris Spierenburgas šiuolaikinės kalėjimų sistemos formavimąsi sieja su pataisos darbų kalėjimų atsiradimu.¹³ Viena svarbiausių šios įkalinimo formos atsiradimo priežasčių, Spierenburgo manymu, – visuomenės požiūrio į skurdą, valkatas bei elgetas pasikeitimas. Jau maždaug nuo XIV amžiaus vidurio Vakarų Europoje ėmė formotis nuomonė, jog vargšai ir elgetos pavojingi visuomenei, jos gerovei bei tvarkai. Tokiai mentaliteto raidai turėjo įtakos visuomeninio, kultūrinio gyvenimo sekularizacija, pirmiausia

⁹ Ibid., p. 242.

¹⁰ Ibid., p. 277–282.

¹¹ Žr. David Rothman, *Conscience and Convenience: The Asylum and its Alternatives in Progressive America*, Boston: Little Brown and Company, 1980.

¹² Kaczyńska, *Ludzie ukarani [...]*, p. 333.

¹³ Pieter Spierenburg, „The Sociogenesis of Confinement and its Development in Early Modern Europe“, in *The Emergence of Carceral Institutions, Prisons, Gallies and Lunatic Asylums*, Rotterdam: Erazmus University Press, 1984, p. 10.

sąlygota miestų formavimosi ir miestietiškos kultūros „ekspansijos“ stiprėjimo. Kitas veiksnys, anot Spierenburgo, skatinęs modernaus kalėjimo atsiradimą ir ypač aktualus mūsų nagrinėjamos temos požiūriu, – formavimasis centralizuotų, unifikuotų valstybių, kurios siekė visiškai monopolizuoti prievartos ir represines priemones. Bet koks įstatymuose nenumatytos prievartos naudojimas laikytas nusikalstama veika ir už jį imta bausti. Spierenburgo išvada tokia: „Urbanizacija ir valstybių formavimasis sudarė palankesnes sąlygas pasaulietinių pažiūrų į vargšus ir elgetas atsiradimui, o šitokia galvosena buvo pagrindas įkurti pataisos namus.“¹⁴ Taigi pataisos darbų kalėjimai (angl. *house of correction*) Vakarų Europoje atsirado jau XVI amžiaus pabaigoje – XVII amžiaus pradžioje ir pirmiausia buvo skirti vargšų drausminimui. Pagrindinė bausmės forma, būdinga tokiems kalėjimams, – laisvės atėmimas bei prievartinis darbas, nors dar dažnai taikytos ir kūno bausmės.¹⁵

Dar vienas moderniosios penitenciarinės sistemos formavimosi etapas, Spierenburgo nuomone, vyko XVIII amžiaus antrojoje pusėje, kai prasidėjo pataisos darbų kalėjimų kriminalizacija, t.y. kai juose pradėta laikyti ir kriminalinius nusikaltėlius, dažniausiai vagis. Taip atsirado vadinamieji darbo namai (oland. *spinhouse*).¹⁶

Foucault ir Spierenburgo darbai mums svarbūs pirmiausia problemos formulavimo bei galimų jos tyrinėjimo krypčių požiūriu. O kaip tai daroma konkrečiai, remiantis naujausia metodologija, – puikus pavyzdys yra Kaczyńskos fundamentali studija apie carinės penitenciarinės sistemos raidą Lenkijos Karalystėje XIX amžiuje.¹⁷ Mokslininkė nesistengia sukurti naujos moderniosios bausmių sistemos genezės koncepcijos; ji tokias koncepcijas veikia linkusi vertinti kritiškai ir patikrinti pasitelkdama gausią, mažai tyrinėtą archyvinę medžiagą bei lyginamąjį metodą. Kaczyńskos atlikta XIX amžiaus kalėjimų „pasaulio“ rekonstrukcija tikrai įspūdinga. Carinė kalėjimų sistema aprašoma nuo „apačios“, t.y. kalėjimų buities, kasdienybės (maistas, dienvartė, disciplina ir pan.), iki „viršaus“ (įvairių socialinių grupių santykiai kalėjime, visuomenės požiūris į laisvės atėmimo praktinį taikymą, kalinimo įstaigų modernizavimo planai ir pan.).

¹⁴ Ibid., p. 22.

¹⁵ Ibid., p. 28.

¹⁶ Ibid., p. 38–39.

¹⁷ Kaczyńska, *Ludzie ukarani [...]*, p. 588.

Taigi, remiantis šiuolaikinės istoriografijos išvadomis, galima teigti, jog moderniosios bausmių sistemos esmė – perėjimas nuo viešų fizinių bausmių prie laisvės atėmimo. Praktiškai šį procesą konstitutavo modernaus kalėjimo atsiradimas. Šis pokytis istoriografijoje dažniausiai apibūdinamas kaip modernizacija. Tai buvo ilgalaikis procesas. Beveik visuotinai pripažįstama, kad šis procesas kulminaciją pasiekė XIX amžiuje, bent jau Europoje, ypač Vakarų. Tačiau nereikėtų pamiršti, jog modernizacija įvairiuose kraštuose – priklausomai nuo socialinių, kultūrinių, ypač politinių sąlygų – vyko ir nevienodai, ir netolygiai.

1. Viešos fizinės bausmės – svarbiausia nusikaltimų represijos priemonė

Net iki 1840 metų aukštesnės ir žemesnės instancijos teismai Lietuvoje už kriminalinius nusikaltimus baudavo tiek pagal vis dar galiojusį Lietuvos Statutą, tiek pagal atskirus caro ar Valdančiojo Senato įsakus, o paskelbus karinę padėtį – ir pagal ypatingus, tik tuo metu galiojusius nuostatus. Pasak teisės istoriko Stasio Vansevičiaus, būtent II ir III Statutuose padaugėjo bausmių, skirtų fiziškai sunaikinti ar sužaloti nusikaltėlių, o „bausmių dydis ir griežtumas priklausė nuo nusikaltėlio ir nukentėjusiojo luomo“.¹⁸ Atrodo, jog panašūs baudžiamosios teisės principai – įbauginimas ir luomiškumas – bendriausiais bruožais būdingi ir XIX amžiaus pirmosios pusės Rusijos imperijai. Aišku, buvo skirtumų, bet apie bausmių humanizavimą negali būti kalbos.

Nuo XVIII amžiaus pabaigos bausmės taikymo požiūriu visi caro pavaldiniai pradėti skirstyti į atleistinus nuo kūno bausmių (privilegijuotuosius luomus) ir neatleistinus (neprivilegijuotuosius). Didžioji Lietuvos gyventojų dalis – neprivilegijuotų luomų asmenys, taip pat valstiečiai – teismo sprendimu, be pagrindinės bausmės, galėjo būti nubausti ir papildoma, dažniausiai kūno, bausme.

Pirmajame, 1845 metų, Rusijos imperijos baudžiamajame kodekse – Kriminalinių ir pataisos bausmių statute, kuris neilgai trukus

¹⁸ Stasys Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 109.

įsigaliojo ir Lietuvoje, pažymima, jog teismo paskirtą fizinę bausmę (konkrečiu atveju – išplakimą rykštėmis) turi įvykdyti budelis; bausmė privalo būti „visada vieša“.¹⁹ Bet ir privilegijuoto luomo asmeniui – bajorui ar pirmos gildijos pirkliui – grėsė kūno bausmė, jeigu teismo nuosprendžiu iš jo būtų atimtos luominės privilegijos, o jis pats nubaustas katorgos darbams. Katorgoje įvairios kūno bausmės, kaip nusikaltėlių drausminimo priemonė, būdavo ypač dažnos. Taigi asmenų, kuriems taikomos kūno bausmės, galėjo būti daugiau nei formaliai numatyta baudžiamuosiuose įstatymuose.

XIX amžiaus pirmosios pusės Rusijos baudžiamoji teisė sudarė teismams palankias sąlygas dažnai taikyti kūno bausmes. Be to, įvairūs nuostatai vietinei valdžiai, pirmiausia vykdomajai policijai, už mažesnius nusikaltimus bei nusižengimus taip pat leido bausti ne tik trumpalaikiu areštu, bet ir kūno bausmėmis (išplakimu rykštėmis). Regis, kūno bausmių efektyvumu neabejojo ne tik įstatymų leidėjai, bet ir jų vykdytojai. Šitokią prielaidą, nors ir netiesiogiai, patvirtina tai, kad fizinių bausmių buvo atsisakoma labai iš lėto. Antai vienos kūno žalojimo formos – nosies šnervių draskymo – atsisakyta tik 1817 metais, o įkaitinta geležimi žymėta net iki 1863-ųjų. Ši bausmė taikyta nuteistiesiems katorgos darbams. Sunkiūs, dažnai pasibaigiančios mirtimi bausmės – plakimo rimbu – atsisakyta apie 1845 metus, tačiau plakimas rykštėmis išliko netgi iki 1905-ųjų (ši bausmė formaliai panaikinta 1904 08 11). Tiesa, po 1861 metų reformos, 1863-iaisiais, kategorija asmenų, kuriems netaikomos kūno bausmės, buvo šiek tiek išplėsta. Į ją pirmą kartą pateko ir valstiečiai, užimantys ar užėmę kokias nors pareigas valsčiaus administracijoje. Bet, kaip liudija gal ir pernelyg fragmentiška statistika, Kauno bei Vilniaus gubernijose iš esmės luominiai valsčių teismai, nagrinėję tik valstiečių bylas, nusikaltėlių dažnai baudavo fizinėmis bausmėmis. Pavyzdžiui, Kauno gubernijoje šių bausmių skaičius akivaizdžiai ėmė mažėti tik XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje (žr. 11 lentelę). Sprendžiant iš Kauno gubernijos Statistikos komiteto valdininko Konstantino Gukovskio užrašytų valsčiaus teismų nuosprendžių²⁰, dažniausiai kūno bausmėmis būdavo baudžiama už smulkias

¹⁹ „Uloženiye o nakazanijach ugolovnyh [...]“, p. 6.

²⁰ Konstantin Gukovskij, *Rossienskij ujezd*, Kovno, 1890, p. 16; idem, *Ponevežskij ujezd*, Kovno, 1898, p. 38–39.

vagystes, vyresnio ar socialiai reikšmingesnio asmens orumo įžeidimą bei smulkų chuliganizmą. Nors neaišku, ar tos bausmės buvo viešos. Tie patys duomenys liudija, jog tik XIX amžiaus pabaigoje, be kūno bausmių, imtos taikyti ir kitokios, pirmiausia piniginės baudos ir trumpalaikis areštas.

Žinia, valsčiaus teismai dažniausiai nuosprendžius skirdavo remdamiesi ne baudžiamuoju kodeksu, t.y. rašytine teise, kur tuo metu kūno bausmių vis labiau atsisakoma, o „tradicija“ ar „papročiu“. Mat kūno mušimas (plakimas rykštėmis) vis dar buvo laikomas ne tik efektyvia bausme, bet ir gera asmens drausminimo priemone. Valsčiaus teismų knygose yra, tarkim, tokių įrašų: bausmė paskirta, „kad pamoka būtų“, o nusikaltėlis „mušamas tam, kad pasitaisytu“.²¹

11 lentelė

*Vilniaus ir Kauno gubernijų valsčiaus teismų nubausti asmenys
1866–1903 metais*

Metai	Vilniaus gubernija		Kauno gubernija	
	Iš viso nubausta asmenų	Išplakta rykštėmis	Išnagrinėta bylų	Iš viso kūno bausmėmis nubausta asmenų
1866	1850	766
1867	1626	777
1870	2565	1299
1895	2664	661
1896	2553	471
1897	2186	303
1899	2412	273
1900	2208	162
1901	1972	47
1903	1472	56

Vilniaus gubernijos duomenys paimti iš: Jučas, Mulevičius ir Tyla, *Lietuvos valstiečių judėjimas 1861–1914 metais*, p. 192. Juos surinko Leonas Mulevičius. Kauno gubernijos duomenys paimti iš *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1897 god*, p. 95; *na 1898 god*, p. 42; *na 1899 god*, p. 42; *na 1901 god*, p. 41; *na 1902 god*, p. 37; *na 1903 god*, p. 13; *na 1905 god*, p. 55.

²¹ Gukovskij, *Rossienskij ujezd*, p. 68.

Tokia bausmės samprata ir ją atitinkanti praktika XIX amžiaus pabaigoje buvo išlikusi tik žemiausios instancijos – valsčiaus teismuose, o amžiaus pradžioje ji būdinga ir aukštesnėms teisminėms institucijoms. Labai dažnai pilies teismai bei Lietuvos vyriausiasis gubernijos teismas fizinėmis bausmėmis baudavo už dorovinius nusikaltimus, ypač moteris, – už „nepadorų elgesį“ ar nesantuokinio kūdikio nužudymą. Už tokį nusikaltimą Kauno pilies teismas valstietę nubaudė 100 kirčių rykštėmis. Moteris turėjo būti išplakta viešai, Kauno turgaus aikštėje.²² Bresto pilies teismas už tokį patį nusikaltimą taip pat valstietei paskyrė jau 300 kirčių. Nuosprendyje pažymėta, jog bausmė turi būti įvykdyta Bresto mieste „turgaus dieną“.²³ Lietuvos gubernijos vyriausiasis teismas šiuo nuosprendžiu nepasitenkino ir nubaudė nusikaltėlę areštu iki gyvos galvos. Panašiai atsitiko ir Rokiškio parapijos valstietei. Už nesantuokinio kūdikio nužudymą Ukmergės pilies teismas paskyrė jai 10 kirčių rimbu. Nubausta ji turėjo būti taip pat viešai, turgaus dieną, o paskui išsiųsta į Nerčinsko kasyklas darbams.²⁴ Beje, bajoraitės už panašius nusikaltimus buvo baudžiamos gerokai švelniau. Jeigu pilies teismas gaudavo įtariamą padarius nusikaltimą bajorystės dokumentus, o liudininkai prisiekdavo, jog mergina „gero elgesio“, bausmė galėjo būti tik kelių ar keliolikos savičių „dvasinė atgaila“, dažniausiai atliekama kuriame nors vienuolyne.²⁵

XIX amžiaus pirmojoje pusėje kūno bausmėmis dažnai būdavo baudžiama ir už įvairius turtinius nusikaltimus, dažniausiai vagystes. Tokios bausmės visų pirma taikytos neprivilegijuotų luomų asmenims ir valstiečiams. Štai baudžiauninkas, iš savo šeimininko pavogęs 80 sidabrinių talerių, Telšių mieste buvo viešai išplaktas rykštėmis (50 kirčių). Įvykdžius šią bausmę, jis, taip pat teismo nuosprendžiu, turėjo būti atiduotas į rekrutus. Kadangi karinei tarnybai netiko, ištremtas į Sibirą.²⁶ Baudžiamųjų bylų su panašiais nuosprendžiais daug. Dažnai išplakimas rykštėmis keičiamas išplakimu rimbu. Tada

²² Kauno pilies teismo nuosprendis (1802 03 12), VIA, f. 443, ap. 1, b. 46, l. 8.

²³ Bresto pilies teismo nuosprendis (1801 09 10), VIA, f. 443, ap. 1, b. 55, l. 8.

²⁴ Ukmergės pilies teismo nuosprendis (1823 03 05), VIA, f. 443, ap. 4, b. 971, l. 6.

²⁵ Kauno pilies teismo nuosprendis (1802 05 24), VIA, f. 443, ap. 1, b. 23, l. 22; Telšių pilies teismo nuosprendis (1829 10 25), VIA, f. 443, ap. 4, b. 1646, l. 6–7.

²⁶ Lietuvos vyriausiojo teismo raštas Vilniaus gubernijos valdybai (1816 09 23), VIA, f. 381, ap. 26, b. 299, l. 1.

kirčių skaičius mažesnis, o nubaustasis policijos persiunčiamas į savo gyvenamą vietą.²⁷ Atrodo, jog kūno bausmėmis, taip pat ir atidavimu į rekrutus ar ištrėmimu į Sibirą dažniausiai būdavo baudžiami asmenys, nusikaltę (vogę) ne vieną kartą.²⁸ Nepaisant visų skirtumų, nuosprendžiuose už įvairias vagystes vienas bausmės elementas bendras – paskirtoji kūno bausmė privalėjo būti vieša. Teismų nutartyse neatsitiktinai pažymima, jog vagis turi būti baudžiamas turgaus dieną ar turgaus aikštėje, t.y. stebint kuo didesniai žmonių skaičiui. Tokį pat bausmės motyvavimą galima išvėgti ir pilies teismų byloje, nagrinėjančiose nužudymus. Tai ypač akivaizdu, kai žudikas ir auka skirtingų luomų. Pavyzdžiui, Vilniaus pilies teismas, nagrinėjęs bylą dėl tyčinio dvarininko Juozapo Paškevičiaus nužudymo, kaltais pripažino kelis jam priklausiusius valstiečius. Remdamasis pirmiausia caro 1799 07 31 ir 1823 03 19 įsakais bei esant karinei padėčiai galiojusiais nuostatais (pasiremta ir III Lietuvos Statutu), teismas nubaudė penkis valstiečius po 50 kirčių rimbu, o paskui visi, pažymėti įkai-tinta geležimi, buvo išsiųsti į katorgą. Nuosprendyje taip pat rašoma, jog nusikaltėlius turi bausti budelis, stebint zemskinei policijai ir būtinai dalyvaujant jų gyvenamojo bei aplinkinių kaimų valstiečiams.²⁹ Bausmė turėjo būti įvykdyta nusikaltimo vietoje.

Žiaurios kūno bausmės potencialius nusikaltėlius pirmiausia turėjo įbauginti, atgrasyti bei sulaikyti nuo nusikaltimų. Antra vertus, ritualizuota vieša bausmė rusų administracijos buvo laikoma efektyvia neprivilegijuotųjų luomų, liaudies, drausminimo bei pacifikavimo priemone. Juk ne veltui anksčiau minėtoje byloje pabrėžiama, kad bausmė turėtų būti ir „geras pavyzdys“ aplinkiniams.

Viešų kūno bausmių plitimui ir gana tolerantiškam XIX amžiaus pradžios Lietuvos visuomenės požiūriui į jas įtakos turėjo ne tik Rusijos baudžiamosios teisės tradicijų perkėlimas į buvusias LDK žemes. Daug lėmė ir pačios luominės feodalinės visuomenės

²⁷ Lietuvos vyriausiojo teismo Baudžiamosios ekspedicijos raštas Vilniaus gubernijos valdybai (1816 09 19), VIA, f. 381, ap. 26, b. 303, l. 1; analogiškas 1818 10 17 raštas, VIA, f. 381, ap. 26, b. 728, l. 1.

²⁸ Lietuvos vyriausiojo teismo Baudžiamosios ekspedicijos raštas Vilniaus gubernijos valdybai (1817 10 17), VIA, f. 381, ap. 26, b. 456, l. 2; Lydos pilies teismo nuosprendis (1801 02 09), VIA, f. 443, ap. 1, b. 30, l. 2.

²⁹ Vilniaus pilies teismo nuosprendis (1831 10 17), VIA, f. 443, ap. 4, b. 1900, l. 7–8.

mentalitetas, požiūris į prievartą, beveik visuotinis jos akceptavimas. Nusikaltėlio plakimas, įvairūs kūno kankinimai įprasti ne tik pilies, o vėliau apskrities teismų nuosprendžiuose, kurie rėmėsi oficialia rašytine teise, bet ir liaudies papročiuose bei tradicijose. Net XIX amžiaus pabaigoje kaimo bendruomenė labai dažnai nusikaltėlius, ypač arkliavagius, bauddavo kūno bausmėmis. Nors aprašiusių šiuos papročius (dažniausiai kilusių iš tų pačių valstiečių) požiūris į tas bausmes darėsi vis kritiškesnis.³⁰

XIX amžiaus pirmojoje pusėje fizinės bausmės buvo ypač dažnos tvarkant dvaro ir jam priklausančių valstiečių santykius. Dalis dvarininkų bei bajorų valstietį laikė laukiniu. O jo mušimas buvo suprantamas kaip jų – laukinių – civilizavimo, t.y. drausminimo, priemonė. 1845 metais Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamentas išsiuntinėjo gubernatoriaus aplinkrašį, kuriame primenama, kad dvarininkai, norėdami išlaikyti baudžiauninkus paklusnius, savo nuožūra gali skirti jiems „namines pataisos priemones“. Kitaip tariant, juos išplakti. Kartu pažymima, kad dvarininkas neturėtų bausti valstiečio iki „sužalojimo“. Ir nors toks požiūris XIX amžiaus pradžioje jau imtas kritikuoti, ta kritika dar nebuvo pakankamai efektyvi.³¹ Įdomu palyginti požiūrius į kūno bausmes, vyravusius XIX amžiaus pirmosios pusės penitenciarinėje ir pedagoginėje praktikoje, kur mušimas taip pat laikytas efektyvia mokymo priemone.³² Prisiminime labai populiarią liaudyje „Kalėdą dėl mažų vaikelių“, kuri buvo perspausdinama beveik visuose elementoriuose, skirtuose ne tik vaikams, bet ir suaugusiems. Štai 1830 metų elementoriaus *Mokslas skaitima raszta lietuwiszka dieł mažu wayku* „Koliedaytyje dieł mažu waykialu“ rašoma: „Ant maža, giara ira rikszytj beržiny / o wiresnims botaga arba witys aźoliny.“ Be to, plakimas rykšte moko ir ožį išvaro, taigi auklėja bei drausmina. Panaši „Kaleda dieł mažu wajkeliu“

³⁰ Vėversys [Mečislovas Davainis-Silvestraitis], „Iš Lietuvos. Kronika“, *Aušra*, 1884, nr. 1/3, p. 91–92; Q. D. ir K. [Vincas Kudirka], „Iš tėvyniškos dirvos“, *Varpas*, 1889, nr. 11, p. 167; Pelikšas Bugailiškis, *Gyvenimo vieškeliais*, sudarytojas Vygintas Bronius Pšibilskis, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 1994, p. 47.

³¹ „Machina do bicia chlopów“, *Wiadomości Brukowie*, 1817, sausio 27, nr. 8, p. 26.

³² Klemensas Simaška, „Lietuviški elementoriai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje“, in *LTSR Mokslų Akademijos darbai: Pedagogikos ir psichologijos serija*, t. 5, 1963, p. 106.

buvo perspausdinta viename populiariausių Lietuvoje Motiejaus Brunzos elementoriuje (*Lamentorius lietuviszkas dieł mažu wajkeliu [...]*), kurio pirmasis leidimas pasirodė 1859 metais. Šioje „Kalėdoje“ taip pat teigiama, jog rykštė moko ir ožį išvaro, jog: „Rikszte wisokiu cnatu ir mokitoje / Rikszte ir isz piktų wajku gerus daro.“ Todėl motinos ir raginamos savo vaikus rykštėmis plakti. Atrodo, tik pačioje amžiaus pabaigoje, bent jau 1890 metų leidime, Brunzos elementoriuose „Kalėdos“, propaguojančios auklėjant bei lavinant taikyti bausmes, nebeliko. Nors tuo pat metu kai kuriuose pedagoginiuose straipsniuose mokymas vis dar siejamas su mokinių mušimu ir pasisakoma už fizinės bausmės mokyklose.³³

Taigi galima teigti, kad dėl kone visuotinės fizinių bausmių bei prievartos akceptacijos visose visuomenės gyvenimo srityse – tiek viešajame gyvenime, tiek pedagoginėje praktikoje, tiek oficialioje (rašytinėje) bei neoficialioje (liaudiškoje) teisinėse tradicijose – laisvės atėmimas (kalėjimas) XIX amžiaus pirmojoje pusėje negalėjo tapti svarbiausia bausmių sistemos dalimi. Visais požiūriais heterogeninei to meto Lietuvos visuomenei kūno bausmės buvo „suprantamesnės“ ir todėl labiau priimtinos. Šitokios pažiūros į fizinės bausmės susiformavimui bei išplitimui įtakos galėjo turėti tiek krikščioniškoje etikoje dominuojantis požiūris į kūną kaip įvairių „blogybių“ šaltinį, tiek ir socialinių-ekonominių santykių sistema, grindžiama neekonomine priklausomų žmonių prievarta.

Viešos kūno bausmės dominavo XIX amžiaus pirmosios pusės penitenciarinėje praktikoje, tačiau imta taikyti ir kitas nusikaltimų represijos formas, tarp jų ir laisvės atėmimą. Bet, kaip pastebi tyrinėtojai, laisvės atėmimas (kalėjimas) ikiindustrinėse visuomenėse turėjo labiau prevencinį, o ne represinį pobūdį.³⁴ Be to, anot minėtosios Kaczyńskos, XIX amžiaus pirmosios pusės Rusijos imperijos penitenciarinei sistemai (palyginti su Vakarų Europos šalimis) kalėjimai, kaip nusikaltimų slopinimo priemonė, didesnės įtakos neturėjo.³⁵ Tokią situaciją lėmė ne tik dažnas fizinių bausmių taikymas.

³³ Dzukas [Juozas Radziukynas], „Ar rykštes iszmesti isz mokslaviecziu ar palikti“, *Varpas*, 1889, nr. 7, p. 103–104.

³⁴ Kaczyńska, *Ludzie ukarani [...]*, p. 318.

³⁵ *Ibid.*, p. 354. Taip pat žr. Michail Gernet, *Istorija carskoj tiurmy*, Moskva: Gosjurizdat, 1961, p. 46.

2. Penitenciarinės reformos stabdžiai: arešto kuopos ir kita

1832–1845 metais Rusijos imperijoje susiklosčiusi įstatymų sistema, kuri reglamentavo penitenciarinės sistemos funkcionavimą, be didesnių pakeitimų išliko iki 1861 metų reformos.

1832-aisiais pasirodė *Įstatymų ir nuostatų apie areštuotuosius sąvadas* (*Svod učreždenij i ustavov o soderžaščichsja pod stražeju*), po dešimties metų papildytas „Arešto kuopų nuostatais“. 1845 metais išleistas pirmasis sistemškai parengtas imperijos baudžiamasis kodeksas – Bausmių statutas. Vietinė administracija juos taikė ir buvusiose LDK žemėse. Priklausomai nuo nusikaltėlio luomo ir rango bei padaryto nusikaltimo, be mirties bei kūno bausmių, numatytos ir kitos nusi-kaltimų slopinimo priemonės, kurių Lietuvos baudžiamojoje tei-sėje iki tol nebuvo, – katorgos darbai, tremtis (ne tik teismo nuo-sprendžiu, bet ir administracijos potvarkiais), atidavimas į rekrutus. Laisvės atėmimas – areštas (*soderžanije pod stražeju*) taikytas kvotos, tardymo ar teismo metu kaip pataisos ir bausmės priemonė, pagaliau kaip būdas išieškoti skolas. Tam tarnavo areštinės (policijos ar gu-bernijos valdybų), tvirtovė-kalėjimas ir kalėjimas (*ostrog*), grąšos bei darbo namai, arešto kuopos.³⁶ Tokia įkalinimo vietų įvairovė neturėtų klaidinti. Iš esmės tarp jų didesnio skirtumo nebuvo, gal išskyrus arešto kuopas.

Neprivilegijuotų luomų asmenys – valstiečiai, tarnai, taip pat tėvų neklausantys vaikai (savo ponų, dvarininkų, bendruomenių ar tėvų reikalavimu) už „palaidą elgesį“ teismo nuosprendžiu, sutikus administracijai, galėjo būti uždaryti grasos namuose. Juose buvo taikoma ir darbo prievolė, o už blogą jos vykdymą skiriamos fizinės bausmės. (Grasos namuose darbą nusikaltėlis galėjo pasirinkti pats.) Nei Vilniaus, nei Kauno gubernijose tokių kalinimo vietų nebuvo. Tiesa, 1821 metais galvota steigti Vilniuje 150 vietų darbo namus. Iš pradžių juose turėjo būti kalinami elgetos bei valkatos. Darbas jiems buvo privalomas. Tačiau jau 1823 metais darbo namus atsi-sakyta steigti ir galvota apie grasos namų įkūrimą. 1829 metais buvo

³⁶ „Svod učreždenij i ustavov o soderžaščichsja pod stražeju“, in *Svod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. 14, 1857, p. 3.

parengtas netgi specialus tokios įstaigos Vilniuje projektas. Be „amoralaus elgesio“ asmenų, juose galėjo būti kalinami ir vagys. Projekto autoriaus nuomone, pagrindine „nusikaltėlių moralinio pasitaisymo“ priemone turėtų tapti prievartinis darbas. Todėl vasarą nusikaltėliai dirbtų apie 15 valandų per parą. (Žiemą darbo trukmė sutrumpėtų.) Betgi ir šis projektas nebuvo įgyvendintas. Vidaus reikalų ministerija atsisakymą kurti grasos namus Vilniuje motyvavo lėšų trūkumu. Nuo amžiaus vidurio dėl pernelyg didelių išlaidų grasos bei darbo namus pamažu imta naikinti ir visoje Rusijos imperijoje, o juose kalinami nusikaltėliai perkelti į arešto kuopas.³⁷

Dvejuos (civilinės bei karinės) arešto kuopos – ypatinga, tik Rusijos imperijai būdinga kalinimo forma. Čia nubaustiesiems buvo privalomas darbas, dažniausiai tiesiant kelius ar statant karinius įtvirtinimus. Vyravo griežta, karinė drausmė, prasikaltusieji dažnai bausti fizinėmis bausmėmis. Todėl arešto kuopos buvo skirtos tik valstiečiams ir neprivilegijuotų luomų asmenims. XIX amžiaus pradžioje išsiuntimu į arešto kuopas pirmiausia baudžiami valstiečiai bėgliai, valkatos, vėlėliau – nelegalūs degtinės gamintojai. Dar vėliau prasidėjo šių kalinimo vietų kriminalizacija. Į arešto kuopas imta siųsti pirmiausia kriminalinius nusikaltėlius recidyvistus, kuriems teismas paskyrė tremtį į Sibirą, kalinimą tvirtovės kalėjime ar darbo namuose. Tokia praktika ypač paplito ketvirtajame–penktajame dešimtmety, nes Sibiro kalėjimai ir katargos negalėjo sutalpinti visų nuteistųjų.

Nors 1827 metais nutarta arešto kuopas steigti visuose gubernijų miestuose, nei Vilniuje, nei vėliau Kaune jos nebuvo įkurtos. Todėl nubaustuosius siųsdavo į kitus Rusijos imperijos miestus.

Tokia padėtis vietos administracijai keldavo įvairių rūpesčių. Ypač 1842–1845 metais, kai Bausmių statute arešto kuopos tapo viena dažniausių bausmių. Antai 1846-ųjų pabaigoje Kauno gubernijos valdyba skundėsi, jog Lietuvos Brastos arešto kuopa dėl vietų trūkumo atsisakanti priimti suimtuosius (32 asmenis).³⁸ Todėl suimtieji laikinai laikomi kalėjimuose, kurie taip pat perpildyti, o tai gali turėti ir „neigiamų padarinių“.³⁹ Tie padariniai rašte nenurodyti, bet Kauno

³⁷ Kaczyńska, *Ludzie ukarani [...]*, p. 355.

³⁸ Kauno gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui Mirkovičiui (1846 10 05), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 933, l. 19–20.

³⁹ Analogiškas 1846 12 07 raštas, *ibid.*, l. 33.

gubernijos administracija turbūt gerai suprato, jog laiku neišsiūsta nusikaltėlių grupė – tai papildomi rūpesčiai bei išlaidos, o perpildyti kalėjimai gali tapti ne tik įvairių ligų, bet ilgai ir maištų židiniiais. Reikalai pagerėjo tik 1847-ųjų pradžioje, Susisiekimo ir visuomeninių pastatų valdybos (jai priklausė civilinės arešto kuopos) vyriausiajam valdytojui įsakius nubaustuosius iš Kauno gubernijos siūsti į Pskovo, o iš Vilniaus – į Kalugos arešto kuopas.⁴⁰ Vėliau, septintajame dešimtmetyje, nubaustieji iš Lietuvos buvo siunčiami ir į Kijevo bei Smolensko arešto kuopas.

Sunku tiksliai pasakyti, kiek iš viso Lietuvos gyventojų XIX amžiaus pirmojoje pusėje buvo išsiūsta į civilines arešto kuopas. Dmitrijaus Afanasjevo skaičiavimu, pagrįstu tik Vilniaus gubernijos baudžiamojo teismo duomenimis, iš Kauno gubernijos 1848–1857 metais į šias kuopas perduoti 428 asmenys. Tai maždaug 15 procentų visų Baudžiamojo teismo nuosprendžiais nuteistųjų.⁴¹ O štai 1862 ir 1863 metais iš tos pačios gubernijos taip pat teismo nuosprendžiais į civilines arešto kuopas išsiūsta 170 ir 130 asmenų.⁴² Tokio staigaus nubaustųjų skaičiaus padidėjimo priežastis – nestabili politinė padėtis 1862-aisiais ir kitamet prasidėjęs sukilimas. Taigi nusikaltėlių skaičius pirmiausia padidėjo politinių sąskaita. Kita vertus, esant ypatingoms politinėms sąlygoms (1861 08 22 beveik visoje Kauno gubernijoje paskelbta karinė padėtis), Baudžiamasis teismas turėjo savo nuosprendžius koreguoti griežtindamas bausmes. Įprastinėmis sąlygomis buvo galima skirti ir švelnesnę bausmę, o, pavyzdžiui, sukilimo metu to jau nebepakako. Teismo nuosprendžiuose įbauginimo principas ėmė vis labiau dominuoti. Tiesa, kaip rodo Vilniaus gubernatoriaus metinės ataskaitos, 1860–1864 metais teismo nuosprendžiais į civilines arešto kuopas perduoti tik 157 asmenys⁴³, t.y. gerokai mažiau negu tuo pat metu Kauno gubernijoje. Tikėtina, jog toks didelis skirtumas susidarė dėl

⁴⁰ Susisiekimo ir visuomeninių pastatų valdybos vyriausiojo valdytojo įsakymas (kopija, 1847 01 03), *ibid.*, p. 55.

⁴¹ Dmitrij Afanasjev, *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii: Kovenskaja gubernija, Sankt Peterburg, 1861, p. 558.*

⁴² *Pamiatnaja kniga Kovenskoj gubernii na 1863 god, Kovno, 1863, p. 38–39; Pamiatnaja kniga Kovenskoj gubernii na 1864 god, Kovno, 1864, p. 133.*

⁴³ Vilniaus gubernatoriaus metinės ataskaitos carui (1860–1864), VIA, f. 388, ap. 1, b. 288(1), l. 21; b. 298(1), l. 17–18; b. 315, l. 18; b. 316(1), l. 28; b. 337(1), l. 18–19; b. 433, l. 13; b. 563, l. 22.

skirtingų statistikos sudarymo principų. Galbūt Vilniaus gubernatoriaus ataskaitose įrašyti tik nubaustieji už kriminalinius nusikaltimus, praleidžiant politinius. Beje, 1863–1864 metais iš Šiaurės vakarų krašto, t.y., be Vilniaus ir Kauno, dar iš Gardino, Minsko, Mogiliovo, Vitebsko bei Augustavo gubernijų, į civilines arešto kuopas išsiųsti 864 „paprasti žmonės“.⁴⁴ Manytina, jog 1861–1864 metais teismai dažniausiai skirdavo būtent šią sunkią bausmę. Nubaustųjų galėjo būti dar daugiau, nes iki pat 1861 metų dvarininkas turėjo teisę be teismo nuosprendžio, tik vietos administracijai sutikus, perduoti nepaklusnų valstietį į civilines arešto kuopas⁴⁵, tačiau baudžiamojoje statistikoje šie faktai dažniausiai nebūdavo fiksuojami. Anot Kaczyńskos, arešto kuopos ne tik apsaugojo Sibirą nuo nusikaltėlių antplūdžio, bet ir – o tai dar svarbiau – stabdė naujų kalėjimų steigimą bei bet kokias didesnes penitenciarinės sistemos reformas.⁴⁶ Tik maždaug apie 1870-uosius arešto kuopos imtos reorganizuoti į pataisos skyriaus areštines, kurios savo tvarka netrukus prilygo įprastam kalėjimui. Taip pat nereikėtų pamiršti, jog arešto kuopų ilgaamžiškumas priklausė nuo rusų administracijos nuostatos, esą tokia bausmės forma gali drausminti „nepaklusnius“.⁴⁷ Juk iš esmės civilinės arešto kuopos ir buvo skirtos „paprasto luomo“ žmonių elgesiui „pataisyti“.⁴⁸ Šia prasme jos atliko panašią funkciją kaip ir prievartinė tarnyba kariuomenėje. Beje, XIX amžiaus pradžioje Lietuvoje prievarta atiduodant į kariuomenę buvo baudžiami ne tik valstiečiai, bet ir bajorai. Tarkim, 1803 metais Lietuvos bajorai už „nedideliu nusikaltimus“, nesant gubernijoje grasos kalėjimo, teismo nuosprendžiu galėjo būti atiduoti į kareivius, kad „pasitaisytų“, taptų „gerais“ ir „naudingais“ imperijai.⁴⁸

Tokių funkcijų XIX amžiaus pradžios kalėjimas Lietuvoje atlikti negalėjo. O kalėjimų, pritaikytų ilgalaikiam areštui, iš viso nebuvo, nes rusų administracija šiai bausmės formai rimtesnio dėmesio

⁴⁴ *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, sudarytojai Leonas Mulevičius, Emilija Griškūnaitė ir Antanas Tyla, t. 2, Vilnius: Mintis, 1965, p. 124.

⁴⁵ Gernet, *Istorija carskoj tiurmy*, p. 520.

⁴⁶ Kaczyńska, *Ludzie ukarani [...]*, p. 351.

⁴⁷ „Svod učreždenij i ustavov o soderžaščichsja pod stražeju“, p. 143.

⁴⁸ Lietuvos vyriausiojo teismo pirmininko raštas generalgubernatoriui Bennigseni (1803 07 13), VIA, f. 378, b.s., 1803, b. 289, l. 3.

neskyrė, pirmenybę teikdama kitoms nusikaltimų slopinimo formoms: fiziniams bausmėms bei tremčiai. Kalėjimų steigimas, priežiūra bei tvarka juose ją mažai domino. Dažniausiai kalėjimais būdavo paverčiami tam visiškai nepritaikyti pastatai. Antai Rietavo kalėjimas, įkurtas 1804 metais, – tai senas, turbūt buvęs ūkinis pastatas iš medinių tašytų rąstų, su „mažomis durimis“, reikalaujantis skubaus remonto.⁴⁹ Aplink jį nebuvo netgi jokios apsauginės tvoros. Todėl nenuostabu, jog kaliniai galėdavo pabėgti iš kalėjimo jį „sugriovę“, kaip tai atsitiko su Užnerio (Švenčionių) miesto kalėjimu.⁵⁰ Ir vėliau labai dažnai svarbiausia kalinių pabėgimo priežastis, sprendžiant iš įvairių aprašymų, – ypač prasta kalėjimų būklė.⁵¹ Žinoma, tokiomis sąlygomis areštuotieji neskirstyti nei pagal lytį, nei pagal amžių ar nusikaltimo pobūdį. Turbūt panaši padėtis buvo ir gubernijos miestų kalėjimuose. Jų statyba, įrengimu, išlaikymu labiau susirūpinta tik po to, kai 1820 10 07 įkurtas Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komitetas (Kauno gubernijos komitetas įsteigtas netrukus po to, kai įkurta Kauno gubernija, t.y. 1844 06 18).

XIX amžiaus pirmojoje pusėje, trūkstant policijos areštinių, zemskinė bei miestų vykdomoji policija asmenis, įtariamus padarius nusikaltimą, siųsdavo tiesiog į kalėjimą. Dažnai toks asmuo nuo kvotos ar tardymo pradžios iki pat teismo nuosprendžio paskelbimo būdavo laikomas kalėjime. Atrodo, jog tuomet didumą Lietuvos kalėjimuose esančių areštuotųjų ir sudarė būtent šios kategorijos suimtieji. Jų buvo gerokai daugiau nei pagal teismo nuosprendžius bausmę atliekančiųjų. Šitokią prielaidą patvirtina ir statistiniai duomenys (žr. 4 lentelę, p. 39). Taigi XIX amžiaus pradžios kalėjimas Lietuvoje pirmiausia atliko prevencinę, o ne nusikaltimų represijos funkciją. Kadangi penitenciarinėje praktikoje dominavo fizinės bausmės ir įvairios tremties formos, kitaip ir būti negalėjo. Suimtųjų, kalinamų kalėjimuose, kategorijų santykis pamažu ėmė keistis tik amžiaus antrojoje pusėje.

⁴⁹ Rietavo seniūnijos inventoriaus aprašymas (1804), VIA, f. 1177, ap. 1, b. 835, l. 2.

⁵⁰ Lietuvos ir Vilniaus gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriui Aleksandrui Rimskiui-Korsakovui (be datos), VIA, f. 378, b.s., 1808, b. 111, l. 8.

⁵¹ Telšių apskrities karinio viršininko raportas generalgubernatoriui Mirkovičiui (1848 11 21), VIA, f. 378, b.s., 1848, b. 809, l. 1.

Labai dažnai XIX amžiaus pirmojoje pusėje užsitęsęs tardymui ar bylos nagrinėjimui kardomasis areštas virsdavo lyg papildoma bausmės forma. Antai Šiaulių kalėjime iki 1845 metų rugsėjo daugiau negu metus kardomasis areštas taikytas 18 kaltinamųjų (daugiausia kaltintų vagystėmis). Tarp jų būta ir tokių, kurie teismo nuosprendžio laukė nuo 1841 metų. Panaši padėtis buvo Ukmergės, Zarasų kalėjimuose.⁵² Kalėjimai perpildyti, ir galimybių atskirti įtariamuosius nuo teismo nubaustų nusikaltėlių – praktiškai jokių. 1846 metų duomenimis, Vilniaus gubernijos kalėjimuose daugiau negu metus kardomasis areštas taikytas 126 kaltinamiesiems.⁵³ Tų pačių metų pirmąjį ketvirtį Kauno gubernijoje daugiau nei 4 mėnesius taip areštuoti 476, o Vilniaus gubernijoje – 379 asmenys. 1846 metų antrąjį ketvirtį tokių asmenų šiek tiek sumažėjo: Kauno gubernijoje iki 465, Vilniaus – 376.⁵⁴ Tačiau 1847 metų pabaigoje šios kategorijos suimtųjų kalėjimuose vėl padaugėjo. Vilniaus gubernijos kalėjimuose daugiau kaip metus kardomasis areštas taikytas 213 asmenų.⁵⁵ Per tą patį laikotarpį Kauno gubernijoje taip areštuotų, laikomų daugiau kaip 4 mėnesius, buvo 514, o 1848 metų pirmąjį ketvirtį – net 530.⁵⁶ (Beveik tuo pat metu visi septyni Kauno gubernijos kalėjimai buvo pritaikyti apie 500 suimtųjų.⁵⁷) Beje, mokslininkai, tyrinėję Rusijos imperijos kalėjimų istoriją, pastebėjo, jog XIX amžiaus viduryje viena svarbiausių kalėjimų perpildymo priežasčių – kaip tik didelis skaičius asmenų, kuriems taikytas kardomasis areštas.⁵⁸ Sprendžiant iš pateiktų duomenų, tai buvo būdinga ir kalėjimams Lietuvoje.

⁵² Šiaulių, Ukmergės, Zarasų apskričių striapčių raportai Kauno gubernatoriui (1845), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 1223, lapai nenumeruoti.

⁵³ Asmenų, kurių bylos Vilniaus gubernijoje nagrinėjamos ilgiau nei metus, vardinis sąrašas (1846), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 1062, l. 481–501.

⁵⁴ Asmenų, kurių bylos Vilniaus ir Kauno gubernijose nagrinėjamos ilgiau nei 4 mėnesius, vardiniai sąrašai (1846), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 1062, l. 189–268, 304–379, 546–609, 667–710.

⁵⁵ Suimtųjų, kurių bylos nagrinėjamos ilgiau nei metus, sąrašas (1848 02 11), VIA, f. 378, b.s., 1848, b. 510, l. 62–73.

⁵⁶ Areštuotųjų, laikomų kardomajame arešte ilgiau nei 4 mėnesius, žiniaraštis (1848 01 09 ir 1848 06 13), *ibid.*, l. 2–46, 155–231.

⁵⁷ *Kovenskaja gubernija za vremia 1843–1893*, Kovno, 1893, p. 177.

⁵⁸ Gernet, *Istorija carskoj tiurmy*, p. 68.

3. Kalėjimai ir jų tvarka: atotrūkis tarp idėjos ir tikrovės

Kol Rusijos imperijos penitenciarinėje sistemoje dominavo kūno bausmės bei tremtys, kol laisvės atėmimas dar netapo svarbiausia nusikaltimų slopinimo priemone, kalėjimais, jų priežiūra bei areštuotųjų kalinimo sąlygomis mažai tesirūpinta. XIX amžiaus pirmojoje pusėje kalėjimas dar nebuvo grėsminga „valstybinės prievartos“ institucija (vieša kūno bausmė ar prievartinis atidavimas į rekrutus vis dar geriau atlikdavo šią funkciją). Net jeigu ir pripažintume, kad carinės bausmių sistemos bei jos institutų modernizavimo galimybės Lietuvoje buvo ribotos, ypač iki baudžios panaikinimo bei teismų reformos, turėtume pažymėti, jog būtent XIX amžiaus pirmojoje pusėje, bent jau fragmentiškai, imtos formuluoti bei nuosekliau diegti naujos („europietiškos“) penitenciarinės idėjos, išsigalėjusios amžiaus pabaigoje. Tiesa, jų sklaida, kitaip negu Vakarų Europoje, buvo nulėmta ne tiek visuomeninio gyvenimo socialinių-ekonominių pokyčių, bet labiau panėšėjo į trumpalaikį užsakymą iš „aukščiau“. Ypač kai vietos administracija jokios iniciatyvos ką nors keisti egzistuojančioje sistemoje nerodė, labiau pasitikėdama tradicinėmis nusikaltimų slopinimo priemonėmis. 1819 metų rugsėjį keliuose laikraščio *Kurjer Litewski* numeriuose išspausdintas kažkokio Walter-Benningo straipsnis⁵⁹, raginantis pertvarkyti kalėjimus ir tuo tikslu įkurti kalėjimų globos draugiją. Straipsnio autoriaus skelbiamos penitenciarinės idėjos tebuvo Cezarės Beccaria, Jeremy Benthamo, Johno Howardo idėjų kompiliacija. Šių autorių knygos imperijos valdančiajai viršūnei, atrodo, buvo neblogai žinomos. Pavyzdžiui, pirmieji Benthamo knygų vertimai Rusijoje pasirodė 1802 metais, parduota jų tiek pat egzempliorių kaip ir Londone.⁶⁰ 1805-aisiais išspausdintas Howardo vienutės tipo kalėjimo aprašymas, kuriame, tiesa, liko užfiksuotas turtinės ir luominės nelygybės principas. Pagrindinis straipsnio uždavinys – propaguoti naujas penitenciarines idėjas tiek tarp rusų administracijos, tiek tarp Lietuvos visuomeninio

⁵⁹ „Uwagi p. Waltera-Benning o polepszeniu stanu więzien“, *Kurjer Litewski*, 1819, rugsėjo 9, nr. 204; rugsėjo 19, nr. 212; rugsėjo 20, nr. 213.

⁶⁰ Gernet, *Istorija carskoj tiurmy*, p. 20.

-politinio elito, kurio paramos steigiant kalėjimų globos draugiją bei rūpinantis kalėjimais taip pat tikėtasi.

Straipsniuose Walter-Benningas pasisakė už kiek įmanoma didesnę kalinių atskyrimą nuo išorės pasaulio bei jų tarpusavio izoliavimą. Tam geriausiai tiko vienutės tipo kalėjimai. Tokiuose kalėjimuose dėl pačių nusikaltėlių „gerovės“ būtina įvesti griežtą bei nuolatinę jų priežiūrą ir kontrolę. Naujai organizuotuose kalėjimuose svarbiausias baismės tikslas – ne nusikaltėlio fizinės kančios, o jo „vidaus“, asmenybės, drausminimas. Kalėjimas (laisvės atėmimas) pirmiausia yra nusikaltėlio „perauklėjimo“ vieta, padoraus „elgesio taisykles“ taip pat būtina diegti: „išmokyti juos gerbti savo sąžinę ir jos balsą pažinti“.⁶¹ Religinis-dorovinis auklėjimas bei darbas kalėjime, anot straipsnio autoriaus, – svarbiausia perauklėjimo ir padoraus elgesio taisyklių formavimo priemonė. Jeigu įvairūs nusižengimai, taigi ir nusikaltimai, kyla iš nežinojimo, būtina areštuotuosius kalėjime mokyti rašto. Tuo tikslu kalėjimuose reikia įrengti mokyklėles, versti nusikaltėlius nuolat lankyti bažnyčią bei švęsti religines šventes, o bet kokius užsiėmimus, trukdančius pažinti savo „sąžinės balsą“ (įvairius žaidimus, pasilinksminimus), griežtai drausti. Pažymėtina, jog straipsnio pasirodymas pagrindiniame gubernijos laikraštyje sutapo su Aleksandro I apsilankymu Vilniuje. Vizito metu caras lankėsi ir gubernijos kalėjime-tvirtovėje. Nors jokios platesnės ataskaitos apie šią vizito dalį laikraštyje nebuvo, galbūt Aleksandras I norėjo parodyti, jog kaliniai irgi yra jo pavaldiniai ir gerai elgdamiesi gali tikėtis caro globos bei malonės. O gal tokį netikėtą dėmesį gubernijos kalėjimui reikėtų suprasti kaip Lietuvos elito kvietimą ir raginimą ryžtingiau gerinti kalėjimų būklę? Beje, ir vėliau vizituodami guberniją net ir aukščiausieji administracijos pareigūnai neužmiršdavo pasidomėti kalėjimais. Bet patys ten, panašiai kaip kunigaikštis Vasilijus Dolgorukovas, 1832 metais vizitavęs Vilniaus gubernijos kalėjimus, nė neužsukdavo, tenkindamiesi tik apskričių striapčių raportais.⁶²

XIX amžiaus pirmojoje pusėje caro valdžia nesirengė ir neturėjo galimybių reorganizuoti ir reformuoti įkalinimo įstaigų. Nors įvairiuose įstatymuose, instrukcijose, taisyklėse, reglamentuojančiose

⁶¹ „Uwagi p. Waltera-Benning [...]“, *Kurjer Litewski*, 1819, rugsėjo 19, nr. 212.

⁶² Kauno apskrities striapčiaus raportas Kauno gubernijos prokurorui (1832 09 01), VIA, f. 444, ap. 1, b. 32, l. 8.

tvarką kalėjimuose bei nusikaltėlių priežiūrą, galima aptikti naujų idėjų atspindžių, tačiau tarp popierių ir realios padėties kalėjimuose buvo didžiulė praraja. Be to, vietos administracija nerodė noro, pagaliau neturėjo ir galimybių tą skirtumą bent kiek sumažinti. Netgi 1830–1831 metų sukilimas ir jo numalšinimas ar 1846–1848 metų politiniai įvykiai kokios nors apčiuopiamos įtakos carinei penitenciarinei sistemai Lietuvoje neturėjo. Tiesa, 1819–1820 metais, sekant Vakarų Europos šalių pavyzdžiu, pradėtos kurti valdžios prižiūrimos kalėjimų globos draugijos. Kaip jau minėta, 1820 10 07 buvo įkurtas šios draugijos Vilniaus gubernijos komitetas. (Vėliau panašūs komitetai pradėti steigti ir apskrityse.) Be rusų administracijos, stačiatikių bažnyčios atstovų, į komiteto sudėtį įėjo ir pasiturintys Lietuvos visuomenės atstovai. Iš pastarųjų aukų tikėtasi papildyti komiteto išdą. Anot oficialiai patvirtintų taisyklių, svarbiausias gubernijos komiteto uždavinys – rūpintis „areštuotųjų pasitaisymu“ ir nusikaltėlių kalinimo sąlygų gerinimu.⁶³ Iki tol kalėjimų priežiūra rūpinosi gubernijos valdybos, policija bei gubernijos prokuroras. Naujai sukurti komitetai turėjo pasirūpinti areštuotųjų buities sąlygomis, maistu, apranga, kalėjimų apšildymu bei apšvietimu. Tam ir kauptos lėšos. Didžioji jų dalis buvo skiriama iš valstybės biudžeto, nes kasmetinės ir vienkartinės narių aukos sudarė tik nedidelę jų dalį. Antai Vilniaus gubernijos komiteto kapitalas suformuotas tik ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, tad iki tol draugija jokios įtakos gerinant kalinių padėtį neturėjo. Komitetai stebėjo, kaip laikomasi nusikaltėlių skirstymo principų, pirmiausia pagal luomus, lytį, amžių bei nusikaltimo pobūdį.⁶⁴ Dorovinis auklėjimas iš esmės tapatintas su oficialios – stačiatikių religijos diegimu. Todėl komitetas privalėjo rūpintis religinės literatūros platinimu bei cerkvių, koplyčių statymu. Vėlesnėse Kauno gubernijos globos komiteto taisyklėse dar pridurta, jog svarbi dorovinio nusikaltėlių perauklėjimo priemonė yra darbas.⁶⁵ Todėl ji būtina kuo plačiau diegti pačiose kalinimo vietose. XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje kalėjimų-tvirtovių prižiūrėtojams

⁶³ *Pravila Vilenskogo popečitel'nogo o tiurmach komiteta*, Vilna, 1834, p. 3.

⁶⁴ „Ustav o soderžanii pod stražeju“, in *Svod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. 14, 1857, p. 20.

⁶⁵ Priedas prie Kauno gubernijos kalėjimų globos komiteto taisyklių (1844 06 18), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 49, l. 5–6.

bei viršininkams išleistose instrukcijose⁶⁶ kalėjimų vidaus tvarka reglamentuojama gan detaliai ir konkrečiai. Bet jos, mūsų nuomone, gerai apibūdina ne tiek kalėjimų realybę, kiek rusų administracijos geidžiamą, „idealią“, kalėjimo tvarką bei discipliną.

Pirmiausia stengtasi griežtai reglamentuoti kalinių elgesį. Kalėjimo režimas turėjo diegti nusikaltėliams „paklusnumą ir nuolankumą“, užtikrinti rimtį bei susikaupimą. Todėl uždrausti bet kokie žaidimai ir pasilinksminimai, o malda, pasninkavimas, bažnyčios lankymas valstybinių ir religinių švenčių dienomis – privalomi.⁶⁷ Buvo ribojamas ir kalinių, ypač kriminalinių, lankymas. Instrukcijose, kurios reglamentavo politinių kalinių priežiūrą, ypač akcentuota būtinybė kuo griežčiau izoliuoti nusikaltėlius. Jiems griežtai draudžiama susitikti su artimaisiais, kalbėtis ne tik tarpusavyje, bet ir su prižiūrėtojais.⁶⁸ Siūloma prie kiekvienos kameros durų pastatyti sargybinių.⁶⁹ Žinoma, tai galėtume paaiškinti ir kvotos ar tardymo reikalavimais, tačiau, kita vertus, aiškinimas nepaneigia minties, jog, caro administracijos požiūriu, nusikaltėlių izoliavimas buvo viena iš „gero ir padoraus“ elgesio įgūdžių ugdymo priemonių. Tam pačiam tikslui turėjo tarnauti ir kalėjimo viršininko elgesys su nusikaltėliais. Sprendžiant iš instrukcijų bei taisyklių, jis labiau panėšėjo į griežto, bet teisingo „tėvo“ elgesį su prasikaltusiais ir nepaklusniais „vairkais“, kuriuos būtina auklėti. Kalėjimo viršininkas turėjo būti „romus ir žmoniškas“. Domėdamasis kalinių vargais, poreikiais, jis „nuoširdžiais pokalbiais“ turėjo įgyti nusikaltėlių pasitikėjimą⁷⁰, o bausdamas prasikaltusį, parodyti, jog „jam skiriama bausmė pagrįsta teisingumu“⁷¹, be to, rūpintis kalinių maistu bei drabužiais. Taigi kalėjimo viršininkas (prižiūrėtojas) yra „visiškas kalėjimo tvirtovės šeimininkas ir tvarkos kalėjime prižiūrėtojas“.⁷² Anot instrukcijų autoriaus, nusikaltėlių darbas kalėjime taip pat turėtų prisidėti prie

⁶⁶ *Instrukcija smotriteliu gubernskogo tiuremnogo zamka*, Vilna, 1834, p. 4–7; Tvirtovės-kalėjimo bokšto prižiūrėtojo instrukcija (1831), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 49, l. 12–28.

⁶⁷ *Instrukcija smotriteliu [...]*, p. 26–30.

⁶⁸ Politinių kalinių priežiūros Dominikonų vienuolyne instrukcija (1846 10 10), VIA, f. 501, ap. 1, b. 155, l. 1–3.

⁶⁹ Instrukcija politinių kalinių prižiūrėtojui (1848 01 23), *ibid.*, l. 19–21.

⁷⁰ *Instrukcija smotriteliu [...]*, p. 60.

⁷¹ *Ibid.*, p. 60.

⁷² *Ibid.*, p. 62.

jų dorovinio auklėjimo. Skirstant darbus, galiojo luomiškumo principas. Valdininkams, rangą turintiems asmenims, bajorams, t.y. „privilegiuotiesiems“ nusikaltėliams, labiausiai tinkamas „užsiėmimas“ kalėjime – Šventojo Rašto ir kitų religinių knygų skaitymas. Tiko ir nesunkus darbas: vyrams – klijavimas, o moterims – siuvimas ar siuvinėjimas ir t.t. „Prastuomenei“ labiausiai tiko kepti duoną, ruošti maistą, patarnauti prie stalo, kūrenti krosnis ir pan.⁷³ Į luomą buvo atsižvelgiama ir skirstant kaliniams maistą.

Apibendrinant galima teigti, jog, šių ir panašių instrukcijų autorių manymu, įkalinimas (laisvės atėmimas) pirmiausia turėjęs nusikaltėlių auklėti, taigi ir drausminti. Nusikaltėlio fizinės kančios jiems neatrodė tiek svarbios. Tačiau XIX amžiaus pirmosios pusės kalėjimai Lietuvoje šių funkcijų atlikti negalėjo. Jie paprasčiausiai tam nebuvo pritaikyti. Net iki amžiaus vidurio tiek Kauno, tiek Vilniaus gubernijų kalėjimai – nedideli, mediniai ir netinkami ilgesniam kalinimui. Kauno gubernijoje visi apskričių kalėjimai, išskyrus Šiaulių, buvo mediniai. Daugelis jų, visiškai prastos būklės, reikalavo nuolatinio bei skubaus remonto. (Apžiūrėjus Zarasų kalėjimą, konstatuota, jog jame „labai ankšta“, iš jo nesunku pabėgti, o kalėjimo ligoninėje ir „sveikas gali susirgti“.⁷⁴) Ne geresnė padėtis ir pagrindiniame gubernijos Kauno miesto kalėjime. 1845 metais tai buvo medinis vieno aukšto pastatas; nusikaltėlių kalinimo sąlygos jame buvo tokios blogos, kad kalėjimą galvota perkelti į kokį nors buvusį vienuolyno pastatą.⁷⁵

Trūkstant lėšų naujų kalėjimų statybai, buvusių vienuolynų pertvarkymas į kalėjimus rusų administracijai atrodė priimtinausia kalinimo „sąlygų gerinimo“ priemonė. (Vilniuje buvęs Dominikonų vienuolynas pertvarkytas į kalėjimą.⁷⁶ Galvota tą patį padaryti ir su kitais vienuolynais.) Tiesa, tuo pat metu imtasi rengti unifikuotus, bendrus visai imperijai, kalėjimų projektus. 1845 metais parengti

⁷³ Ibid., p. 72.

⁷⁴ Vidaus sargybos papulkininkio Olševskio raportas Kauno gubernatoriui (1844 09 19), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 49, l. 40.

⁷⁵ Kauno civilinio gubernatoriaus metinė ataskaita (1845), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 1927, l. 8.

⁷⁶ Generalgubernatoriaus raštas Vilniaus civiliniam gubernatoriui (1846 06 24), VIA, f. 381, ap. 19, b. 5091, l. 28; Vilniaus komendanto raštas Vilniaus gubernatoriui (1846 09 23), *ibid.*, l. 42.

Kauno bei Raseinių kalėjimų projektai. Tačiau dėl statybos brangumo gubernijos administracija be vyriausybės paramos negalėjo jų realizuoti. Todėl, pavyzdžiui, Kauno miesto kalėjimo statyba pradėta tik 1858-aisiais, o baigta 1864-aisiais. (Dėl to kalėjimai kartais būdavo statomi ir atskirų turtingesnių asmenų lėšomis. Pavyzdžiui, grafas Adolfas Čapskis finansavo 100 vietų Telsių kalėjimo statybą, vėliau vyriausybė jį išpirko.) Panaši padėtis buvo ir Vilniaus gubernijoje. Maždaug iki amžiaus vidurio mūrinius kalėjimus turėjo tik Vilnius ir Lyda. 1854 metais pradėtas statyti mūrinis kalėjimas Vileikoje, kiek vėliau kalėjimas įrengtas Trakuose, buvusiam Bernardinų vienuolyne. Dauguma kalėjimų reikalavo didelių rekonstrukcijų arba bent jau skubaus remonto.⁷⁷

Dar prastesnė buvo etapinių namų būklė. Iki 1862 metų pabaigos nusikaltėliai iš vienos kalinimo vietos į kitą keliaudavo pėsčiomis. Jų poilsiui bei nakvynei statyti etapiniai namai, dažniausiai išlaikomi iš zemskinių rinkliavų. 1857 metais Vilniaus gubernijoje jų buvo 31, Kauno – 26. Etapais varomų nusikaltėlių būklė buvo vargana: trūko drabužių, maisto, jie dažniau sirgo. Anot valdininko, kaliniai, atvaryti etapu iš Kauno į Minską, atrodo „labai baisiai“: jie neturi drabužių persirengti, daugelis serga, grandinės, kuriomis sukaustyti, neapsiūtos oda, kaip to reikalauja instrukcija. Ir tokia padėtis jau tęsiasi „ilgą laiką“.⁷⁸ Etapinių namų skaičius Vilniaus bei Kauno gubernijose sumažėjo pradėjus kalinius vežti geležinkeliu, tačiau likusiųjų būklė tebebuvo tokia pat bloga.

Vidaus tvarka kalėjimuose, nusikaltėlių gyvenimo sąlygos visiškai atitiko kalėjimų išorę. Žandarų korpuso karininkas, 1847 metais apžiūrėjęs Vilniaus gubernijos kalėjimą, konstatavo, jog čia drėgna, visos krosnys sugadintos, trūksta langų, o maistui neužtenka indų. Areštuotųjų drabužiai nekeičiami dvi tris savaites. Nusikaltėliai skundėsi, esą kalėjimo viršininkas reikalaujantis pinigų, verčias kalinius eiti į miestą rinkti išmaldos.⁷⁹ Sprendžiant iš įvairių atskaitų bei kalinių skundų, daugiausia bėdų būta aprūpinant nusikaltėlius

⁷⁷ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto ataskaita Statistikos komitetui (1855), VIA, f. 388, ap. 1, b. 211, l. 28.

⁷⁸ Minsko gubernijos valdybos pranešimas generalgubernatoriui Mirkovičiui (1846 12 05), VIA, f. 378, b.s., 1846, b. 1042, l. 1.

⁷⁹ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto posėdžio protokolas (1847 05 27), VIA, f. 492, ap. 1, b. 7, l. 107–109.

maistu. Kaliniai dažnai būdavo maitinami tik juoda duona ir visiškai negaudavo karšto maisto.⁸⁰ Anot Vilniaus gubernijos prokuroro, Vilniaus kalėjimo-tvirtovės kaliniai dažnai skundžiasi maža duonos porcija ir sugedusiu maistu.⁸¹ Kalėjimo prižiūrėtojas Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijai aiškino dėl didelių produktų kainų pagerinti maisto negalės. Vėliau draugijos komitetas nustatė, kad kalėjimo prižiūrėtojas Nikitinas dirbtinai didindavęs areštuotųjų skaičių, o pinigus maistui pasisavindavęs.⁸² Beje, ir kitas kalėjimo prižiūrėtojas apkaltintas išekvojęs kalinių maistpinigius.⁸³ Jeigu tokia padėtis buvo pagrindiniame gubernijos kalėjime, visiškai tikėtina, jog apskričių kalėjimuose buvo dar blogiau. Netvarka bei įvairūs prižiūrėtojų piktnaudžiavimai tapo kasdieniais, nes stigo efektyvaus priežiūros bei kontrolės mechanizmo. Kalėjimo viršininkas rūpinosi savo geroje, o ne kalinių priežiūra. Nebūta net tikslesnės kalinių apskaitos, nors pagal veikiančias instrukcijas prižiūrėtojas tokius duomenis turėjo teikti kas savaitę. Tai taip pat rodo, kad kalėjimuose nebuvo kontrolės ir tvarkos. Štai pavyzdys: tarnautojas, 1843 metais vizitavęs gubernijos kalėjimą, skundėsi nesugebėjęs patikrinti kalinių skaičiaus, nes visi sąrašai netikslūs – neregistruojami atvykstantys ir išvykstantys nusikaltėliai. Pagaliau tikrinti trukdęs pats kalėjimo viršininkas, kalinius nuolat perkeldinėdamas iš vienos kameros į kitą.⁸⁴ Tarsi kalėjimas – ne valstybinė institucija, kurioje galioja bendri visai valstybei įstatymai, tarsi kaliniai – kalėjimo viršininko nuosavybė, su kuria jis gali elgtis taip, kaip dvarininkas su savo baudžiauninkais.

⁸⁰ Papulkininkio Olševskio raportas Kauno gubernatoriui apie padėtį gubernijos kalėjimuose (1844 09 19), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 49, l. 407.

⁸¹ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto posėdžio protokolas (1840 09 02), VIA, f. 492, ap. 1, b. 1, lapai nenumėruoti.

⁸² Analogiški 1840 09 28 ir 1840 09 22 protokolai, *ibid.*

⁸³ Analogiškas 1847 10 31 protokolas, VIA, f. 492, ap. 1, b. 7, l. 204–205, 210.

⁸⁴ Papulkininkio Paškevičiaus raportas Vilniaus miesto komendantui (1843 02 14), VIA, f. 380, ap. 83, b. 761, l. 2.

4. „Vagių mokslo akademija“: penitenciarinės sistemos raida XIX amžiaus antroje pusėje

Tyrinėjami XIX amžiaus pirmosios pusės penitenciarinės sistemos raidą Lietuvoje, padarėme išvadą, kad laisvės atėmimas joje svarbesnio vaidmens nevaizduoja. Todėl šio laikotarpio kalėjimai, juose egzistavusi tvarka, nusikaltėlių kalinimo sąlygos labiau priminė XVIII amžiaus Anglijos kalėjimus negu XIX amžiaus pirmojoje pusėje vis sparčiau besikeičiančią, modernėjančią Prancūzijos kalėjimų sistemą.⁸⁵ Kaczyńskos nuomone, labiau apčiuopiamos pastangos reformuoti Rusijos imperijos penitenciarinę sistemą pastebimos tik po baudžiosios panaikinimo ir teismų reformos⁸⁶ – maždaug apie XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigą ir aštuntojo dešimtmečio pradžią. Taip pat pripažįstama, jog pertvarkymai dažniausiai būdavo nuoseklesni imperijos „centre“ negu jos „pakraščiuose“. Didesnių ir esmingesnių reformų, galėjusių iš penitenciarinės sistemos visiškai eliminuoti tremtį ir kūno bausmes, o laisvės atėmimą ir kalėjimus paversti svarbiausia bausmės forma, atsisakyta dėl brangumo. Iš esmės apsiribota naujų administracinių-biurokratinių struktūrų kūrimu. Taip 1879 metais buvo įkurta Vyriausioji kalėjimų valdyba – aukščiausia kalėjimų sistemos priežiūros bei kontrolės institucija. Vėliau (1890) gubernijose, tarp jų Vilniaus ir Kauno, įsteigtos gubernijų kalėjimų inspekcijos bei kalėjimų skyriai. Kartu su kalėjimų globos draugijomis šios institucijos turėjo rūpintis senų kalėjimų remontu, naujų statyba bei areštuotųjų buities sąlygomis.

Anksčiau užsiminėme, jog XIX amžiaus pirmosios pusės penitenciarinei sistemai būdingas atotrūkis tarp nedrašiai ir epizodiškai pasireiškiančių dar švietimo epochoje suformuluotų modernių penitenciarinių idėjų ir jų realizavimo galimybių, t.y. praktikos. Ar po reforminiu laikotarpiu tas atotrūkis buvo įveiktas? Į šį klausimą ir pamėginsime atsakyti.

⁸⁵ W.J. Sheehan, „Finding Solace in Eighteenth Century Newgate“, in *Crime in England 1550–1800*, p. 229–245; J.G. Petit, „The Birth and Reforms of Prisons in France 1791–1885“, in *The Emergence of Carceral Institutions, Prisons, Gallies and Lunatic Asylums*, p. 125–147.

⁸⁶ Kaczyńska, *Ludzie ukarany [...]*, p. 356–359.

Neabejotina, jog ir XIX amžiaus pirmojoje pusėje administracija gerai žinojo realią padėtį, susidariusią įkalinimo vietose. Suvokta, kad kalėjimai visiškai nepritaikyti ilgesniam nusikaltėlių kalinimui, nes blogai įrengti. Tačiau jei rusų administracija Lietuvoje pati viena neturėjo jokių galimybių pagerinti kalėjimų būklės, tai aukščiausioji – imperijos valdžia iki pat baudžiosios panaikinimo ir teismų reformos nė negalvojo apie kokius nors rimtesnius kalėjimų sistemos pertvarkymus. Iškilusias problemas ji sprendavo „tradicinėmis“ priemonėmis. Antai 1853 11 23 caras patvirtino laikinąsias taisykles „Dėl priemonių pašalinant areštuotųjų perteklių kalėjimuose“.⁸⁷ Jose teigiama, kad dėl „nepakankamai įrengtų įkalinimo vietų“ iki „geresniųjų sutvarkymo“ teismai bei policija, skirdami bausmes neprivilegijuotų luomų asmenims, kalinimą kalėjime pakeistų fizinėmis bausmėmis. Taigi jei Bausmių statutą už padarytą nusikaltimą numatė arba išplakimą rykštėmis, arba laisvės atėmimą, tai teismas privalėjo pasirinkti pirmąją bausmės formą. Žinoma, tokios taisyklės sudarė pakankamai patogų juridinį pamatą dažniau taikyti kūno bausmes ir kartu stabdė bet kokius įkalinimo vietų pertvarkymus. Netrukus Vilniaus gubernijos prokuroras, kuris taip pat privalėjo rūpintis kalėjimų priežiūra, remdamasis laikinosiomis taisyklėmis, siūlė dažniau taikyti kūno bausmes ir nepilnamečiams nusikaltėliams.⁸⁸ Turbūt taip tikėjosi sumažinti nusikaltėlių skaičių kalėjimuose. Jeigu konstatuotume, jog XIX amžiaus pirmojoje pusėje socialinės, juridinės sąlygos buvo visiškai nepalankios penitenciarinės sistemos reformavimui, tai turėtume klausti, kokie gi pokyčiai, skatinę reformą, įvyko antrojoje amžiaus pusėje?

Pirmasis veiksnys, paskatinęs penitenciarinės sistemos modernizaciją, – baudžiosios panaikinimas. Gausiausias ir iki tol beteisiskiausio valstiečių luomo virtimas, nors ir lėtas, iš dvarininko nuosavybės formaliai lygiateisiu teisės subjektu vertė peržiūrėti egzistavusias penitenciarinės sistemos principus. Todėl 1863 metais kūno bausmių taikymas neprivilegijuotų luomų asmenims apribotas. Oficialiai netgi teigta, jog nuo šiol Rusijos imperijoje kūno bausmės apskritai

⁸⁷ „O merach k ustraneniju nakoplenija arestantov v mestach zakliučeniija“, in *PSZ*, t. 28(1), 1854, p. 569–572.

⁸⁸ Vilniaus gubernijos prokuroro raštas Vilniaus gubernijos valdybai (1855 04 22), VIA, f. 381, ap. 19, b. 45, l. 4.

panaikinamos. Antra, caro įsakas, apribojantis fizinių bausmių taikymą, paskelbtas kaip tik tuo metu, kai buvo baigiama rengti teisimų reforma (1864). Dauguma jos rengėjų, liberalių nuostatų rusų teisininkų, pasisakė arba už visišką kūno bausmių panaikinimą, arba bent jau už jų apribojimą, svarbiausia bausmės forma laikydami laisvės atėmimą. Tokios nuostatos iš dalies atsispindėjo ir naujai rengiamoje baudžiamojo kodekso redakcijoje (1866). Žinoma, šitoks požiūris buvo būdingas tik nedaugeliui labiau išprususių valdininkų. Diduma ir toliau manė, kad efektyviausios bausmės formos – katorga, administracinė tremtis ar fizinės bausmės. Ir XIX amžiaus pabaigoje buvo leidžiami įstatyminiai aktai, kuriuose prioritetas teikiamas fizinėms bausmėms. (Prisiminkime 1889 metų zemstvos viršininkų nuostatus, išplėtusius kūno bausmių taikymą valstiečiams.) Visiškai, kaip jau minėjome, kūno bausmės panaikintos tik 1904 metais.

Kita vertus, net ir dalinis kūno bausmių apribojimas bylojo apie kalėjimo (laisvės atėmimo) reikšmės penitenciarinėje sistemoje išaugimą. Jau 1863 metų pabaigoje Vilniaus gubernijos valdyba aiškino apskričių kalėjimų globos komitetams, jog būtina pasirūpinti tvarka kalėjimuose, kalinių buities sąlygomis, nes būtent įkalinimas tampa „svarbiausia baudžiamąja priemone“.⁸⁹ Kartu pabrėžiama, jog vienas svarbiausių įkalinimo (laisvės atėmimo) uždavinių turįs būti „dorovinis kalinių auklėjimas“, todėl būtina „kalinimo sistemoje daugiau dėmesio skirti dvasiniam elementui“⁹⁰, kitaip tariant, nusikaltėlio asmenybei. Nusikaltėlio asmenybės disciplinavimas arba „perauklėjimas“ implikavo areštuotųjų religinį bei darbinį auklėjimą, jų švietimą (mokyklėlių steigimas kalėjimuose). Kalinių atskyrimą vieną nuo kito taip pat reikėtų laikyti jų disciplinavimo priemone. Mat izoliacija turėjusi padėti nusikaltėliams „atgailauti“ už padarytus nusikaltimus.⁹¹ Šitokias nuostatas gerai iliustruoja 1869 metų pataisos

⁸⁹ Vileikos apskrities kalėjimų globos komiteto raportas Gubernijos kalėjimų globos komitetui (1864 01 08), VIA, f. 492, ap. 1, b. 45, l. 8.

⁹⁰ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos komiteto posėdžio protokolas (1861 05 09), VIA, f. 492, ap. 1, b. 36, l. 119–120; Vidaus reikalų ministerijos Vykdamosios policijos departamento direktoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1872 01 16), VIA, f. 378, b.s., 1872, b. 36, l. 2.

⁹¹ Ibid.

kalėjimų projektas.⁹² Anot projekto autorių, areštuotieji dieną būtų laikomi visi kartu vadinamosiose „darbo kamerose“, o naktį – atskiriami. Darbas tokia kalėjime buvo privalomas visiems nusikaltėliams. (Už jį suimtas turėjo gauti 30% užmokesčio.) Dirbant kaliniams tarpusavyje griežtai draudžiama kalbėtis. Būtent toks „mechaninis“ bei prievartinis darbas laikytas svarbiausia nusikaltėlių perauklėjimo priemone. Nesilaikantiems kalėjimo taisyklių numatytos įvairios bausmės: nuo draudimo susitikti su artimaisiais iki išplakimo rykštėmis, sukaustymo grandinėmis ar uždarymo į karcerį. Taip pat areštuotieji privalėjo mokytis katekizmo bei rašto. Todėl kalėjime turėjo būti mokytojas, o be jo – šventikas ir gydytojas.

XIX amžiaus antroje pusėje stengtasi išlaikyti ir luominę areštuotųjų atskyrimą (atskiros kameros, maistas). Tik, atrodo, dauguma Vilniaus bei Kauno gubernijų kalėjimų tam nebuvo pritaikyti. Todėl nusikaltėliai ir pagal luominę priklausomybę, ir pagal nusikaltimo pobūdį, amžių ar lytį dažnai būdavo atskiriami tik tiek, „kiek tai leidžia vietiniai kalėjimai“.⁹³

Minėtos disciplinavimo priemonės buvo pasirenkamos neatsitiktinai, nes svarbiausiomis dorovinio nusikaltėlių perauklėjimo kliūtimis, taip pat ir nusikaltimų priežastimis dažniausiai tebelaikyta tamsumas (nežinojimas) ir dykaduoniavimas.⁹⁴

Visos šios penitenciarinės idėjos nebuvo naujos. Jos buvo žinomos, skelbiamos Lietuvoje ir XIX amžiaus pirmojoje pusėje. Tačiau tik po baudžiamos panaikinimo, formalaus fizinių bausmių apribojimo, po teismų reformos susidarė palankesnės socialinės-juridinės sąlygos šias idėjas realizuoti. Ar rusų administracija Lietuvoje tuo sugebėjo pasinaudoti?

Kad kalėjimai nusikaltėlius disciplinuotų, pacifikuotų bei auklėtų, būtinai reikėjo juos pertvarkyti. Daugelis Vilniaus bei Kauno gubernijų kalėjimų, pastatytų dar amžiaus pradžioje, buvo visiškai nepritaikyti ilgesniam areštuotųjų kalinimui, jų suskirstymui, dirbtuvių įrengimui. Žinoma, būtų neteisinga manyti, jog iki pat XIX

⁹² Pataisos kalėjimų projektas, atsiųstas generalgubernatoriui Potapovui (1869), VIA, f. 378, b.s., 1869, b. 462, l. 1–6.

⁹³ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto 1867 metų ataskaita, VIA, f. 492, ap. 1, b. 70, l. 142.

⁹⁴ *Obzor deijatelnosti Vilenskoj gubernskoj tiuremnoj inspekcii 1890–1896*, Vilno, 1986, p. 31.

amžiaus vidurio administracija visiškai nesirūpino kalėjimų priežiūra ar nusikaltėlių kalinimo sąlygų „humanizavimu“. Per įkalinimo vietų apžiūras bei revizijas buvo tikrinamas ne tik kalėjimų apsaugos patikimumas, bet ir kalinių buities, gyvenimo sąlygos (maistas, drabužiai ir kt.). Tik dažniausiai tokie patikrinimai realios įtakos areštuotųjų būklės pagerinimui neturėdavo. Net ir pastebėtų pažeidimų ar trūkumų administracija neskubėdavo šalinti.⁹⁵ Žinoma, jeigu kalėjimas buvo laikomas tik paprasčiausiu nusikaltėlio kūną represuojančios bausmės pakaitalu ar priedu, tai ar reikėjo gerinti kalinių gyvenimo sąlygas? Tačiau jau reformų išvakarėse įkalinimo vietos tikrintos ne tik kruopščiau bei atidžiau, bet daugiau dėmesio skirta ir nusikaltėlių buičiai. Reikėjo žinoti, ar įkalinimo vietos galės įgyvendinti naujus uždavinius, t.y. nusikaltėlių ne tik represuoti, bet ir auklėti. Berods generalgubernatoriaus Nazimovo įsakymu dar 1860–1861 metais atlikta Vilniaus bei Kauno gubernijų kalėjimų revizija.⁹⁶ Tikrinant domėtasi ne tik tuo, kaip patikimai saugomi kalėjimai, bet ir pačiais nusikaltėliais, jų buities, gyvenimo sąlygomis. Dauguma tikrintojų pripažino, jog areštuotųjų drabužiai ir maistas prasti, kambarių būklė arba bloga, arba netgi „nepakenčiama“ ir visiškai neatitinka caro 1857 metais patvirtintų nuostatų apie areštuotuosius.⁹⁷ Konstatuota ir tai, kad visiškai nesilaikoma nusikaltėlių atskyrimo tvarkos nei pagal nusikaltimų pobūdį, nei pagal amžių, nei pagal luomus, ir tai „turi neigiamą įtaką areštuotųjų dorovei“.⁹⁸ Visiškai suprantama, jog iki baudžios panaikinimo privilegijuotų ir neprivilegijuotų luomų kalinių atskyrimas, o ne jų maišymas buvo būtina tvarkos kalėjimuose sąlyga. Labai dažnai, trūkstant vietų kalėjimuose, šio principo nebūdavo laikomasi. Beje, luominių kalinių atskyrimą bandyta išsaugoti ir po baudžios panaikinimo. Dažniausiai privilegijuotų luomų nusikaltėliui bajorui (panašiai kaip ligoniui) teskirdavo tik geresnį maistą. Atrodo, kad ši praktika išliko iki pat

⁹⁵ Vidaus sargybos papulkininkio Olševskio raportas Kauno gubernatoriui (1844 09 19), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 49, l. 40 ir 34.

⁹⁶ Vilniaus gubernijos valdybos raštas generalgubernatoriaus adjutantui Vasilijui Pavlovui (1860 02 20), VIA, f. 378, b.s., 1860, b. 800, l. 1–3.

⁹⁷ Rotmistro Pavlovo raportas apie padėtį Lydos kalėjime (1860 03 14), *ibid.*, l. 28–29; Pulkininko Bo raportai apie padėtį Šiaulių, Raseinių, Telšių kalėjimuose (1860 03 09), *ibid.*, l. 81–82, 95–97, 115–116.

⁹⁸ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto nutarimas (kopija, 1860 04 30), *ibid.*, l. 62.

XIX amžiaus pabaigos.⁹⁹ Aptariant jau minėtos apžiūros rezultatus pripažinta, jog būtina gerinti, „humanizuoti“ nusikaltėlių kalinimo sąlygas, tačiau jokių esminių pakeitimų nei administracija, nei kalėjimų globos draugijos neskubėjo daryti.¹⁰⁰ Tik po minėtos revizijos Vilniaus kalinių globos draugijos komitetas pasiūlė areštuotųjų dorovinio „pasitaisymo“ dėlei periodiškai kalėjimuose organizuoti pamaldas.¹⁰¹ Dorovinis auklėjimas buvo tapatinamas su religiniu. Kita vertus, tokia „auklėjamoji“ priemonė reikalavo kur kas mažiau išlaidų bei vargo negu mokyklėlių ar dirbtuvių steigimas. Taigi nei vietinė administracija, nei kalėjimų globos draugijos nenorėjo imtis iniciatyvos pertvarkant įkalinimo sistemą. Laukta instrukcijų ir pagalbos iš centrinės valdžios. Taip 1868 metais Vilniaus gubernatorius rašė atskaitoje carui, kalėjimų reformą siedamas ir su teismų reformos įgyvendinimu Šiaurės vakarų krašte.¹⁰²

Žinia, teismų reformą Lietuvoje pradėta vykdyti tik nuo 1872 metų. Tačiau ir tada aiškesnės įkalinimo sistemos reformavimo programos vietinė administracija vis dar neturėjo. Nesulaukta kokių nors konkretesnių instrukcijų ir iš centrinės valdžios. Tiesa, naujų taikos teismų kūrimas suaktualino areštuotųjų atskyrimą. Mat nuteistieji taikos teismuose turėjo būti atskiriami nuo kitų nusikaltėlių ir kalinami specialiuose arešto namuose.¹⁰³ Tačiau ir šios nuostatos ilgą laiką nesisekė nuosekliai įgyvendinti. Dažnai asmenys, nuteisti taikos teismuose, būdavo kalinami kalėjimuose arba policijos areštinėse kartu su gerokai sunkesnius nusikaltimus padariusiais nusikaltėliais. Arešto namų klausimas Vilniaus gubernijoje išspręstas tik pačioje XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje.¹⁰⁴

⁹⁹ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto atskaita apie kalėjimų būklę 1897 metais, VIA, f. 492, ap. 1, b. 837, l. 5.

¹⁰⁰ Generalgubernatoriaus Nazimovo raštas Kauno gubernatoriui (1861 03 18), VIA, f. 378, b.s., 1860, b. 800, l. 138; Kauno gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto vicepirmininko atsakymas (1861 05 12), *ibid.*, l. 141.

¹⁰¹ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto posėdžio protokolas (1861 05 09), VIA, f. 492, ap. 1, b. 36, l. 119–120.

¹⁰² Vilniaus gubernatoriaus metinė atskaita (1868), VIA, f. 388, ap. 1, b. 481, l. 22.

¹⁰³ Teisingumo ministerijos raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1871 12 21), VIA, f. 378, b.s., 1871, b. 726, l. 1 ir Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1871 12 03), *ibid.*, l. 41–42.

¹⁰⁴ Vilniaus gubernijos valdybos Kalėjimų skyriaus posėdžio protokolas (1904 08 12), VIA, f. 384, ap. 1, b. 4, l. 308–309.

Taip pat sunkiai įkalinimo sistemoje buvo diegiamos ir kitos priemonės – steigiamos mokyklėlės ir dirbtuvės kaliniams. Pirmoji mokyklėlė Vilniaus gubernijos kalėjime-tvirtovėje įsteigta 1867 metais. (Kauno gubernijoje panaši mokyklėlė įkurta tik 1885-aisiais.) Joje vienu metu mokėsi tik keliolika nusikaltėlių.¹⁰⁵ Dar po metų ypatingajame gubernijos kalėjimo skyriuje, kur buvo kalinamos moterys ir nepilnamečiai nusikaltėliai, taip pat atidaryta mokykla.¹⁰⁶ Iki 1896 metų mokyklėlės kaliniams įsteigtos beveik visuose Vilniaus gubernijos kalėjimuose.¹⁰⁷ Deja, nebuvo parengta nei bendroji, nei specializuota nusikaltėlių mokymo programa. Dažniausiai kaliniai būdavo mokomi rusų kalba tik katekizmo ir rašto, „kad mokėtų savarankiškai laišką parašyti“.¹⁰⁸ Manytume, jog dėl vienintelės mokymo kalbos ir kvalifikuotų mokytojų stokos (dažniausiai jais dirbdavo atsargos kariškiai) kalėjimų mokyklėlės tarp nusikaltėlių nebuvo populiarios.¹⁰⁹ Taigi jos ir negalėjo turėti didesnės įtakos auklėjant nusikaltėlius.

Daug problemų buvo ir dėl darbinio areštuotųjų auklėjimo. Tik XIX amžiaus antroje pusėje suvokta, jog privalomas darbas įkalinimo vietose pirmiausia turėtų būti dorovinio nusikaltėlių „atsinaujinimo“ bei „darbinių įgūdžių ugdymo priemonė“.¹¹⁰ Iki tol nusikaltėliams darbas kalėjimuose buvo neprivalomas, o privilegijuotų luomų asmenys nuo jo apskritai atleisti. Manyta, kad veiksmingiausia kalinių disciplinavimo priemonė – bendras nusikaltėlių darbas kalėjimo dirbtuvėse. Tačiau ne visuose kalėjimuose buvo įmanoma dirbtuves įsteigti. Vyriausybei teko labiau rūpintis kalėjimų saugumu, remontu, o ne dirbtuvių kūrimu. 1859 metais darbus kaliniams pirmiausia bandyta organizuoti Vilniaus gubernijos kalėjime.¹¹¹ Pagamintus gaminius kaliniai galėjo pardavinėti miesto

¹⁰⁵ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto 1867 metų ataskaita, VIA, f. 492, ap. 1, b. 70, l. 145.

¹⁰⁶ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto ataskaita apie padėtį kalėjimuose 1884–1889 metais, VIA, f. 492, ap. 1, b. 188, l. 153.

¹⁰⁷ *Obzor deijatelnosti [...]*, p. 30.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 31–32.

¹¹¹ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto 1867 metų ataskaita, VIA, f. 492, ap. 1, b. 70, l. 147.

mugėse. Tačiau tada Vilniaus kalėjimas dar neturėjo dirbtuvių, todėl žiemą kaliniai dirbdavo kamerose, o vasarą – dažniausiai įvairius viešuosius darbus. Tokia praktika buvo gana populiarė ir toleruojama tiek Vilniaus, tiek Kauno gubernijų kalėjimuose. Vilniaus katorgos kalėjime buvo kelios dirbtuvės (1871), tačiau vasarą nusikaltėliai dažniausiai dirbdavo ne kalėjime, o už jo ribų.¹¹² Iki dirbtuvių įrengimo daugelyje Kauno gubernijos kalėjimų nusikaltėlius versdavo dirbti viešuosius darbus. Po 1892 metų, kada svarbiausiuose gubernijos kalėjimuose įsteigtos dirbtuvėlės, tokio kalinių darbo taip pat neatsisakyta.¹¹³ Todėl, palyginti su XIX amžiaus pirmąja puse, gerokai išaugo kalinių darbų apimtys. Pavyzdžiui, Kauno gubernijoje nusikaltėliai 1853 metais uždirbo tik 84 rublius, 1883-iaisiais – jau 548, o štai 1889 metais – 3628, 1892-iaisiais – 4441.¹¹⁴ Tiesa, kalinių uždarbis labai nevienodas. XIX amžiaus pabaigoje Vilniaus gubernijoje daugiausia uždirbo Vilniaus miesto pataisos kalėjimo kaliniai. Štai 1890 metais visi Vilniaus gubernijos suimtieji uždirbo apie 10 tūkstančių rublių, iš jų daugiau negu pusę – Pataisos kalėjime kalinami nusikaltėliai. O 1894-iaisiais iš uždirbtų 15,6 tūkstančių rublių net 12 tūkstančių uždirbo Pataisos kalėjimo kaliniai.¹¹⁵ Taigi kalinių darbas geriau organizuotas keliuose didesniuose ir vėliau pastatytuose kalėjimuose. Dažnai apskričių kalėjimuose dirbtuvių trūkdavo, kaliniai dirbo su pertrūkais įvairius atsitiktinius darbus. Didesnės iniciatyvos organizuoti naujas dirbtuves administracija nerodė. Nebuvo išnaudota 1872 metais atsiradusi galimybė organizuoti dirbtuvę Vilniaus katorgos kalėjime. Mat administracijai darbas pasirodė pernelyg lengvas.¹¹⁶ Trūkstant dirbtuvių, kaliniai, kaip jau minėta, dažniausiai dirbdavo ne kalėjime, bet įvairius viešuosius darbus. Tiesa, amžiaus

¹¹² Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1872 03 08), VIA, f. 378, b.s., 1972, b. 47, l. 5.

¹¹³ *Kovenskaja gubernija za vremia [...]*, p. 185; Kauno gubernijos kalėjimų inspektoriaus ataskaita apie padėtį Ukmergės kalėjime (1902 08 03), KVA, f. I-63, ap. 1, b. 70, l. 40; Kauno gubernijos kalėjimų inspektoriaus ataskaita apie padėtį Šiaulių kalėjime (1902 08 10), *ibid.*, l. 49.

¹¹⁴ *Kovenskaja gubernija za vremia [...]*, p. 184.

¹¹⁵ *Obzor dejatelnosti [...]*, p. 39; Vilniaus gubernijos kalėjimų inspektoriaus ataskaita apie darbus kalėjimuose (1896), VIA, f. 384, ap. 1, b. 449, l. 8–17.

¹¹⁶ Vykdamosios policijos departamento raštas generalgubernatoriui (1872 07 26), VIA, f. 378, b.s., 1872, b. 1843, l. 8.

pabaigoje jau teigta, kad tokia nusikaltėlių darbo organizavimo tvarka juos tik demoralizuojanti¹¹⁷, o dirbdami nusikaltėliai dažnai vėl nusikalsta¹¹⁸. Taip buvo pripažinta, jog darbas kalėjime neatliko savo svarbiausios funkcijos – nusikaltėlio nedisciplinavo, neauklėjo, neugdė profesinių įgūdžių.

Tada, kai naujos nusikaltėlių dorovinio ugdymo priemonės – mokyklos ir darbas – pasirodydavo nepakankamai efektyvios, kalėjimų administracija griebdavosi įprastų disciplinavimo būdų, t.y. kūno bausmių. 1865 metais Vilniaus gubernijos kalėjime buvo budelis, kuris turėjo atlikti „pataisos bausmių ritualą“.¹¹⁹ Todėl visai tikėtina, kad nusikaltėlis, pažeidęs kalėjimo režimą, kūno bausmėmis būdavo baudžiamas stebint kitiems kaliniams. Tokia bausmių praktika, nors ir apribota, išliko ir vėliau. Anot Vilniaus gubernatoriaus, 1870–1872 metais Vilniaus katorgos kalėjime išplakta rykštėmis tik 16 nusikaltėlių. Taip bausti „ypač nepaklusnūs kaliniai“, kiti – už smulkesnius prasižengimus – jau laikyti karceriuose.¹²⁰ Neužsiminta, ar kūno bausmės buvo viešos, t.y. ar jas stebėjo kiti nusikaltėliai. Tikėtina, jog kūno bausmės kalėjimuose dar negreit išnyko. Greičiau disciplinarinę prasmę prarado jų viešumas. Kalėjimuose, kur nebuvo vadinamųjų ypatingųjų kamerų, nusikaltėlis, pažeidęs tvarką, paprasčiausiai galėjo būti išplaktas rykštėmis. O juk tokių kalėjimų, ypač apskrityse, ir XIX amžiaus antroje pusėje būta dar daug.

Palyginę nusikaltėlių kalinimo sąlygas XIX amžiaus viduryje ir pabaigoje pastebėtume, jog kalėjimų humanizavimas vyko labai iš lėto. Tiesa, amžiaus pabaigos kalėjimų aprašymuose pastebime, kad juose diegiami įvairūs „civilizacijos laimėjimai“ (vandentiekis, ventiliacija ir kt.), turintys pagerinti kalinių buitines sąlygas. Tačiau dar dažniau sąlygos kalėjimuose buvo tokios kaip Vilniaus gubernijos įkalinimo įstaigose 1897 metais. Kalėjimų globos komitetas skundėsi, jog pagrindiniame Vilniaus miesto gubernijos kalėjime neįmanoma kalinių suskirstyti kategorijomis, dėl vietų stokos nusikaltėliai

¹¹⁷ *Obzor deijatelnosti [...]*, p. 35.

¹¹⁸ Vilniaus gubernijos kalėjimų inspektoriaus ataskaita apie padėtį Vilniaus kalėjimuose (1891), VIA, f. 384, ap. 1, b. 19, l. 6.

¹¹⁹ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1865 01 16), VIA, f. 378, b.s., 1865, b. 553, l. 1.

¹²⁰ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1872 03 08), VIA, f. 378, b.s., 1872, b. 47, l. 7.

priversti miegoti sėdėdami ir pan.¹²¹ Kai kuriuose apskričių kalėjimuose buvo sunku atskirti net moteris nuo vyrų, o daugelis įkalinimo vietų visiškai neatitiko higienos reikalavimų.¹²² Taip pat pažymėta, kad svarbiausios dorovinio auklėjimo priemonės didesnio poveikio nusikaltėliams neturėjusios. Mat trūko mokyklų, religinis auklėjimas buvo pernelyg formalus, o patys kalėjimų prižiūrėtojai „pasileidę ir mažai disciplinuoti“.¹²³

Kalinių kalinimo sąlygos keitėsi labai pamažu, o nusikaltėlių skaičius kalėjimuose XIX amžiaus pabaigoje gerokai išaugo. Pavyzdžiui, 1843 metais septyniuose Kauno gubernijos kalėjimuose vienu metu galėjo kalėti apie 500 nusikaltėlių, o 1893-iaisiais jau aštuoniuose kalėjimuose – maždaug 1500.¹²⁴ Afanasjevo duomenimis, 1848–1857 metais tos pačios Kauno gubernijos kalėjimuose kalinta šiek tiek daugiau kaip 12 tūkstančių asmenų, o jau XIX amžiaus devintajame dešimtmetyje maždaug tiek nusikaltėlių kalėjo gubernijos kalėjimuose tik per vienerius metus (žr. 12 lentelę).

Matyt, panaši situacija buvo ir Vilniaus gubernijos kalėjimuose. Tačiau ar to meto kalėjimus galėtume laikyti efektyvia nusikaltėlių disciplinavimo ir auklėjimo priemone? Ką žin. Kalėjimai (laisvės atėmimas), kaip pagrindinė penitenciarinės sistemos dalis ir svarbiausia nusikaltėlių represijos priemonė, formavosi pernelyg lėtai. Jie gąsdino ir baugino potencialius nusikaltėlius labiau negu XIX amžiaus pirmojoje pusėje, tačiau nei tada, nei antrojoje amžiaus pusėje kalėjimai nepajėgė jų doroviškai „perauklėti“, t. y. neatliko svarbiausios nusikaltėlių resocializacijos funkcijos. Tai pastebėta dar XIX amžiaus pabaigoje. Kazimieras Pakalniškis 1897 metais rašė, jog kalėjimai užmuša visus „žmogaus prakilnius jausmus“ ir yra „tikra vagių mokslo akademija“.¹²⁵

Modernių penitenciarinių idėjų poveikis įkalinimo sistemos raidai ir XIX amžiaus antrojoje pusėje buvo menkas. Kodėl taip atsitiko? Trukdė objektyvūs ekonominiai pertvarkymų stabdžiai. Lėšų trūko

¹²¹ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto ataskaita (1897), VIA, f. 492, ap. 1, b. 837, l. 4.

¹²² Ibid., l. 4, 13, 17.

¹²³ Ibid., l. 16, 23–25.

¹²⁴ *Kovenskaja gubernija za vremena [...]*, p. 177, 181.

¹²⁵ Dėdė Atanasas [Kazimieras Pakalniškis], „Kaip Vargaitis pavirto į vagį-razbainiką ir nukeliavo į Siberiją“, *Tėvynės sargas*, 1897, nr. 10, p. 33–34.

ne tik modernių vienietės tipo kalėjimų statybai ar didesnių kalėjimo dirbtuvių įrengimui, bet ir elementariam kalėjimo remontui ar minimaliam kalinių buities sąlygų gerinimui. Carinės institucijos, kurios privalėjo rūpintis nusikaltėlių resocializacija kalėjimuose, dėl menkos valdininkų kompetencijos ir prastos kontrolės dirbo neefektyviai. Dėl to dažnai pasitaikydavo savavaliavimų, net vagysčių.

Be šių, objektyvių, veiksnių, egzistavo tokie, kuriuos sąlygiškai pavadintume subjektyviais. Daugelis valdininkų, nuo kurių pirmiausia priklausė įkalinimo sistemos reformavimas, šiam darbui iš esmės buvo abejingi ir nesiekė jokių pertvarkymų. Tradicines nusikaltimų represijos ir nusikaltėlių disciplinavimo priemonės – administracinę

12 lentelė

Nusikaltėliai Kauno gubernijos įkalinimo vietose 1844–1903 metais

Metai	Iš viso suimtųjų kalėjimuose ir policijos areštinėse (kardomasis areštas)		Metai	Iš viso suimtųjų kalėjimuose ir policijos areštinėse (kardomasis areštas)	Metai	Iš viso nusikaltėlių gubernijos kalėjimuose
	Atvyko	Išvyko				
1844	3682	3536	1861	3348	1885	15 947
1845	3278	3000	1862	3241	1886	15 272
1846	1674	1747	1863	4665	1889	18 014
1847	2173	2357	1864	7865	1891	20 436
1848	2354	2554			1893	19 917
1849	3123	2020			1894	17 865
1850	3868	3689			1895	15 141
1851	1935	2521			1896	15 805
1852	2286	2698			1897	16 046
1853	2667	2498			1899	22 037
1854	2704	2410			1900	31 223
1855	1452	3327			1901	21 782
1856	3486	3543			1902	22 483
1857	5747	5655			1903	27 449
1858	3338	3392				
1859	2353	3517				
1860	1122	2701				

Duomenys paimti iš *Kovenskaja pamiatnaja kniga na 1861 god*, 1-as leidimas; *Pamiatnaja kniga Kovenskoj gubernii na 1862 god*; *na 1863 god*; *na 1864 god*; *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1887–1905 god*.

tremtį, katorgos darbus ar net kūno bausmes – jie tebelaikė efektyvesnėmis, todėl ir laisvės atėmimas atrodė pernelyg švelni ir aiškiai nepakankama bausmės forma. Tokias nuostatas dar labiau sustiprino 1863 metų sukilimas. Pirmosios užuominos apie įkalinimo sistemos pertvarkymo būtinumą beveik sutapo su sukilimo pradžia. Žinoma, administracija pirmiausia rūpinosi, kaip greičiau numalšinti sukilimą, o ne kaip reformuoti kalėjimus ar pagerinti kalinių buities ir gyvenimo sąlygas. Buvo svarbu skubiau nubausti visus „kaltuosius“, o ne rūpintis areštuotųjų resocializacija. Todėl per sukilimą ir po jo areštuotųjų padėtis kalėjimuose pablogėjo. Tai patvirtina ir to meto kalėjimų aprašymai. Dažniausiai pabrėžiamas nusikaltėlių skaičiaus padidėjimas, dėl to neįmanoma suskirstyti jų pagal kategorijas. Konstatuojama bloga areštuotųjų priežiūra, kalėjimo režimo nesilaikymas. Nusikaltėlių kalinimo sąlygos apibūdinamos kaip antisanitarinės.¹²⁶ Panaši padėtis buvo ir Vilniaus kalėjime-tvirtovėje. Gerokai išaugo nusikaltėlių skaičius, nes policijos tarnautojai atvesdavo žmones į kalėjimą „patys“, dažniausiai be jokių dokumentų.¹²⁷ Todėl neįmanoma nustatyti, kuo toks asmuo kaltinamas. Ir praėjus keleriems metams po sukilimo, 1867-aisiais, svarbiausio gubernijos kalėjimo būklė liko tokia pati: jame kalėjo „gausybė nusikaltėlių“, jų buvo neįmanoma suskirstyti pagal kategorijas, o kalinių buities, higienos sąlygos – „baisios“.¹²⁸

Kalėjimo sistemos reformos buvo nenuoseklios, o pokyčiai neesminiai todėl, kad jų beveik neparėmė Lietuvos visuomenė. Manytume, jog didesnė tradicinio Lietuvos elito – bajorijos dalis įkalinimo sistemą vertino ne tik kaip kriminalinių nusikaltėlių įbauginimo bei disciplinavimo priemonę, bet ir kaip politinių represijų, nukreiptų ir prieš ją pačią, įrankį. Todėl, žinoma, ir nerodė didesnės iniciatyvos prisidėti prie kalėjimų sistemos reformavimo arba, jos žodžiais, stiprinimo. Didesnio pritarimo nesulaukė ir nusikaltėlių buities bei gyvenimo sąlygų humanizavimo idėja. Administracijos ne kartą pastebėta,

¹²⁶ Vidaus sargybos karininko raportas apie padėtį Ašmenos kalėjime (1863 08 19), VIA, f. 380, ap. 20, b. 264, l. 4; Anoniminio tarnautojo raportas apie padėtį Trakų kalėjime (1863 11 18), VIA, f. 380, ap. 20, b. 314, l. 3.

¹²⁷ Vilniaus apskrities striapčiaus raportas Vilniaus gubernatoriui (1863 12 15), VIA, f. 381, ap. 19, b. 5347, l. 26.

¹²⁸ Vilniaus gubernijos kalėjimų globos draugijos komiteto ataskaita (1867), VIA, f. 492, ap. 1, b. 70, l. 140.

kaip nenoriai renkamos aukos nusikaltėliams, kaliniams kalėjimuose.¹²⁹ (Čia būtinai reikėtų išskirti neoficialias akcijas, kai pinigai buvo renkami politiniams kaliniams.)

„Nusikaltėliai ir kalėjimai – tai pirmiausia valstybės rūpestis.“ Turbūt taip galėtume paaiškinti menką domėjimąsi kalinių padėtimi. Dėl panašių nuostatų ir miestų dūmoms reforma tereišké tik mokesčių didinimą bei naujas prievoles, kurios tik dar labiau apsunkino ir taip varganą jų biudžetą.¹³⁰

¹²⁹ *Obzor deijatelnosti [...]*, p. 27.

¹³⁰ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1870 12 23), VIA, f. 378, b.s., 1871, b. 1757, l. 1, 5–6.

NUSIKALSTAMUMO KONTROVERSIJA

Valdžios ir visuomenės požiūriai

Kaip koreliuoja nusikalstamumas ir modernėjanti, heterogeninė tiek socialiniu, tiek kultūriniu, tiek etniniu požiūriu XIX amžiaus Lietuvos visuomenė – sudėtinga ir nevienareikšmė problema. Dabartinėje istorinėje literatūroje beveik visų pripažįstama, jog nusikalstamumas XIX amžiaus visuomenėje turėjo keletą bendresnių tendencijų: laipsniškai didėjo nusikaltimų skaičius miestuose, gausėjo turtinių nusikaltimų ir kt. Anot amerikiečių istoriko Eugene'o Weberio¹, visuomenės modernizacija eliminuodama senus kūrė naujus nusikaltimus.

Šioje knygos dalyje analizuosime tik tai, kaip koreliavo oficiali nusikaltimo samprata ir valdžios požiūris į ją su dominuojančiais Lietuvos visuomenėje. Pasiremsime kelių konkrečių nusikaltimo grupių – dorovinio, asmens garbės įžeidimo, ekonominio – tyrinėjimais.

1. Prostitucija: dorovinis nusikaltimo aspektas

Pastaruoju metu pasirodę darbai liudija išaugusias istorikų galimybes, tyrinėjant įvairius socialinės patologijos reiškinius, tarp jų ir prostituciją. Istorikų jau nebetenkina paprastas prostitucijos, kaip vienos iš daugelio „visuomeninių blogybių“, aprašinėjimas, būdingas XIX amžiaus antrosios pusės istoriografijai. Juos vis labiau domina mentalitetų, arba požiūrių į šį reiškinį, problema: koks buvo atskirų visuomeninių grupių (politinio elito ir plebso) požiūris į prostituciją, kuo jis skyrėsi ir kodėl, kaip keitėsi ir kokie veiksniai tuos pokyčius sukėlė. Tiesa, ir tradiciniai klausimai – apie prostitucijos atsiradimą, jos paplitimo priežastis – taip pat tebėra aktualūs. Tokios tendencijos

¹ Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford: Stanford University Press, 1976, p. 50–66.

vis ryškesnės kaimyninės Lenkijos istorikų darbuose (Andrzej Karpiński², Kaczyńska), taip pat prieinamoje anglosaksų istoriografijoje (Th.C. Mackey, Laura Engelstein)³. Visuose juose prostitucija, kaip būdingas visoms Vakarų Europos XIX amžiaus visuomenėms reiškinys, tyrinėjama neatsiejamai nuo sociokultūrinių, ekonominių ir netgi politinių procesų, vykstančių visuomenėje. Kalbėti apie lietuvišką istoriografiją šiuo klausimu per anksti. 1938 metais parašytas Petro Minkevičiaus darbas⁴ šiuolaikinės istoriografijos fone negali būti rimtai analizuojamas. Pabandysime patyrinti, kokie buvo carinės administracijos ir visuomenės požiūriai į prostituciją, kokia jos samprata nusistovėjo Lietuvoje XIX amžiuje.

Kelios bendresnio pobūdžio pastabos. Pradėkim nuo to, kad prostitucijos samprata, t.y. kas yra prostitucija ir kuo ji skiriasi, pavyzdžiui, nuo paleistuvystės, formuojasi konkrečioje istorinėje sociokultūrinėje aplinkoje, atsižvelgiant į dominuojančias dorovines normas bei vertybes. Juk ne paslaptis, jog būta tokių kultūrų, kur prostitucija nelaikoma blogiu, juolab nusikaltimu, netgi priešingai – dėl pačių įvairiausių priežasčių ji ne tik toleruojama, bet ir skatinama. Nėra taip paprasta rekonstruoti ir įvairių visuomenės sluoksnių (luomų) požiūrius ar būdingesnius prostitucijos vertinimus, nes tie vertinimai pakankamai dinamiški bei ambivalentiški. Be to, visuomet šalia dominuojančių visuomenėje požiūrių būta mažiau pastebimų, marginalinių. Prostitucijos vertinimai nebuvo vienodi ne tik skirtingų civilizacijų visuomenėse, bet ir tos pačios visuomenės viduje – visuomenės elito požiūris dažnai nesutapdavo su „apačių“ požiūriu. Kai kuriais laikotarpiais prostitucija būdavo griežtai draudžiama, laikoma kriminaliniu nusikaltimu bei persekiojama. Štai, pavyzdžiui, LDK II ir III Statutuose prostitucija kvalifikuota kaip sunkus nusikaltimas visuomenės dorovei, o už tokius nusikaltimus galėjo būti paskirta ir

² Andrzej Karpiński, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1983, p. 213–218.

³ Th.C. Mackey, *Red Lights Out: A Legal History of Prostitution, Disorderly Houses, and Vice Districts 1870–1917*, New York, 1987; Laura Engelstein, „Gender and the Juridical Subject: Prostitution and Rape in Nineteenth Century Russian Criminal Codes“, *The Journal of Modern History*, t. 60, 1988, nr. 3, p. 458–495.

⁴ Petras Minkevičius, „Metodai ir priemonės kovai su prostitucija“, in *Teisės ir ekonomikos studijos*, t. 2, Kaunas: VDU Teisių fakulteto leidinys, 1938, kn. 3.

mirties bausmė.⁵ Kita vertus, labai dažnai griežtas represyvus požiūris į prostituciją, užfiksuotas įvairiose juridinėse normose, neatitikdavo realiai egzistavusių bei paplitusių prostitucijos vertinimų. Paprastai įvairūs draudimai bei fizinės bausmės koegzistavo su pakankamai indiferentišku arba netgi tolerantišku požiūriu į prostituciją.⁶

XIX amžiaus pradžioje bent jau Europoje prostitucija dažniausiai vertinta kaip blogybė, gresianti visuomenės gerovei, griauianti jos dorovines normas. O tai vertė prostituciją reglamentuoti, t.y. kokiu nors būdu (draudimais, apmokestinimais ar pan.) apriboti neigiamą jos įtaką visuomenei. XIX amžiuje šį uždavinį, pasitelkusi juridines normas ir policiją, įgyvendinti galėjo tik valstybė. Taigi bent jau iki XIX amžiaus antrosios pusės įvairios valstybės institucijos, pirmiausia policija, buvo pagrindinis „kovos“ su prostitucija įrankis. Tuo pat metu dažnai prostitucija būdavo laikoma tik viena iš pagundų, nuodėmių arba netgi „būtina yda“, panašia į girtuokliavimą, t.y. neturinčia nusikaltimo sudėties, bet galinčia prie jo atvesti. O tai sudarė pagrindą gana indiferentiškam požiūriui į prostituciją plisti.

XIX amžiaus viduryje ir antroje pusėje Europos visuomenės prostituciją jau tapatino su verslu, tiesa, nelabai padoriu ir, žinoma, nuodėmingu. Prostitucija – tai „paleistuvavimas, paverstas verslu“. O verslas, nors ir nepadorus, nemoralus, – tai vis dėlto alternatyva badui bei skurdui. (Juolab kad pastarųjų nei valstybė, nei Bažnyčia vis dar nesugebėjo įveikti.) Viena vertus, dėl šitokios „komercializacijos“ nyko požiūris į prostituciją kaip į baudžiamąjį nusikaltimą. (Žinoma, ji ir toliau laikyta „doroviniu nusikaltimu“.) Kita vertus, tai palengvino prostitučių atskyrimą nuo kitų marginalinių socialinių grupių: elgetų, valkatų ir t.t.

Sunku ką nors konkrečiau pasakyti apie prostituciją Lietuvoje XIX amžiaus pradžioje. Pirmiausia trūksta faktų. Taip yra ne tik dėl to, kad jų neišliko, bet ir todėl, kad tuo metu policijos kontrolė buvo silpna, nesudarinėti nei prostitučių, nei viešnamių sąrašai, kaip tai daryta antroje amžiaus pusėje.

⁵ Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai*, p. 100.

⁶ Peter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 122–123.

XVIII amžiaus pabaigoje – XIX amžiaus pradžioje prostitucijos plitimas krašte susijęs su kariuomenės judėjimais. Po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo ir LDK žemių inkorporavimo į Rusijos imperijos sudėtį Lietuvoje buvo daug carinės kariuomenės. Šalia karinių dalinių, ypač jų vasaros stovyklų, įsikurdavo prekybininkai bei pačiais įvairiausiai verslais besiverčiantys žmonės. Šiame margumyne, žinoma, būdavo ir prostitučių.⁷ Jų galėjai rasti ir daugelyje užkeigų bei smuklių. Penktojo dešimtmečio pradžioj Vilniaus Romos katalikų dvasinė konsistorija skundėsi gubernijos valdybai, jog užkeigų, smuklių savininkai laiko „šalia savęs palaido elgesio moteris“.⁸ Gubernijos vyresnybė tučiuojau sureagavo į skundą, įsakydama policijai patikrinti smukles ir aptiktus viešnamius „uždaryti“. Iš pakelės namų bei smuklių savininkų surinkti raštiški pasižadėjimai prostitučių nebelaikyti. Matyt, jau tuomet egzistavo pirmieji nelegalūs viešieji namai. Tuo tarpu taisyklės, reglamentuojančios „viešųjų paleistuvystės namų“ atidarymą ir veiklą, pasirodė vėliau – 1843 metais.

Ir vis dėlto nereikėtų manyti, kad administracija prostitucijos nepastebėdavo ar buvo jos atžvilgiu indiferentiška. Prostituciją reglamentuojantys įstatymai Rusijos imperijoje pradėti leisti XVIII amžiaus pabaigoje, o vėliau, XIX amžiaus pradžioje, daugelis ne kartą pakartoti. Pirmiesiems įsakams būdinga tai, jog visi atvejai, kurie, ano meto įstatymų leidėjų požiūriu, grėsė „visuomenės dorovei“ (paprastai turėta galvoje ne tik prostitucija, bet ir girtuokliavimas, paleistuvavimas ir kt.), buvo perduoti policijos jurisdikcijai. Beje, kova su prostitucija iki pat 1917 metų taip ir liko policijos kompetencijoje. Bausmės už prostituciją numatytos dar 1782-aisiais išleistuose Rusijos policijos nuostatuose. Mergina, kuri „vertėsi paleistuvyste“, buvo baudžiama 7 dienų areštu „kalėjimo tvirtovėje“. Vėliau ją turėjo išsiųsti į bendruomenę, kuriai priklausė, taip pat galėjo versti atlikti „bažnytinę atgailą“.⁹ Vyrai ir moterys, nustačius, jog jie „užsiiminėję paleistuvavimu“, galėjo būti baudžiami „viešųjų darbų“ prievole prie

⁷ Stanisław Milewski, *Ciemne sprawy dawnych Warszawinków*, Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1982, p. 70.

⁸ Vilniaus Romos katalikų dvasinės konsistorijos raštas Vilniaus gubernijos valdybai (1843 02 08), VIA, f. 381, ap. 24, b. 16 598, l. 1.

⁹ PSZ, 2-as rinkinys, t. 3, 1830, p. 325.

policijos.¹⁰ Iš pirmųjų įsakų ir draudimų aiškėja, kad jų autoriams ne visai aišku, kokiais kriterijais atskirti paleistuvystę nuo prostitucijos. Pavyzdžiui, nuostatuose dėl smuklių mokesčio rašoma: „Nepakęsti smuklėse pasileidusių moterų ir tuoj pat jas išvaryti lauk.“¹¹ Dažniausiai už prostituciją būdavo taikoma pati paprasčiausia bausmė: išplakimas rykštėmis.¹² Atrodo, jog pati policija nusprendavo, kokiomis bausmėmis prasikaltėles bausti. O turint omenyje, jog XIX amžiaus pradžioje kalėjimų Rusijoje trūko ir įkalinimas nebuvo populiari bausmė, galima teigti, jog prostitučių plakimas buvo visuotinai paplitęs.

Pirmieji nutarimai, draudžiantys steigti viešuosius namus, taip pat pasirodė XVIII amžiaus pabaigoje ir buvo pakartoti XIX amžiaus pradžioje. Maždaug tuo pat metu paskelbti ir pirmieji įstatymai, baudžiantys už venerinių ligų platinimą. Moterys, sergančios tokiomis ligomis, sulaikytos policijos, turėjo būti priverstinai gydomos. Po to gražinamos arba dvarininkui, jų savininkui, arba bendruomenei, arba savo vyrui. Jeigu tokią moterį kas nors atsisakytų priimti, ji būtų išsiųsta į Sibirą.¹³

Iš to, kas pasakyta, galėtume padaryti bent kelias išvadas. Pirmiausia, XVIII amžiaus pabaigoje – XIX amžiaus pradžioje Rusijos imperijos įstatymų leidėjų požiūris į prostituciją nebuvo galutinai nusistovėjęs. Prostitucija pačia bendriausia prasme suprantama kaip blogybė, daranti dorovinę žalą visuomenei. Kita vertus, prostitucija minėtuose įstatymuose dar neatskirta nuo paleistuvystės. Dažniausiai jos traktuojamos kaip sinonimai. Nors, sprendžiant iš kai kurių įstatymų, atskirų straipsnių, prostitucija vis dažniau siejama su verslu, pirmiausia, žinoma, nepageidaujamu ir draudžiamu. Antra, XIX amžiaus pradžioje vyriausybė nesugebėjo sukurti veiksmingos sistemos kovai su šia „visuomenine blogybe“. Buvo pasitikima vietos administracija ir pirmiausia policija, kuri pati dar tik kūrėsi bei formavosi. Beje, kontrolės, kaip vietos policija realizuoja vyriausybės įstatymus, nukreiptus prieš prostituciją, mechanizmo nebuvo. Tai

¹⁰ „Ustav o blogoustrojstve v kazennyh selenijach“, in *Svod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. 12, 1857, p. 85.

¹¹ „Ustav o pitejnom sbore“, in *Svod zakonov [...]*, t. 5, p. 62.

¹² Milewski, op. cit., p. 89.

¹³ „Ustav o predupreždenii i presečenii prestuplenij“, in *Svod zakonov [...]*, t. 14, p. 45.

leidžia padaryti išvadą, jog visi minėti įstatymai, įsakai bei draudimai niekada nuosekliai neįgyvendinti. To laikotarpio policijai tai buvo tiesiog neįvykdomas uždavinys. Todėl, trečia, galėtume teigti, jog prostitucijos priežiūros bei kontrolės požiūriu XIX amžiaus pradžioje Lietuvoje būta pakankamai palankios dirvos šiam reiškiniui plisti.

XIX amžiaus viduryje įstatymų leidėjų ir vietos administracijos požiūris į prostituciją keitėsi. Pereita prie aktyvios kovos su prostitucija, todėl sugriežtėjo ir bausmės. Beje, panašus pasikeitimas vyko ir visoje Vakarų Europoje. Mūsų nuomone, tokį požiūrio pasikeitimą galima būtų aiškinti ne tiek socialinėmis-ekonominėmis priežastimis, pirmiausia urbanizacija, kaip tai dažnai daroma, kiek bloga bendra sanitarijos būkle ne tik miestuose, bet ir kaime, kuri sudarė palankias sąlygas venerinėms ligoms plisti. Šių ligų epidemijos buvo siejamos su bendru doroviniu nuopoliu ir, žinoma, su prostitucija. Administracijos požiūriu, venerinių ligų epidemijos galėjo turėti neigiamų padarinių „visuomenės ramybei“. Beje, prostitucijos kaip veikos, turinčios baudžiamojo kriminalinio nusikaltimo sudėtį, kvalifikavimas (prostitucijos kriminalizacija) rodo, jog visos anksčiau prieš ją taikytos priemonės buvo laikomos nepakankamomis. Tokių griežtų kovos su prostitucija priemonių taikymą galėjo padiktuoti priežasčių, sukėlusių šį reiškinį, nesupratimas bei naivus tikėjimas, būdingas to meto valdančiam visuomenės elitui, kad visas socialines problemas galima išspręsti su griežtų įstatymų ir policinės represijos pagalba. Tiesa, sunku pasakyti, kiek Rusijos administracijos požiūrio pasikeitimas susijęs su visuomenės (atskirų jos luomų, socialinių grupių) požiūriu į prostituciją. Bent jau nepavyko aptikti dokumentų, liudijančių, jog įstatymai ir įsakai dėl prostitucijos būtų priimami atsižvelgiant į „visuomenės opiniją“.

Turbūt minėtos nuostatos ir paskatino valdžią XIX amžiaus viduryje steigti medicinos-policijos komitetus. Pagrindinis tokių komitetų uždavinys – užkirsti kelią venerinėms ligoms plisti, pirmiausia tarp kariškių, ir derinti policinę prostitučių priežiūrą su medicinos. Pirmieji medicinos-policijos komitetai įkurti abiejose Rusijos imperijos sostinėse, o vėliau ir kituose didesniuose miestuose. Berods 1846 metais įsteigtas ir Vilniaus komitetas. Jį sudarė Vilniaus civilinis gubernatorius, Medicinos valdybos inspektorius, Vilniaus policmeisteris, jo pavaduotojas bei Vilniaus miesto galva. Komiteto žinioje buvo ir gydytojas.

Įdomu, jog medicinos-policijos komitetuose, skirtingai nei, pavyzdžiui, kalėjimų globos komitetuose, nebuvo „moralistų“, t.y. Bažnyčios atstovų. Tai neabejotinai susiję su valdžios požiūriu į prostituciją kaip į „būtiną blogį“. Medicinos-policijos komitetui visiškai nerūpėjo „nusikaltėlių“ dorovinis auklėjimas. Jo tikslas – „stebėti prostitutas“, o svarbiausia – „išsiaiškinti tas, kurios slapta užsiima paleistuvyste“.¹⁴ Būtent šios kategorijos moteris (oficialiuose raštuose dar vadintas „blogo elgesio“¹⁵, nes slapstosi nuo policijos, negyvena komiteto prižiūrimuose viešnamiuose, nesitikrina sveikatos, todėl dažnai serga venerinėmis ligomis) policija pirmiausia ir persekiojo. Komiteto kompetencija taip pat buvo išduoti leidimus verstis prostitucija ar atidaryti viešnamį. Moteris, gavusi leidimą verstis prostitucija, privalėjo gyventi viešnamyje. Tiesa, tuometiniame Vilniuje trūkstant viešnamių tai buvo beveik neįgyvendinama. Atrodo, jog Medicinos-policijos komitetas Vilniuje veikė iki 1863 metų.

Turbūt medicinos-policijos komitetų sukūrimą valdžia įvertino kaip nepakankamą kovos su prostitucija priemonę, nes jau 1845 metų baudžiamajame kodekse prostitucija paskelbta kriminaliniu nusikaltimu, nukreiptu prieš visuomenės dorovę.¹⁶ Šis baudžiamasis kodeksas kaip tik ir užbaigė prostitucijos kriminalizacijos procesą.¹⁷ Moterys už „paleistuvavimo pavertimą amatu“ buvo baudžiamos areštu policijos areštinėje nuo 7 dienų iki 3 mėnesių (o už ištvirkavimą viešoje vietoje asmuo galėjo būti įkalintas kalėjime nuo 6 mėnesių iki 2 metų).¹⁸ Numatytos bausmės ir viešnamių („paleistuvystės namų“) savininkams. Įdomu, jog nutarta bausti ir vyrus, kurie „nesislėpdami ir geidulingu būdu“ lankys prostitutas. Tiesa, bausmės jiems – kur kas švelnesnės nei moterims: nuo 1 iki 10 rublių.¹⁹ Įstatymuose numatytos bausmės (piniginės ir įkalinimas grasos namuose) ir už venerinių ligų slėpimą. Taigi nuo 1845 metų prostitucija tapo ne tik policinės kontrolės objektu, – ją imta kvalifikuoti kaip

¹⁴ Anoniminis raštelis apie kovos su prostitucija priemonės (be datos), VIA, f. 378, b.s., 1866, b. 127, l. 9.

¹⁵ Vilniaus medicinos-policijos komiteto posėdžio protokolas (1852 03 04), VIA, f. 421, ap. 3, b. 21, l. 37.

¹⁶ „Uloženije o nakazanijach ugovolnych [...]“, p. 350.

¹⁷ Engelstein, op. cit., p. 486.

¹⁸ „Uloženije o nakazanijach ugovolnych [...]“, p. 350–351.

¹⁹ Ibid.

nusikaltimą. Dabar svarbu būtų išsiaiškinti, kaip baudžiamojo kodekso straipsniai taikyti praktiškai: kiek iškelta baudžiamųjų bylų dėl prostitucijos ir kaip jos buvo sprendžiamos.

Deja, statistikos šiais klausimais aptikti nepavyko. Tačiau kai kurie netiesioginiai faktai liudija, jog minėti baudžiamojo kodekso straipsniai taikyti retai arba ir visai „neveikė“. Kaip kitaip būtų galima paaiškinti Rusijos vidaus reikalų ministerijos 1859 metais gubernatoriams išsiuntinėtą aplinkraštį, kuriame reikalaujama sudaryti prostitučių sąrašus, stiprinti jų medicinos priežiūrą, o sergančias venerinėmis ligomis prievarta gydyti. Kartu išsiuntinėtos instrukcijos miestų gydytojams bei prostitučių elgesio taisyklės.²⁰ O dar vėliau, 1861 metais, Telšių gorodničius (policijos viršininkas) kreipėsi į Kauno civilinį gubernatorių su atsargos kareivio žmonos prašymu leisti atidaryti Telšių mieste „bordelį“ kareiviams. Gubernatorius Stanislavas Chominskis leidimą davė su sąlyga, kad viešnamis bus „griežtai stebimas“.²¹ Tačiau tuo metu baudžiamojo kodekso straipsniai nebuvo pakeisti (tai įvyko tik 1865-aisiais), ir teismas už viešnamio atidarymą turėjo iškelti baudžiamąją bylą.

Kaip rodo įvairiausių įstatymų ir įsakų įgyvendinimo imperijos „pakraščiuose“ praktika, tuoj po jų paskelbimo vietinė administracija bei policija imdavo uoliai ir su užsidegimu juos vykdyti, tačiau praėjus vos keleriems metams įstatymų įgyvendinimas sulėtėdavo, o kartais ir visai sustodavo. Matyt, panašus likimas ištiko ir minėtus įstatymus. Pirmiausia taip galėjo atsitikti todėl, kad policija ir teismai, kuriems pavesta įgyvendinti centrinės valdžios priemonės, buvo nepajėgūs tai padaryti dėl menko profesionalumo, prastos organizacijos ir nuolatinio tarnautojų, išmanančių savo darbą, trūkumo. Tai liudija negausūs dokumentai bei faktai. Štai Vilniaus medicinos-policijos komiteto panaikinimas 1863-iaisiais sutapo su venerinių ligų epidemija, kuri kulminaciją pasiekė 1863–1864 metais. Liga ypač greit plito tarp kariškių, atgabentų į Lietuvą mašinti 1863-ųjų sukilimo. Todėl tuometinis generalgubernatorius Muravjovas spalio mėnesį turėjo išleisti net specialų aplinkraštį. Jame rašoma, jog policija

²⁰ *Enciklopedičeskij slovar'*, t. 50, Sankt Peterburg, 1898, p. 481; Anoniminis raštelis apie kovos su prostitucija priemonės (be datos), VIA, f. 378, b.s., 1866, b. 127, l. 9.

²¹ Telšių gorodničiaus raštas Kauno gubernatoriui dėl viešnamio atidarymo (be datos), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 1425, lapai nenumeruoti.

nesiimanti reikiamų „paleistuvystė besiverčiančių moterų“ priežiūros priemonių. Anot Muravjovo, policija turėtų sudarinėti tokių moterų sąrašus ir juos tvarkingai saugoti, o surašytas moteris versti periodiškai tikrintis.²² Tačiau uždarius komitetą nebeliko gydytojo, todėl generalgubernatorius reikalavo gubernijos miestuose paskirti ypatingus gydytojus, jiems iš 1% rinkliavos mokant 500 rublių atlyginimą per metus.²³ Beje, šis mokestis buvo renkamas iš tų dvarininkų ir katalikų dvasininkų, kurie miestuose turėjo nekilnojamojo turto. Atrodo, jog viena opiausių problemų administracijai tuo metu buvo institucijų, kurios turėjo kontroliuoti ir stebėti prostituciją Lietuvoje, finansavimas. Antai 1867 metų pabaigoje, praėjus vos keleriems metams nuo Muravjovo aplinkraščio, Kauno gubernijos vicegubernatorius Aleksandras Losevas perdavė generalgubernatoriui Baranovui Kauno policmeisterio prašymą pratęsti gydytojo ir ypatingojo policijos valdininko, tvarkiusio visų Kauno prostitučių sąrašus, finansavimą.²⁴ Su panašiomis problemomis 1868-ųjų viduryje susidūrė ir Vilniaus gubernatorius.²⁵ Atrodo, jog centrinės valdžios organai, bent jau XIX amžiaus viduryje, kovos su prostitucija finansavimui specialaus dėmesio neskyrė, visus rūpesčius perleisdami vietos valdžiai. Šioji lėšas dažniausiai imdavo iš rinklavių, įvestų per 1863-ųjų sukilimą.

Antroje XIX amžiaus pusėje prostitucijos reglamentavimo sistemoje įvyko svarbių pokyčių. Pirmiausias ir svarbiausias buvo tas, jog naujojoje baudžiamojo kodekso redakcijoje (1866) nebeliko straipsnių, baudžiančių už prostituciją. Jų nebebuvo ir visose vėlesnėse redakcijose. Nuo šiol prostitucijos kontrole turėjo rūpintis tik policija, o pati prostitucija tapo juridškai legalizuotu verslu. Policija turėjo išduoti ir leidimus viešnamiams steigti. Ir anksčiau, iki baudžiamojo kodekso pakeitimo, policija rūpinosi viešnamių steigimu. Štai Kauno gubernijos valdyba 1865 metų gruodžio mėnesį išdalyjo prostitutėms (nemokančioms skaityti paaiškino) taisykles, kur rašoma, jog pagrindinis policijos uždavinys – kovoti su „paviene prostitucija“, „nelegaliu ištvirkavimu“, tačiau ji neturi trukdyti ati-

²² *Sbornik rasporiaženij grafa Michaila Nikolajeviča Muravjova [...]*, p. 26.

²³ *Ibid.*, p. 27.

²⁴ Kauno gubernatoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1867 12 05/07), VIA, f. 378, b.s., 1866, b. 127, l. 37.

²⁵ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1868 08 31), *ibid.*, l. 44.

daryti viešnamius.²⁶ (Viešnamiu buvo laikomas bet koks butas, gyvenamas ne mažiau nei trijų moterų, iš kurių viena – buto savininkė, atsakinga už tvarką viešnamyje.) Moterys, nesilaikančios taisyklių nustatytos tvarkos, turėjo būti baudžiamos pinigėmis baudomis nuo 5 iki 25 rublių, o besislapstančioms nuo gydytojo priežiūros grėsė areštas (nuo 7 dienų iki 3 savaitių).²⁷ XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje priimtose ir išplatintose viešnamių steigimo taisyklėse, kurios galiojo ir Vilniuje bei kituose Lietuvos miestuose, rašoma, jog teisę atidaryti viešnamį turi moterys nuo 30 iki 60 metų, ir tik su policijos leidimais. Buvo draudžiama priimti į viešnamius jaunesnes kaip 16 metų merginas, o pereiti iš vieno „bordelio“ į kitą merginos galėjo tik su policijos žinia. Viešnamio savininkė turėjo rūpintis merginų sveikata, o joms susirgus, apmokėti gydymo išlaidas.

Nustatytos elgesio viešnamyje taisyklės (draudžiama piktnaudžiauti alkoholiu) bei higienos reikalavimai. Visos merginos, gyvenančios viešnamyje, turėjo dukart per savaitę tikrintis pas gydytoją. Išėiti į miestą galėjo tik pranešusios viešnamio savininkei, joms buvo draudžiama lankyti teatrus ir reikalaujama rengtis kukliau bei elgtis „dorovingiau“. Taisyklėse pažymima, jog viešnamiai turi būti kuriami atokesnėse vietose, negali būti prie cerkvių, mokyklų, kareivinių. Beje, viešnamio savininkei krikščionei draudžiama laikyti žydes, o žydei – krikščionės merginas.²⁸ Iš tikrųjų dauguma taisyklėse numatytų sąlygų, ypač dėl higienos, tvarkos, mokesčio už gydymą, nebuvo vykdomos.

Viešnamis, atidarytas be leidimo, būdavo uždaromas, o savininkė paprastai baudžiama pinigine bauda. Kaip jau minėjome, leidimus viešnamiumi steigti išduodavo policija, tiksliau, policmeisteris. Ši procedūra supaprastinta. Būsimoji savininkė turėdavo rašyti prašymą, sumokėti nedidelį mokestį, nurodyti tikslų adresą ir pasižadėti, jog tvarkingai laikysis visų anksčiau minėtų taisyklių.²⁹ Taigi administracija jokių trukdymų steigti viešnamius nedarė. Po to viešnamio savininkė turėjo mokėti mėnesinį mokestį, kuris nebuvo vienodas –

²⁶ Anoniminis raštelis apie kovos su prostitucija priemones (be datos), *ibid.*, l. 10–11.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Taisyklės viešnamių savininkėms (1883), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3382, l. 21.

²⁹ Prašymas Vilniaus policmeisteriui dėl viešnamio atidarymo (1883 04 24), *ibid.*, l. 34.

priklausė nuo merginų skaičiaus ir viešnamio kategorijos, o jų buvo keturios. Visas prostitutas, ir gyvenančias viešnamiuose, ir atskirai, ir vadinamąsias „individualias“, surašydavo į specialius sąrašus, iš jų atimdavo pasą. Jis likdavo policijos nuovadoje, o vietoj jo merginai išduodavo medicinos bilieta, kuriame būdavo daromi gydytojo įrašai. Tikrintis pas gydytoją mergina privalėjo dukart per savaitę. Vėliau medicinos bilieta su įrašais apie sveikatą turėjo nešti į policijos nuovadą, o čia visos žinios būdavo surašomos į specialų sąsiuvinį.³⁰

Gauti leidimą steigti viešnamį nebuvo sunku, bet „išsibraukti“ iš prostitučių sąrašų ir atgauti pasą – daug sudėtingiau. Paprastai mergina galėjo būti „išbraukta“ iš tokio sąrašo tik praėjus 6 mėnesiams nuo jos įrašymo. Beje, už viską reikėjo mokėti.³¹ Tokia kontrolės sistema pavertė prostitutas ypatinga socialine grupe, juridiskai išskirta iš kitų gyventojų grupių. Nei XIX amžiaus viduryje, nei vėliau nebuvo jokios policijos kontrolės, o tai darė įvairius valdininkų, kontroliuojančių prostituciją, piktnaudžiavimus neišvengiamus. Mergina, per klaidą ar sąmoningai (t.y. siekiant pasipelnyti) policijos valdininko įrašyta į prostitučių sąrašus, teismui tokių veiksmų apskusti negalėjo. Jos skundai sugrįždavo miesto policmeisteriui, kuris ir sprendė tokios merginos likimą. Beje, ir išbraukta iš prostitučių sąrašo, pavyzdžiui, susiradusi darbą, ji dar likdavo policijos priežiūroje.

Kitas svarbus uždavinys, kurį policija turėjo spręsti, – kova su reiškiniu, valdiniuose raštuose vadinamu „slaptąja prostitucija“. Čia turimos omenyje merginos, besiverčiančios prostitucija, bet neįrašytos į jokių sąrašus ir todėl negaunančios medicinos priežiūros. Dar 1868 metų balandžio mėnesį Vilniaus gubernatorius paliepė Vilniaus miesto policmeisteriui įsakyti nuovadų pristavams ieškoti moterų, „uždarbiaujančių prostitucija slaptuose viešnamiuose“. Įkliuvusios turėjo būti gabenamos į artimiausią nuovadą, kur jas tikrindavo gydytojas. Ieškota ne tik Vilniaus mieste, bet ir gretimose apskrityse.³² Tiksliau atsakyti į klausimą, kiek tokios policinės, represinės priemonės buvo efektyvios, negalėtume, nes neišliko policijos

³⁰ Vilniaus 3-iosios policijos nuovados pristavo raportas policmeisteriui (1882 04 03), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3978, l. 47.

³¹ Prašymas Vilniaus policmeisteriui apie išbraukimą iš prostitučių sąrašų (1889 08 29), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3507, l. 109.

³² Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1868 04 21), VIA, f. 378, b.s., 1866, b. 127, l. 81.

sulaikytųjų sąrašų. Bet, sprendžiant iš to, jog administracijos potvarkiai dėl kovos su slaptąja prostitucija dažnai kartoti, galėtume daryti išvadą, kad policijai atlikti šį darbą nelabai sekėsi, o pats reiškinys visuomenėje buvo gana plačiai paplitęs. Štai 1886 metais, kilus venerinių ligų epidemijai Vilniuje, sudaryta speciali komisija, kuri taip pat manė, jog viena pagrindinių epidemijos priežasčių – slaptoji prostitucija. Tiesa, priemonės, kurias komisija siūlė taikyti, buvo panašios į jau minėtąsias: policinės priežiūros, medicinos kontrolės sugriežtinimas, tvarkingas prostitučių sąrašų sudarymas.³³

Svarbu ir įdomu, kiek prostitucija buvo paplitusi visuomenėje. Tačiau atsakyti į šį klausimą nėra taip paprasta. Ir ne vien todėl, kad trūksta faktų. Kaczyńskos nuomone, prostitucija buvo ir lieka *dark figure*, t.y. nustatyti prostitučių skaičių, net ir apytiksliai, neįmanoma. Nes, be „užsiregistravusių“ merginų, žinomų policijai, egzistuoja „slaptoji prostitucija“, apie kurią galime tik spėlioti.³⁴ Be to, ir policijos pateikiami skaičiai negali būti visiškai tikslūs. Štai Varšuvoje, remiantis policijos duomenimis, prostitučių skaičius nuo 1867 iki 1870 metų išaugo net 13 procentų. Anot istorikės, tokį prostitucijos augimą pirmiausia reikėtų aiškinti policinės priežiūros sugriežtėjimu, t.y. didesniu policijos dėmesiu prostitucijai.³⁵ Taigi, Kaczyńskos nuomone, prostitučių skaičiaus fiksavimas priklausė nuo bendro visuomenės bei tų institucijų, kurios prostitutas registravo bei kontroliavo (policijos, teismo), požiūrio į prostituciją.

Sprendžiant iš to, kaip lengvai ir greitai galima buvo gauti policijos leidimą viešnamiuui steigti ir kad daugelis tokių prašymų patenkinti, galėtume teigti, jog policijos požiūris į prostituciją Lietuvoje tuo metu buvo gana tolerantiškas. Pirmos sistemiškesnės žinios apie viešnamių bei prostitučių skaičių mus pasiekė iš XIX amžiaus vidurio. Štai 1852 metais, Medicinos-policijos komiteto žiniomis, Vilniaus mieste veikė 20 viešnamių, kuriuose gyveno 48 merginos. Dar 19 prostitučių gyveno „atskirai“, t.y. nepriklausė nė vienam komiteto kontroliuojamam viešnamiuui, o 8 prostitutės („visiškai skurdžios“)

³³ Vilniaus gubernijos valdybos nutarimas (kopija, 1886 03 05), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3457, l. 189–192.

³⁴ Kaczyńska, *Człowiek przed sądem* [...], p. 109.

³⁵ *Ibid.*

apskritai neturėjo pastovios gyvenamosios vietos.³⁶ Tačiau tais pačiais metais Vilniaus gubernatoriaus ataskaitoje pažymėta, jog komitetas stebėjo 114 prostitučių, o „Vilniaus apylinkėse“ (turbūt apskrityje) tais metais išaiškinta dar 211 prostitučių.³⁷ 1859 metais Vilniaus mieste buvo 9 krikščionių ir 6 žydų viešnamiai. Juose gyveno 65 moterys – 42 krikščionės ir 23 žydės. Atskirai gyveno dar 45 krikščionės prostitutės. „Slapta vertėsi“ prostitucija 56 krikščionės ir 30 žydžių.³⁸ Kauno gubernijoje 1866 metais buvo 27 viešnamiai, 497 užregistruotos prostitutės.³⁹ Iš to skaičiaus miestuose – 21 viešnamis (daugiausia Kaune – 8), o prostitučių – 330 (daugiausia vėlgi Kaune – 172).

Sprendžiant iš šių skaičių, XIX amžiaus viduryje prostitucija buvo labiau paplitusi miestuose. Žinoma, šių duomenų nereikėtų laikyti patikimais. Apie prostitucijos plitimą Vilniuje liudija keli viešnamių sąrašai, kuriuos 1881 ir 1882 metais sudarė policijos nuovadų pristavai. Tiesa, ir jie nėra išsamūs, nes iki galo nesutvarkyti (trūksta kelių nuovadų duomenų). Iš 1881 metų sąrašo išliko tik 3 nuovadų duomenys, o tuometinis Vilnius jau buvo suskirstytas į 7 policijos nuovadas. Jame užfiksuota 17 viešnamių, kuriuose gyveno vidutiniškai nuo 3 iki 4 merginų (didžiausias iš pažymėtų veikė Odminių gatvėje, jame gyveno 11 prostitučių).⁴⁰ Kai kur nurodytas merginų luomas – dažniausiai tai valstietės ir miestietės. Atrodo, jog išsamus 1882 metų sąrašas, jame trūksta tik dviejų nuovadų duomenų, užfiksuoti 27 viešnamiai. Merginų skaičius, panašiai kaip ir ankstesniame sąrašė, svyruoja nuo 2 iki 5.⁴¹ Žinia, pateiktieji skaičiai nėra tikslūs, neaiškūs ir bendras prostitučių skaičius.

Panaši buvo ir visos Rusijos imperijos statistika. Centrinio statistikos komiteto žiniomis, 1889 metais Rusijos imperijoje buvo 1710

³⁶ Vilniaus medicinos-policijos komiteto posėdžių protokolai (1852 03 04), VIA, f. 421, ap. 3, b. 21, l. 36.

³⁷ Vilniaus gubernatoriaus metinė ataskaita (1852), VIA, f. 388, ap. 1, b. 120(1), l. 56.

³⁸ Vilniaus medicinos-policijos komiteto ataskaita gubernijos Statistikos komitetui (1859 01 19), VIA, f. 388, ap. 1, b. 267, l. 164.

³⁹ *Materialy dlia statistiki Kovenskoj gubernii*, Kovno: Kauno gubernijos Statistikos komiteto leidinys, 1868, p. 306.

⁴⁰ Vilniaus miesto viešnamių savininkų sąrašas (1881), VIA, f. 421, ap. 2, b. 3526, l. 50–52.

⁴¹ Vilniaus miesto viešnamių pagal nuovadas žiniaraštis (1882 07 01), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3178, l. 92–99.

viešnamių, o juose – 7840 prostitučių. Ir čia pat pripažįstama, jog tai „menkas skaičius“, neatspindintis tikrosios padėties, nes tuo pat metu Medicinos departamentas priskaičiavo 2,5 tūkstančio viešnamių ir apie 30 tūkstančių prostitučių.⁴²

Vilniaus gubernijos valdybos medicinos skyriaus tarnautojai 1890 metais skundėsi, jog kartais pasitikrinti pas gydytoją per dieną susirinkdavo iki 100 moterų, o tai dėl ankštų patalpų būdavo labai nepatogu.⁴³ Toks prostitucijos registravimas rodo ne tik žemą policijos pareigūnų kompetenciją, bet ir bendrą kanceliarinę netvarką. Tiesiog prostitucijos registravimui, jos tikslumui eiliniai policininkai skyrė nedaug dėmesio, nors jų vyresnybė, sprendžiant iš daugybės raginimų kuo kruopščiau sudarinėti prostitučių sąrašus, tuo buvo labiau suinteresuota. Tai dar kartą patvirtina išvadą, jog bent eiliniai policininkai prostituciją toleravo ir todėl nelabai stengėsi ją kontroliuoti. Beje, daliai policijos tarnautojų viešnamiai bei pavienės prostitutės buvo ir neblogas papildomų lėšų šaltinis. O tai dar vienas rimtas argumentas, kodėl ne visos prostitutės patekdavo į sąrašus. Tokia Rusijos policijos korupcija tik skatindavo slaptąją prostituciją bei slaptųjų viešnamių veiklą ir apsunkindavo kovą su jais. Dažniausiai nelegalūs viešnamiai būdavo steigiami nedideliuose viešbučiuose ar pakelės smuklėse, atokiau nuo miesto. Devintojo dešimtmečio pradžioje Vilniuje garsėjo kažkokio A. Levino smuklė Antakalnyje, kur buvo laikomos ir „merginos“. Policija apie tai žinojo, tačiau uždaryti smuklės neskubėjo.⁴⁴ Vasarą ten pat, Antakalnyje, įsikurdavo kariuomenės stovyklos. Ir kaip tik tuo metu tarp eilinių kariškių pagausėdavo sergančių venerinėmis ligomis. Tai, žinoma, kėlė karinės vadovybės susirūpinimą. Todėl ji ne kartą kreipėsi į miesto policmeisterį, ragindama aktyviau kovoti su slaptąja prostitucija.⁴⁵ Turbūt policija su jai keliamais uždaviniais nesugebėjo susidoroti, nes nutarta vasarą suformuoti raitąją sargybą kovai su „besišlaistančiomis“ prie karinių dalinių prostitutėmis.⁴⁶

⁴² *Enciklopedičeskij slovar'*, t. 50, p. 482.

⁴³ Vilniaus gubernijos valdybos medicinos skyriaus pranešimas Vilniaus policmeisteriui (1890 10 25), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3507*, l. 154.

⁴⁴ Vilniaus miesto 7-osios nuovados pristavo raportas Vilniaus policmeisteriui (1882 07 27), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3178, l. 114–115.

⁴⁵ Karinės apygardos karo medicinos inspektoriaus raštas Vilniaus karinės apygardos vadui (1873 11 13), VIA, f. 378, b.s., 1873, b. 217, l. 7–8.

⁴⁶ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1873 11 04), *ibid.*, l. 4.

Tiek apie administracijos, policijos pareigūnų požiūrį į prostituciją. Sudėtingiau išaiškinti ir aprašyti visuomenės, įvairių jos socialinių grupių nuostatas. Šiuo klausimu informatyvus šaltinis galėtų būti spauda. Tik ja naudojantis reikėtų turėti galvoje, jog straipsniai apie įvairius neigiamus visuomeninius reiškinius labiau skirti viešosios nuomonės formavimui ir dažniausiai atspindi apsišvietusios visuomenės dalies požiūrį. Tuo tarpu šalyse, kuriose egzistavo griežta preventyvioji ir baudžiamoji cenzūra (o ji kaip tik egzistavo XIX amžiaus Rusijos imperijoje), apie tokius kontroversinius reiškinius bei jų keliamas problemas beveik nebuvo rašoma. Todėl norėtume pasiremti kiek netikėtu, bet įdomiu šaltiniu: įvairiais gyventojų skundais dėl viešnamių ir prostitucijos, rašytais policmeisteriui arba tiesiog gubernatoriui. Štai viešnamių savininkės, norėdamos greičiau gauti leidimą viešnamiumi atidaryti, dažnai pažymi, kad šis verslas – vienintelis jų pragyvenimo šaltinis (anot vienos, tik jis gali „išgelbėti nuo alkanos mirties“).⁴⁷ Taip pat dažnai būdavo prašoma panaikinti mokesį už susirgusių merginų gydymą, mat dėl šio mokesčio savininkės labai „kenčia“.⁴⁸ Tuo tarpu gyventojai, kurių pašonėje buvo įsikūrę viešnamiai ar pavienės prostitutės, savo skunduose pirmiausia pabrėždavo moralinę žalą ar skriaudą, kurią sukelia viešnamio atidarymas. Turima omenyje tai, jog viešnamiai būdavo steigiami miesto centre, t.y. tankiai gyvenamose vietose, dažnai šalia kitų visuomeninės paskirties objektų: mokyklų, bažnyčių ar cerkvių, todėl kenkė „mokinių dorovei“ ar „religiniams jausmams“.⁴⁹ Kitas dalykas – to laikotarpio miestiečio sąmonėje prostitucija labai dažnai sieta su įvairiais nusikaltimais: chuliganizmu arba vagystėmis. Todėl skunduose pažymima, jog vietovėse, kur yra viešnamių, nesaugu gyventi.⁵⁰ Ir galiausiai, dėl viešnamių kaimynystės namų savininkai netekdavo gerų nuomininkų. Dėl to irgi skųsdavosi policijai.⁵¹

⁴⁷ Prašymas Vilniaus policmeisteriui dėl viešnamio atidarymo (1883 02 21), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3383, l. 20; Prašymas [...] (1882 09 04), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3178, l. 144.

⁴⁸ Viešnamių savininkų prašymas Vilniaus policmeisteriui (1886 05 09), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3457, l. 137–138.

⁴⁹ Gyventojų skundai Vilniaus policmeisteriui (1883–1884), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3408, l. 4, 73–74, 88.

⁵⁰ Ibid.; Skundas Vilniaus policmeisteriui dėl netvarkos viešnamiuose (1884), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3383, l. 68.

⁵¹ Gyventojų skundai Vilniaus policmeisteriui (1883–1884), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3408, l. 4, 74.

Dėl šių priežasčių gyventojai reikalavo viešnamį arba uždaryti, arba bent jau iškelti į kitą vietą. O kaip į tuos skundus reaguodavo policija? Štai charakteringas policmeisterio atsakymas į miestiečių prašymą uždaryti viešnamį: „nerandu galimybių ne tik uždaryti esančius viešuosius namus, bet ir drausti steigti naujus“.⁵² Kai Vilniaus gubernijos valdyba 1884 metais pranešė policmeisteriui, jog Didžiojoje gatvėje, priešais 2-ąją gimnaziją, atidarytas viešnamis, šis pasiaiškino: geriau, kai viešnamis miesto centre nei atokiau, nes taip esą jį lengviau kontroliuoti.⁵³

Antroje XIX amžiaus pusėje Vakarų Europoje pradėjo kurtis abolicionistų draugijos, kurių pagrindinis tikslas – panaikinti bet kokias valstybines prostitucijos reglamentavimo formas, uždrausti viešnamius. Tokio judėjimo atsiradimas liudijo, jog pati visuomenė ėmėsi iniciatyvos kovoje su prostitucija. Kita vertus, abolicionistų judėjimas pirmasis pabandė atskirti dorovės ir baudžiamosios teisės sritis. Nežinia, kaip šio sąjūdžio idėjos paveikė Lietuvos viešąją nuomonę. Nieko nežinoma ir apie labdaringų draugijų, besirūpinančių prostitučių resocializacija Vilniuje ir kituose miestuose, veiklą. Tačiau Vilniaus neaplenkė kitas reiškinys, susijęs su prostitucija, – prekyba vadinamosiomis „baltosiomis vergėmis“. Vilniaus, žinoma, negalima lyginti su tokiais to „verslo“ židiniais kaip Odesa ar Varšuva. Tai tebuvęs vienas merginų transportavimo punktų kelyje iš Lenkijos Karalystės į Rusijos imperijos gilumą. 1902 metais Vilniaus miesto policija sulaukė kažkokį Dovydą Neimaną, gerai žinomą ne tik Lietuvos viešnamių savininkams „prostitučių tiekėją“. Šiam teismo pavyko išvengti, tačiau iš Vilniaus turėjo sprukti.⁵⁴

Net jeigu XIX amžiaus viduryje ir antroje pusėje viešnamiai bei prostitucija tapo kiekvieno Lietuvos miesto ar miestelio kasdienybe, požiūris į ją buvo nevienareikšmis. Kaip jau minėjome, Rusijos administracijos, pirmiausia policijos, ir visuomenės požiūris į prostituciją ne visuomet sutapdavo. Kita vertus, plintanti intymiausių žmogaus gyvenimo sričių komercializacija, kasdienėje XIX amžiaus pabaigos

⁵² Ibid., l. 77.

⁵³ Ibid., l. 136.

⁵⁴ Žinios apie Dovydą Neimaną, pristatantį prostitutas į Šiaurės vakarų krašto viešnamius (1912), SRCVA, f. 102, Policijos departamentas, 2-oji raštvedyba, ap. 56, b. 26 (d. 21), l. 2–7; Vidaus reikalų ministerijos departamento aplinkraštis Vilniaus policmeisteriui (1912 01 19), VIA, f. 421, ap. 3, b. 134, l. 1–3.

žmogaus sąmonėje susidurdama su tradicinėmis vertybėmis, religingumu, duodavo keistų „dorovės“ pavyzdžių. Kelios viešnamių savininkės žydės skunde policmeisteriui rašo, jog negali lankyti maldos namų, nes visi aplinkiniai į jas žiūri su panieka. Todėl jos prašo, vardan „noro palaikyti savo religingumą“, leisti įkurti specialius maldos namus.⁵⁵ Dar 1861 metais Koreva, remdamasis Medicinos-policijos komiteto ataskaitomis, pastebėjo, jog trečdalis Vilniaus prostitučių buvo žydės, čia pat pridurdamas, jog ir šioje etninėje bendruomenėje „puolusi mergina yra paniekos objektas“.⁵⁶ Taigi prostitucijos paplitimas visiškai nereiškė, jog visuomenės požiūris į ją indiferentiškas, dažniausiai būdavo kaip tik priešingai. O bandymai susieti prostituciją su doroviniu vienos ar kitos visuomenės ar etninės bendruomenės „sugedimu“ kažin ar perspektyvūs.

XIX amžiaus viduryje ir antrojoje pusėje bent jau Lietuvos miestuose prostitucija tapo kasdieniu, įprastu reiškiniu. Paprastai prostitucijos plitimas, jos virsmas visuomenine blogybe ir rimta socialine problema siejamas su ekonominiais ir socialiniais procesais, vykusiais XIX amžiaus antrojoje pusėje, pirmiausia su urbanizacija, patriarchalinio bendruomeninio gyvenimo būdo irimu, kuris Lietuvoje itin suintensyvėjo panaikinus baudžiavą. Prostituciją skatino tradicinių bendruomeninių ir šeimyninių saitų silpnėjimas, tai, kad mergina būdavo priversta viena vykti į miestą, kur galimybės rasti legalų darbą buvo nedidelės. Vyriausybei legalizavus prostituciją, susidarė dar palankesnės sąlygos jai plisti. Jos reglamentavimu Lietuvoje rūpinosi tik policija. Tačiau dėl prastos policijos organizacijos, menko jos valdininkų profesionalumo, korupcijos ji nesugebėjo deramai prostitucijos kontroliuoti. Todėl dauguma valdžios priemonių, nukreiptų prieš šį reiškinį, niekuomet nebuvo realizuotos.

Vietinės administracijos ir Lietuvos visuomenės požiūris į prostituciją ne visuomet sutapdavo. Analizuoti antrąjį kur kas sunkiau, nes to meto Lietuvos visuomenė buvo heterogeninė etniniu, socialiniu bei politiniu aspektu. Todėl atskirų etninių ir socialinių grupių normatyvinių vertinimų niuansai skyrėsi. Tiesa, norint griežčiau pagrįsti tokias išvadas, būtini tolesni tyrinėjimai.

⁵⁵ Skundas Vilniaus policmeisteriui (1886 04 ?), VIA, f. 421, ap. 1, b. 3457, l. 123.

⁵⁶ Koreva, *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Vilenskaja gubernija*, p. 417.

2. „Trenkčiau aš carui į snukį...“ (imperatoriaus garbės įžeidimai)

1877 metais už šiuos žodžius, ištartus Šėtos miestelio smuklėje, valstietis Mykolas Orsa buvo apkaltintas caro garbės įžeidimu. Valstietį tučtuojau suėmė šimtininkas, girdėjęs „nusikalstamus“ žodžius. Kvotė apskrities žandarų karininkas. Per kvotą paaiškėjęs, jog valstietis buvęs girtas (lengvinanti aplinkybė), Orsa nubaustas administracine tvarka savaite arešto kalėjime. Byla teismui kaip paprastai nebuvo perduota.⁵⁷

Bylų su panašiais nusikaltimais Lietuvos valstybiniame istorijos archyve saugoma labai daug. (Bet nei gubernijos žandarų valdybos, nei gubernatoriaus metinėse ataskaitose bent kiek sistemiškesnės statistikos apie išnagrinėtų bylų bei nubaustų nusikaltėlių skaičių nepavyko aptikti.) Chronologiškai absoliuti jų dauguma iš laikotarpio nuo XIX amžiaus vidurio iki XX amžiaus pradžios. To meto vietos administracijos požiūriu, net ir netiesioginis caro asmens garbės įžeidimas turėjo valstybinio (politinio) nusikaltimo požymių. Luominėje visuomenėje asmens (suprantama, privilegijuoto luomo) garbė buvo itin svarbus ir visai saugomas visuomeninio gyvenimo institutas. Bet koks kėsinimasis į ją laikytas nusikaltimu, reikalaujančiu griežtos bausmės. Kita vertus, feodalinėje visuomenėje paprastai valdovas tapatintas su jo valdoma valstybe, todėl ir jo garbės įžeidimas buvo sykiu sunkus valstybinis nusikaltimas. Štai už netiesioginį Lietuvos didžiojo kunigaikščio garbės įžeidimą – žodžiu ar raštu – nusikaltėlis baustas kalėjimu nuo 6 iki 12 savaičių ir pinigine bauda.

XIX amžiuje Rusijos absoliutinės monarchijos politinėje sistemoje „švenčiausias“ valdovo – caro, imperatoriaus – asmuo užėmė ypač svarbią vietą. Caro ir jo šeimos narių sakralizuotas autoritetas bei garbės neliečiamumas – tvarkos imperijoje dalis ir pagrindas. Todėl net ir netiesioginis caro garbės įžeidimas buvo suvokiamas ir

⁵⁷ Kauno gubernijos žandarų valdybos viršininko pranešimas generalgubernatoriui (1877 09 06), VIA, f. 378, p.s., 1877, b. 135, l. 1; Caro kanceliarijos III skyriaus 1-osios ekspedcijos raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1877 11 09), *ibid.*, l. 4.

kvalifikuojamas kaip kėsinimasis į pačios politinės sistemos pamatus. Tokių nusikaltimų tyrimas perduotas žandarų kompetencijon (1871 05 19 caro įsakas⁵⁸), o apie tolesnę bylų eigą – perduoti teismui ar spręsti administraciniu būdu – sprendė iš pradžių III skyrius, vėliau žandarų šefas, derindami su Teisingumo ministerija (1850 11 16 ir 1851 01 20 Vidaus reikalų ministerijos aplinkraščiai). Jau 1845 metų Rusijos baudžiamojo kodekso skyriuje „Apie valstybinius nusikaltimus“ numatytos gana griežtos bausmės ir už netiesioginį imperatoriaus garbės įžeidimą.⁵⁹ Iš asmens, išdrįsusio ištarti „įžūlius bei imperatorių įžeidžiančius žodžius“ arba viešoje ar valdiškoje vietoje žalojusio jo atvaizdą, atimamos visos nuosavybės teisės, jis tremtinas į katorgą. Jeigu nusikaltėlis neprivilegijuoto luomo, t.y. neatleistas nuo kūno bausmių, jis dar ir išplaktinas rykštėmis. Švelniau baustini tie, kurie nusikalto neblaivūs. Panašias bausmes numatė ir vėlesnės, jau poreforminės, baudžiamojo kodekso redakcijos.⁶⁰ Nors iš tikrųjų bausmės nebebuvo tokios žiaurios. Dažniausiai tenkintasi trumpalaikiu areštu kalėjime. Beje, bylos apie imperatoriaus garbės įžeidimą teismuose nebūdavo nagrinėjamos, paprastai nusikaltėlis baustas administracine tvarka. Šitokia diskretiška bylų nagrinėjimo tvarka turėjo dar labiau saugoti svarbiausio valstybinio instituto – caro asmens – garbę ir autoritetą.

Analizuojant panašaus pobūdžio politinių nusikaltimų bylas, dėmesį derėtų atkreipti į kelis svarbesnius momentus. Kaip jau užsiminta, sprendžiant iš archyvuose išlikusių bylų, kuriose nagrinėti caro garbės įžeidimo faktai, jų ypač padaugėjo XIX amžiaus antroje pusėje. Gal tai paprasčiausias atsitiktinumas? O gal šis reiškinys kaip nors susijęs su „kritiškesniu“ požiūriu į aukščiausią Rusijos valstybės instituciją, su spartesniu anticarinių ar net antirusiškų „nuotaikų“ Lietuvos visuomenėje, ypač tarp valstiečių, formavimusi? (Trūkstant tikslesnės statistikos, galėtume konstatuoti, jog tarp įkliuvusių „nusikaltėlių“ buvo ir dvarininkų, akalicų bajorų, ir miestiečių, ir „paprastos liaudies“, valstiečių.) Tačiau neskubėkime su panašiomis prielaidomis bei išvadomis. Kaip jau minėta, paprastai vietos

⁵⁸ PSZ, t. 46(1), 1874, p. 592.

⁵⁹ „Uloženije o nakazanijach ugovolnych [...]“, p. 72–73.

⁶⁰ *Uloženije o nakazanijach ugovolnych i ispravitelnych 1885 goda*, 8-as leidimas, Sankt Peterburg, 1895, p. 240.

administracija, policija ir kvotas atliekantys žandarų karininkai imperatoriaus garbės įžeidimą vertino ir kvalifikavo kaip apskritai neloyalumo valdžiai įrodymą, taigi išvelgdavo ir politinio nusikaltimo bruožų. Ar kiekvienu konkrečiu atveju šitokia forma išreiškiamas neloyalumas tos valdžios pareigūnų buvo vienodai interpretuojamas? Kitaip tariant, ar, pavyzdžiui, bajoro ir valstiečio, įtariamų padarius šitokią „politinį nusikaltimą“, padėtis, administracijos požiūriu, buvo visiškai vienoda? Šiek tiek nuodugniau susipažinus su konkrečiomis bylomis, su nusikaltimo įvykdymo, kvotos, tardymo bei nuosprendžio paskelbimo aplinkybėmis, galima teigti, jog šia prasme iš tikrųjų egzistavo nusikaltimo interpretavimo niuansai.

Nesunku pastebėti, kad bylų (apie nusikaltimų skaičių kalbėti šiek tiek sunkiau, nes dažnai kaltinimai nepasitvirtindavo), kuriose būdavo nagrinėjami caro garbės įžeidimai, dažniausiai padaugėdavo per oficialias, valstybines, valdovo karūnavimo šventes, pasikėsinus į carą arba jam mirus, ypač prievartine mirtimi. Taip pat tokių bylų pagausėdavo vykstant karams, kuriuose dalyvaudavo Rusija, pavyzdžiui, 1877–1878 metais Rusijai kariaujant su Turkija. Taigi vietos administracijos aktyvumas fiksuojant tokios rūšies „politinius nusikaltimus“ skirtingais laikotarpiais nevienodas. Policijos bei žandarų dėmesys gyventojų neloyalumui – šiuo atveju imperatoriaus garbės įžeidimams – padidėdavo tada, kai sąlygos tokio neloyalumo pasireiškimams būdavo palankesnės arba kai caro pavaldinių lojalumas tapdavo ypač reikalingas, pavyzdžiui, karų metu. Štai tada ir nusikaltimų užfiksuojama būdavo daugiau, ir galimybės išvengti bausmės sumažėdavo.

Kita svarbi aplinkybė. Dažnai asmens, įtariamo padarius tokį nusikaltimą, likimas priklausė ne tik nuo jo asmeninio politinio patikimumo, bet ir nuo jo padėties visuomenėje, t.y. luomo. XIX amžiaus baudžiamojoje praktikoje priklausomybė privilegijuotam luomui implikavo ir aukštesnę „sąmoningumo“, atsakomybės už padarytą nusikaltimą laipsnį. Pastebėtina, jog net amžiaus pabaigos baudžiamuosiuose kodeksuose girtumas tapatinamas su „nežinojimu“, „tamsumu“ (savybėmis, būdingomis nepriviligijuotiems luomams) ir laikomas lengvinančia aplinkybe.⁶¹ Kitaip administracija žiūrėjo į tradicinį Lietuvos visuomenės elitą, jos manymu, politiškai

⁶¹ Žandarų korpuso karininko protokolas (1882), VIA, f. 444, ap. 1, b. 192, l. 10.

nepatikimą ir atsakingą už 1863–1864 metų sukilimą, be to, nepaisant represijų ir reformų, išsaugojusį įtaką valstiečiams. Anot administracijos, jeigu jau nusikaltėlis priklausė šiam visuomenės luomui ir nusikalto blaivus, jis privalėjęs, skirtingai nei „tamsus“ ir „neišsilavinęs“ valstietis, gerai suprasti nusikaltimo antivalstybinį, politinį pobūdį. Tad įkliuvusiam asmeniui jau gerokai sunkiau „išsisukti“ nuo valdžios persekiojimų ir bausmės.

Palyginkim kelis būdingesnius pavyzdžius. Dvarininkas Jelskis, 1882 metais pareikalavęs Verkių viešbutyje nukabinti nuo sienos caro portretą ir pridūręs, jog „lenkų visuomenė jo nemėgstanti“, buvo apkaltintas caro asmens garbės įžeidimu ir areštuotas generalgubernatoriaus įsakymu.⁶² Kvotęs bajorą žandarų karininkas manė, jog šis nusikaltimas ypač pavojingas: „[...] Jelskio žodžiai yra *juolab nusikalstami, nes juos pasakęs asmuo priklauso inteligentiškam, privilegijuotam luomui* [išskirta mano – V. S.], o tas jo poelgis išreiškia priešiškus sostui ir viskam, kas rusiška, jausmus, egzistuojančius nepatikimoje lenkų visuomenės dalyje“.⁶³ Byla kaip paprastai teismui nebuvo perduota, išspręsta administraciniu būdu, įskaitant už bausmę laiką, praleistą kardomajame arešte, maždaug 2 mėnesius Vilniaus citadelėje.⁶⁴ Įkliuvus bajorui, kvočiant stengtasi išsiaiškinti ir jo įtaką aplinkiniams valstiečiams, todėl kreipiamas dėmesys, ar carą įžeidžiantys žodžiai buvo pasakyti girdint valstiečiams. Jeigu šiuo požiūriu nusikaltėlis atrodė administracijai pavojingas, „tam, kad būtų išvengta neigiamos jo įtakos valstiečiams“⁶⁵, jį bemat areštuodavo. Atlikęs bausmę, toks asmuo paprastai atsidurdavo policijos priežiūroje arba netgi galėdavo būti iškeldintas iš savo gyvenamosios vietos.⁶⁶ Ir priešingai, jeigu kvočiant paaiškėdavo, jog nusikaltęs bajoras „įtakos valstiečiams neturi“ arba yra „amoralaus“ elgesio, tokio asmens byla galėdavo būti arba nutraukta, arba nusikaltėlis

⁶² Žandarų korpuso karininko sprendimas (1882 03 07), *ibid.*, l. 20.

⁶³ Teisingumo ministerijos II departamento raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1882 04 15), *ibid.*, l. 24.

⁶⁴ Caro kanceliarijos III skyriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1867 01 31), VIA, f. 378, p.s., 1866, b. 354, l. 177.

⁶⁵ Vilniaus civilinio gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1866 07 29), VIA, f. 378, p.s., 1883, b. 28, l. 4.

⁶⁶ Minsko civilinio gubernatoriaus raštas Vilniaus karinės apygardos vadui (1866 04 30), VIA, f. 378, p.s., 1866, b. 354, l. 13.

nubaustas švelnesne bausme – trumpalaikiu areštu policijos areštinėje.⁶⁷

O koks buvo vietos administracijos požiūris į valstietį, padariusį tokį patį nusikaltimą, ir kokią reikšmę tai turėjo nusikaltėlio likimui? Būtų neteisinga teigti, jog kiekvienu konkrečiu atveju nepriviligijuoto luomo asmuo persekiotas ir baustas švelniau nei Lietuvos bajoras. Galima tik daryti prielaidą, kad bendriausios administracijos nuostatos skirtingų luomų, didesnių socialinių grupių atžvilgiu galėjo turėti įtakos bylos eigai, nusikaltėlio likimui, taip pat padidinti arba sumažinti galimybes nuo bausmės „išsisukti“.

Atrodo, jog valstiečių paternalizmo ugdyimas bei skatinimas, apskritai būdingas carinės politikos elementas, ypač suaktyvėjo 1861 metais panaikinus baudžiamą ir įvykdžius valstiečių reformą. Caro „gera valia“ įvykdyta reforma ne tik „išlaisvino“ valstiečius iš dvarininko priklausomybės, bet kartu padėjo pagrindus naujo, oficialaus, įtraukiančio ir valstietiją, rusiško tautiškumo formavimuisi. Šiame etnopolitiniame procese caro asmuo turėjęs suvaidinti visą imperiją integruojantį vaidmenį. Kita vertus, to meto gubernijų bei apskričių žandarų valdybų viršininkų politinėse ataskaitose pažymima, jog dažniausias valstiečių politinis nusikaltimas – kaip tik imperatoriaus asmens garbės įžeidimai. Įdomiausia, kaip ši faktą aiškina valdininkai, turintys tiesioginę įtaką asmeniui, įvykdžiusio šį nusikaltimą, likimui. Pirmiausia teigiama, jog, nepaisant padarytų nusikaltimų, „valstietiškas elementas pakankamai patikimas“⁶⁸ ir atsidavęs monarchui⁶⁹,

⁶⁷ Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1877 08 02), VIA, f. 378, b.s., 1877, b. 120, l. 1; Vilniaus policmeisterio raštas Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininkui (1878 10 02) ir Teisingumo ministerijos Baudžiamųjų bylų departamento raštas Vilniaus gubernijos prokurorui (1878 12 06), VIA, f. 444, ap. 1, b. 140, l. 3 ir 16; Teisingumo ministerijos Baudžiamųjų bylų departamento raštas Vilniaus gubernijos prokurorui (1879 07 25), VIA, f. 444, ap. 1, b. 144, l. 14; Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininko raštas generalgubernatoriui (1884 05 10), VIA, f. 378, p.s., 1884, b. 39, l. 2–3.

⁶⁸ Politinės padėties Vilniaus gubernijoje apžvalga (autorius nenurodytas, juodraštis, be datos), VIA, f. 419, ap. 1, b. 17, l. 3; Ašmenos ir Vileikos apskričių žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (1884 01 25), VIA, f. 419, ap. 1, b. 8, l. 16.

⁶⁹ Švenčionių ir Dysnos apskričių žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (1878 12 15), VIA, f. 419, ap. 2, b. 649, l. 10; Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininko pavduotojo ataskaita apie politinę padėtį Švenčionių, Dysnos ir Vilniaus apskrityse (1897 02 27), VIA, f. 419, ap. 1, b. 23, l. 3.

tolesnį savo socialinių-ekonominių sąlygų pagerinimą sieja su vyriausybe⁷⁰ ir yra „svetimas“ bet kokiems politiniams neramumams bei intrigoms⁷¹. Tiesa, būta ir skeptiškesnio bei atsargesnio požiūrio į valstietiją⁷², tačiau dominavo minėtasis. Žandarų bei policijos tarnautojų nuomone, pagrindinė dažnų valstiečių nusikaltimų priežastis – „paprastos liaudies“ „tamsumas“, „grubumas“, „neišsivystymas“.⁷³ Kitaip tariant, apšvietos, išsilavinimo stoka neleidusi suprasti valstybinį-politinį nusikaltimo pobūdį. Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininkas savo politinėje 1887 metų ataskaitoje tiesiai šviesiai rašo, kad „neišprusęs muzikas“ iš tikrųjų visiškai nenorįs ižesti imperatoriaus garbės, kad daugiausia nusikaltimų padaroma nusikaltėliui būnant neblaiviam, barnių ir muštynių metu.⁷⁴ Nesiaiškinsime, ar šitoks valdininkų požiūris atitiko tikrovę. Šiuo atveju, matyt, prasmingiau kalbėti apie ypatingą socialinį stereotipą, kurio atsiradimą sąlygojo ne tik ir ne tiek reali, objektyvi tikrovė, kiek „subjektyvios“ prielaidos: konkreti politika valstiečių atžvilgiu bei akivaizdžiai luominė valdininkų savimonė. „Tamsus“ ir „neišprusęs“, bet dėkingas carui už „išvadavimą“ iš baudžiosios valstietis – tai tarytum *tabula rasa* valdžios, kuri esą siekianti apsaugoti valstietiją nuo „neigiamos“ Katalikų Bažnyčios ir bajorų įtakos, rankose. Toks socialinis stereotipas turėjo įtakos ir nagrinėjant bylas dėl caro garbės įžeidimo, kur kaltinamieji buvo valstiečiai.

Dažniausiai bausmę švelninanti aplinkybė buvo tai, kad asmuo nusikalto girtas (retyškiais minimas ir „neraštingumas“⁷⁵). Policijos

⁷⁰ Raseinių apskrities žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (1866), SRCVA, f. 109, Caro kanceliarijos III skyriaus slaptasis archyvas, ap. 2, b. 757, l. 5.

⁷¹ Ašmenos ir Vileikos apskričių žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (1878 12 21), VIA, f. 419, ap. 2, b. 649, l. 18.

⁷² Ukmergės apskrities žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (1866 02 20), SRCVA, f. 109, Caro kanceliarijos III skyriaus slaptasis archyvas, ap. 2, b. 758, l. 2–3.

⁷³ Trakų apskrities žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (1882 12 31), VIA, f. 419, ap. 2, b. 1129, l. 8; Ašmenos ir Vileikos apskričių žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (1884 01 25), VIA, f. 419, ap. 1, b. 8, l. 16.

⁷⁴ Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininko politinė ataskaita (juodraštis, 1888 03 01), VIA, f. 419, ap. 1, b. 16, l. 18.

⁷⁵ Vilniaus žandarų valdybos karininko nutarimas (1881 03 16), VIA, f. 444, ap. 1, b. 178, l. 7.

tarnautojų pranešimuose apie caro garbės įžeidimus paprastai priduriama, jog nusikaltimas įvykdytas smuklėje ar užkeigoje. Jeigu kvotčiant nustatoma, jog nusikaltėlis įžeidė carą „nesąmoningai“, – pasitenkinama švelnesne bausme: trumpalaikiu areštu policijos areštiniėje arba perdavimu policijos priežiūrai.⁷⁶ Medikų, t.y. ekspertų, išvadų apie kaltinamojo būklę panašaus pobūdžio bylose nereikalauja. Apie tai paprastai spęsta remiantis liudininkų bei policijos pareigūnų parodymais. Nuo jų, ir ypač nuo kvotėjo, dažniausiai – žandarų karininko, geranoriškumo iš esmės priklausė ir nusikaltėlio likimas. Stereotipinis požiūris į valstietį kaip į „nesąmoningą“, t.y. dėl „tamsumo“ ar girtuokliavimo negalintį būti atsakingą už savo veiksmus, galėjo turėti įtakos jei ne tolerantiškam, tai bent atlaidžiam požiūriui į jo padarytą nusikaltimą. Kita vertus, dažnai apsimitę girtais valstiečiai išvengdavo sunkesnės bausmės ar likdavo visai nenubausti.

Pabaigoje kelios pastabos. Nėra pagrindo teigti, jog Rusijos administracija Lietuvoje už valstybinį nusikaltimą – caro garbės įžeidimą – griežtesnes bausmes skyrė privilegijuotų luomų asmenims. Tačiau nusikaltėlio „sąmoningumą“ tapatinant su jo luomine priklausomybe, politiškai nepatikimas bajoras galėjo būti labiau įtartinas už tokį patį nusikaltimą padariusį „neišprususį“, bet „atsidavusį“ carui valstietį.

3. Kontrabanda: ekonominis nusikaltimo aspektas

1890 metais išleistoje knygoje apie Telšių apskritį Gukovskis rašė, jog dar visiškai neseniai tarp vietos gyventojų buvusi ypač populiari spirito kontrabanda iš Prūsijos. Šios „veiklos“ valstiečiai nelaike

⁷⁶ P.vz., Kauno gubernatoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1884 03 31), VIA, f. 378, p.s., 1884, b. 36, l. 1; Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1883 06 10), VIA, f. 378, p.s., 1883, b. 100, l. 2; Teisingumo ministerijos Baudžiamųjų bylų departamento raštas Vilniaus gubernijos prokurorui (1879 01 20), VIA, f. 444, ap. 1, b. 142, l. 24; Caro kanceliarijos III skyriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1879 01 22), VIA, f. 378, p.s., 1879, b. 10, l. 1.

nusikalstama. Anot rusų valdininko, jie sakydavę: juk perkame, nevagiame, todėl ir bausti negalima. Nubaustuosius už kontrabandą aplinkiniai laikydavę nekaltai nukentėjusiais.⁷⁷

Žinia, toks valstiečių, turbūt gyvenusių Prūsijos pasienyje, požiūris visiškai prieštaravo oficialiam, užfiksuotam įstatymuose bei įvairiuose įsakuose, kur kontrabanda, t.y. slapta prekių įvežimas į Rusijos imperiją, laikoma nusikaltimu. Ypač griežtai, katorga ir fizinėmis bausmėmis, buvo baudžiami jėga pasipriešinę pasienio sargybos ar muitinės tarnautojams.

Šiuolaikinė istoriografija jau nebesitenkina konstatavimu, jog daugelyje Vakarų Europos šalių kontrabanda suvaidino svarbų vaidmenį kaupiant „pirminį kapitalą“ ar formuojantis „komerciniam kapitalui“. Anot anglų istoriko Calo Winslow, ilgą laiką mokslininkams, tyrinėjuosiems kontrabandą, būtent šis, ekonominis, problemos aspektas užgoždavo „žmogiškąjį“.⁷⁸ Dabar ima dominuoti pastarasis. Svarbu parodyti, kaip įvairių socialinių sluoksnių, ypač visuomenės „apačių“, mentalitete formuojasi kontrabandos kaip verslo ir kontrabandos kaip nusikaltimo kontroversija. Liaudies požiūris į kontrabandą, jos kova su valstybe už teisę verstis kontrabanda, kontrabandos kriminalizacija vis dažniau atsiduria kultūros istorikų dėmesio centre. Paprastai svarbiausiomis kontrabandos paplitimo XIX amžiuje priežastimis laikomos ekonominės-socialinės. Tai ir valstybinis prekybos monopolis, nevienoda, gremėzdiška muitų sistema, be to, bent jau daliai gyventojų kontrabanda buvo vienintelis pragyvenimo šaltinis. Taip pat pastebėta, jog ne visur ji buvo vienodai paplitusi. Pavyzdžiui, XVIII amžiaus pabaigos – XIX amžiaus Prancūzijoje ji klestėjo pietiniuose šalies rajonuose, Anglijoje – pietinėse grafystėse. Tokiuose regionuose kontrabanda buvo svarbus pragyvenimo šaltinis, todėl labai dažnai „visuomenės apačių“ laikyta ne nusikaltimu, o tik alternatyva dar blogesniai gyvenimui.⁷⁹

Prieš bandant atsakyti į klausimą, kaip kontrabandą vertino XIX amžiaus vidurio Lietuvos visuomenė, pirmiausia reikia aptarti oficialiosios kontrabandos statistikos patikimumą. 1849 metų pabaigoje

⁷⁷ Gukovskij, *Telševskij ujezd*, Kovno, 1890, p. 11–12.

⁷⁸ Cal Winslow, „Sussex Smugglers“, in *Albions Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth Century England*, p. 121.

⁷⁹ Eugene Weber, op. cit., p. 56; Winslow, op. cit., p. 149–150.

caras patvirtino bendrą visai Rusijos imperijai muitinių apygardų metinių ataskaitų Finansų ministerijai formą. Joje paprastai būdavo nurodoma sulaikytos kontrabandos vertė, nusikaltimų, nelegalių sienos perėjimų bei nusikaltėlių skaičius. Šiuos duomenis apygardų viršininkai gaudavo iš muitinių valdytojų, užkardų prižiūrėtojų ir pasienio sargybos tarnautojų. Ar apie sulaikytas prekes bus pranešta vyresnybei, t.y. nusikaltimas oficialiai užregistruotas, dažniausiai priklausė nuo minėtų tarnautojų „geros valios“. Jų menka kontrolė, žema kvalifikacija (dažniausiai buvę kariškiai, nelabai suprantantys darbo specifiką) bei nedidelės algos sudarė palankias sąlygas korumpuotis.⁸⁰ Kita vertus, kontrabandininkams tai teikė papildomų galimybių išvengti valdžios persekiojimų.

13 lentelė

Kontrabandinės prekės, konfiskuotos Jurbarko muitinės apygardoje 1846–1866 metais

Metai	Konfiskuota prekių (sidabro rubliais)
1846	27 734
1847	24 997
1848	28 162
1849	53 982
1850	42 906
1851	37 397
1852	30 745
1853	25 257
1854	32 599
1855	45 069
1856	56 709
1857	57 888
1866	44 010

Duomenys paimti iš: Afanasjev, *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii. Kovenskaja gubernija*, p. 497–498.

1866 metų duomenys paimti iš *Materialy dlja statistiki Kovenskoj gubernii*, p. 245.

⁸⁰ Vilniaus gubernijos valdybos raportas generalgubernatoriui Mirkovičiui (1848 05 21), VIA, f. 378, b.s., 1848, b. 614, l. 1–4.

Todėl autorių, besiremiančių tik valdinės statistikos duomenimis, išvados apie kontrabandos paplitimą Lietuvoje turėtų kelti daugiausia abejonių. Štai ne kartą minėtas Afanasjevas, remdamasis Jurbarko muitinės apygardos (įkurtos 1819 metais ir apėmusios pasienio ruožą nuo Palangos iki Jurbarko) viršininko 1846–1857 metų ataskaitomis (žr. 13 lentelę), priėjo išvadą, jog tuo metu sulaukytų kontrabandinių prekių kaina „menka“, palyginti su išlaidomis, skiriamomis kariuomenės pasienyje išlaikymui.⁸¹ Taigi kontrabandos mastai Prūsijos pasienyje nedideli ir administracijai visiškai nepavojingi. Tačiau priemonių, kuriomis administracija bandė kovoti su nelegaliu prekių gabenimu, gausa ir griežtumas leidžia daryti visiškai priešingas išvadas. Pavyzdžiui, dėl nepatenkinamos pasienio apsaugos, remiantis 1823 metų caro įsaku, kovai su kontrabanda Lietuvoje įsteigta slaptoji ekspedicija. Ji suformuota iš vidaus sargybos kariškių, o jai talkino miestų bei zemskinės policijos.⁸² Koordinuoti kovą su nelegaliu prekių gabenimu iš užsienio į Lietuvą turėjo 1825 metais paskirtas tarnautojas, kurio būstinė buvo Kaune. Kiek vėliau, 1838 metais, įsteigtas ir Rusijos pasienio su Prūsija komisaro postas. Pagrindinis jo uždavinys – taip pat kova su kontrabanda. Šis valdininkas privalėjo kontroliuoti ir baudžiamųjų bylų, kuriose nagrinėjami kontrabandos atvejai, eigą.

Lėta bei ne itin efektyvi kontrabandinių bylų nagrinėjimo tvarka (tam įtakos turėjo ir Rusijos teisinės sistemos netobulumas), dažnas policijos bei muitinės tarnautojų nesugebėjimas greitai nustatyti tikruosius neteisėtai įvežtų prekių savininkus, nereti įtariamųjų pabėgimai arba netgi jų išvadavimas⁸³ kėlė administracijos Lietuvoje susirūpinimą. Dar 1824 metais tuose regionuose, kur kontrabanda buvo labiau paplitusi, – Telšių ir Raseinių apskrityse – į zemskinius teismus paskirta po kelis specialius posėdininkus būtent su kontrabanda susijusių bylų nagrinėjimui. Dar vėliau, 1842 metais, prie Raseinių apskrities teismo jau veikė Kontrabandinių bylų skyrius. Bylos dėl slapto prekių gabenimo, ypač jei nusikaltimo metu jėga pasipriešinta valdžios tarnautojams, buvo perduodamos ir karo

⁸¹ Afanasjev, op. cit., p. 498.

⁸² Vidaus reikalų ministro raštas Lietuvos generalgubernatoriui Rimskiui-Korsakovui (1823 08 25), VIA, f. 378, b.s., 1824, b. 258, l. 1.

⁸³ Kauno muitinės apygardos viršininko raštas Vilniaus gubernatoriui (1824 02 02), VIA, f. 380, ap. 69, b. 146, l. 22.

teismo komisijoms, veikusioms prie apskrities teismų. Raseinių ir Telšių karo teismo komisijose 1855–1858 metais nagrinėtų bylų apskaita liudija, jog bylų dėl kontrabandos buvo daugiausia⁸⁴, o nuosprendžiai būdavo griežtesni. Kontrabandininkai dažniausiai baudžiami fizinėmis bausmėmis, atiduodami į rekrutus⁸⁵, į civilines arešto kuopas ar tremiami⁸⁶. Panašiomis priemonėmis kontrabandinių bylų nagrinėjimą tikėtasi „paspartinti“ ir po 1863 metų sukilimo. Jurbarko muitinės apygardos viršininkas kreipėsi į Kauno gubernatorių, siūlydamas dėl kontrabandos atvejų pagausėjimo sudėtingesnes bylas perduoti karo teismui. Šiam pasiūlymui kaipmat buvo pritarta.⁸⁷

Juridinių kontrabandininkų persekiojimą bandyta sustiprinti įvairiomis administracinėmis priemonėmis. 1853 metais Ministrų komiteto sprendimu į Vilnių paskirtas tarnautojas, kuruojantis pasienio sargybą ir organizuojantis kovą su kontrabanda iš Lenkijos Karalystės. Septintojo dešimtmečio pradžioje tarnautojai su tokiais įgaliojimais buvo skiriami į vietas, kur kontrabanda ypač intensyvi. Jiems talkinti įpareigota vietinė administracija, policija, žandarai, nes „viena pasienio sargyba neturi galimybių sustabdyti kontrabandinių prekių įvežimo [...]“⁸⁸. Žinoma, visos išvardytos kovos su kontrabanda priemonės administracijai Lietuvoje būtų nereikalingos, jei kontrabandos mastai būtų buvę nedideli ir nekeltantys grėsmės. Matyt, buvo priešingai. Administracinių teisinių priemonių gausumas, nors ir netiesiogiai, paremia prielaidą, jog bent jau Prūsijos pasienyje, Telšių ir Raseinių apskrityse, kontrabanda buvo itin paplitusi. Kauno gubernijos įsteigimo penkiasdešimtmečiui skirtame

⁸⁴ Sąrašas asmenų, teistų Raseinių bei Telšių karo teismo komisijose (1855), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 11 781, l. 2–8, 10–17; Sąrašas asmenų, teistų Raseinių bei Telšių karo teismo komisijose (1857–1858), KVA, f. I-50, ap. 1, b. 12 809, l. 3–10, l. 354–358, l. 361–363.

⁸⁵ Vilniaus gubernatoriaus raportas Valdančiajam Senatui (1840 11 ?), VIA, f. 380, ap. 102, b. 1827, l. 3–4.

⁸⁶ Vilniaus gubernatoriaus raportas Valdančiajam Senatui (1840 08 07), VIA, f. 380, ap. 102, b. 1928, l. 24–26; Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1853 11 24), VIA, f. 378, b.s., 1853, b. 1953, l. 2.

⁸⁷ Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1868 03 24), VIA, f. 378, b.s., 1868, b. 639, l. 4–5.

⁸⁸ Finansų ministerijos Užsienio prekybos departamento raštas Vilniaus generalgubernatoriui (1862 02 13), VIA, f. 378, b.s., 1862, b. 165, l. 7.

1893 metų leidinyje nurodoma, jog dauguma pasienyje su Prūsija ir Lenkijos Karalyste gyvenančių valstiečių bei žydų užsiima kontrabanda, o spiritą gabena itin dideliais kiekiais.⁸⁹ Leidinio autorių nuomone, tai nulėmė nevienodas akcizas.

Kalbant apie kontrabandą, būtina bent trumpai paminėti ekonomines-socialines jos priežastis. Rusijos imperijoje daliai prekių galiojęs valstybinis monopolis, aukšti, protekcionistiniai muitai ir dažni draudimai įvežti kai kurias prekes prisidėjo prie kainų augimo. Kai-
nų skirtumas, tarkim, Rusijoje ir Prūsijoje sudarė palankias ekonomines sąlygas kontrabandai plisti.

Be jokios abejonės, XIX amžiuje kontrabanda nekeitė luominės kontrabandininkų padėties, tačiau galėjo pagerinti jų ekonominę būklę: vieniems leido išvengti dar didesnio skurdo, kitiems – dar labiau praturtėti. Todėl, žinant tik įkliuvusių už kontrabandos gabenimą socialinę padėtį, negalima teigti, jog, neturėdamos jokio kito pragyvenimo šaltinio, šiuo verslu vertėsi tik „visuomenės apačios“ ar „plebsas“. Mat muitinės ar policijos tarnautojai sulaikydavo tik pačius kontrabandos gabentojus – „furmanus“. Šie per tarpininkus kontrabandinių prekių savininkų buvo samdomi iš neturtingiausių visuomenės sluoksnių: pabėgę baudžiauninkai, besislapstantieji nuo rekrutų prievolės ar net kriminaliniai nusikaltėliai.

Įdomūs ir būdingi Raseinių apskrities Laukuvos parapijos žydo Notkos Blumbergo, įtarto kontrabandinių prekių gabenimu, parodymai, duoti 1824 metais. Anot jo, „turtingesni pirkliai“, norintys pigiau įsigyti prekių užsienyje, sudaro tų prekių sąrašus ir juos perduoda patikimiems „transportuotojams“. Šie, nuvykę į Prūsiją, nuperka tas prekes, sumokėdami tik dalį pinigų. Likusią dalį išsipareigoja gražinti, jei krovins bus nugabentas sėkmingai. Jį sulaikius ar konfiskavus, „transportuotojas“ minėtos dalies nebegrąžina, bet sykiu netenka ir tos dalies, kurią sumokėjo pardavėjui. „Transportuotojas“ samdė „furmanus“, nešikus, dažniausiai žydus. Sėkmingam prekių gabenimui užtikrinti buvo papirkinėjami muitinės bei pasienio sargybos tarnautojai.⁹⁰ Beje, amžiaus pabaigoje kontrabandos gabenimą toje

⁸⁹ *Kovenskaja gubernija za vremia [...]*, p. 212–214.

⁹⁰ Vilniaus gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui Rimskiui-Korsakovui (1824 02 27) ir Blumbergo parodymai Vilniaus gubernijos baudžiamųjų bylų striapčiui Chodzinskiui (1824), VIA, f. 378, b.s., 1824, b. 171, l. 1, 3–4.

pačioje apskrityje lygiai taip pat aprašė anoniminis autorius *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje*. Tiesa, apgailestaujama, kad greitai ir lengvai pralobę kontrabandininkai dažniausiai „virsta ant pikto“, t.y. demoralizuojasi: nešvenčia religinių švenčių, girtuokliauja, nusikalsta, o iš kontrabandos daugiausia pelnosi perpardavinėtojai – miesteliuose gyvenantys žydai.⁹¹ (Panašiai apie kontrabandininkus rašė, tiesa, dar 1860 metais išleistoje knygelėje *Kwestorius po Lietuva važinėdamas žmonis bemokinašis*, ir Mikalojus Akelaitis.) Tikėtina, jog toks nelegalus prekių gabenimo būdas, nusistovėjęs amžiaus pradžioje, buvo taikomas ir vėliau. Šią prielaidą patvirtina ir tai, jog kontrabandinių prekių savininkai vietos administracijai dažniausiai likdavo nežinomi arba spėdavo pasislėpti. O pasamdyti vežikai sakydavo nežiną, kam priklauso sulaikytos prekės.⁹²

Taip pat neatitinka tikrovės ir tvirtinimai, jog jau XIX amžiaus pirmojoje pusėje kontrabanda vertėsi vien žydai ir tik vėliau įsijungę pasienyje gyvenę valstiečiai.⁹³ Iš tiesų Jurbarko muitinės apygardos muitinių valdytojų bei užkardų prižiūrėtojų susirašinėjimas su vyresnybe rodo, kad, ypač amžiaus pirmojoje pusėje, tarp įkliuvusių kontrabandininkų daug žydų. Tačiau ar to pakanka daryti išvadą, jog pasienio teritorijoje gyvenę valstiečiai nesivertė kontrabanda? Juk amžiaus pradžioje daugumai kontrabandininkų šis užsiėmimas tebuvo antraeilis, atsitiktinis, o ne pagrindinis pragyvenimo šaltinis (išskyrus tuos, kurie jokio kito pajamų šaltinio neturėjo). Todėl greičiausiai valstiečiai, gyvenę netoli Prūsijos sienos, iš pradžių gabenant kontrabandą būdavo tik pagalbininkai: nurodydavo saugesnius kelius, skolindavo vežimus, slėpdavo įvežtas prekes ir pan.⁹⁴ Bet jau

⁹¹ „Iš Lietuvos“, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga*, 1892, lapkričio 7, nr. 21, p. 175.

⁹² Gargždų muitinės raportas Vilniaus gubernatoriui (1825 01 03) ir Movšos Brio apklausos protokolas (kopija, 1824 12 29), VIA, f. 380, ap. 69, b. 1510, l. 1–4, 10–11; Vilniaus muitinės raportas Vilniaus gubernatoriui Piotruvi Hornui (1824 11 27) ir Vilniaus gubernijos valdybos posėdžio protokolas (1828 02 27), VIA, f. 380, ap. 69, b. 1287, l. 1–4, 22–23; Gargždų muitinės raportas Vilniaus gubernatoriui (1825 06 09) ir išrašas iš baudžiamosios bylos apie kontrabandininką Jankelį Beržą (1824 08 12), VIA, f. 380, ap. 69, b. 2438, l. 1–2, 42–44.

⁹³ *Kovenskaja gubernija za vremena [...]*, p. 212.

⁹⁴ Gargždų muitinės raportas Vilniaus gubernatoriui (1825 01 23), VIA, f. 380, ap. 69, b. 1682, l. 1–2; Išrašas iš baudžiamosios bylos apie Raseinių apskrities Pasvenčių kaimo valstietį Karolį Vakara, slėpusį kontrabandines prekes (be datos), VIA, f. 380, ap. 69, b. 363, l. 23–24.

mečiojo dešimtmečio pabaigoje ir ypač ketvirtajame dešimtmetyje kontrabanda darėsi vis labiau organizuota, o patys kontrabandininkai ėmė socialiai diferencijuotis. Skirtumai tarp kontrabandininkų vis didėjo priklausomai nuo pelno, gaunamo už įvežamas prekes.

Šitokius pokyčius lėmė ne tik socialiniai-ekonominiai veiksniai – muitai, palankūs kainų skirtumai, valstiečių socialinė diferenciacija ir jų pauperizacija, ypač suintensyvėję XIX amžiaus viduryje, bet ir politiniai įvykiai Lietuvoje, pirmiausia 1830–1831 ir 1863–1864 metų sukilimai. Suprantama, jog per sukilimus pagrindinis administracijos tikslas buvo jų numalšinimas, o ne kova su kontrabandininkais. Todėl mažiau dėmesio buvo skiriama sienos apsaugai bei muitinių kontrolei.

Sprendžiant iš Jurbarko apygardos viršininko raportų, 1830–1831 metų sukilimo laikotarpiu ir tuoj po jo kontrabandą per Rusijos–Prūsijos sieną pradėta gabenti organizuotai, gana dideliais būriais, vadinamosiomis „partijomis“ nuo keliasdešimt iki šimto vyrų. Jas sudarė ne tik „furmanai“, bet ir pasienio kaimuose bei miesteliuose įsteigtos valstiečių išlaikomos sargybos, kurios buvo ginkluotos net šaunamaisiais ginklais. Padaugėjo kontrabandininkų susidūrimų su pasienio apsauga. Antai 1831 metų sausio mėnesį Raseinių apskrityje, prie Kaupių kaimo, priklausančio grafui Dmitrijui Zubovui, pastebėtas septyniasdešimties kontrabandininkų būrys. Jo sulaikyti pasienio apsaugai nepavyko, nes kontrabandininkai buvo ginkluoti ir „visą laiką atsišaudė“. Nenustatyta ir kas jie tokie buvo, nes atvykusiems policijos bei pasienio apsaugos tarnautojams niekas nenorėjo padėti, o visi kaimo vyrai kažkur pasislėpė.⁹⁵ Taip pat Raseinių apskrityje, netoli Stremkaičių kaime esančio pasienio kordono, kontrabandininkų „partija“ – trys vežimai, lydimi septyniasdešimties valstiečių, – sumušė pasienio sargybą ir perėjo sieną. Šiek tiek vėliau toje pačioje vietoje mažesnis kontrabandininkų būrys niekieno netrukdomas perėjo į Prūsijos pusę ir sugrįžo atgal į Lietuvą.⁹⁶ Tačiau, žinoma, ne visada kontrabandininkus lydėjo sėkmė. Trisdešimties vyrų būrį (visi valstiečiai), grįžtantį su kontrabandinium kroviniu iš Prūsijos, netikėtai užklupo pasienio sargyba. Įvykus susišaudymui,

⁹⁵ Jurbarko muitinės apygardos viršininko raštas Vilniaus gubernatoriui (1831 01 16), VIA, f. 380, ap. 102, b. 226, l. 44–45.

⁹⁶ Analogiški 1831 01 08 ir 1831 09 16 raštai, VIA, f. 380, ap. 102, b. 226, l. 32, 38.

keli kontrabandininkai žuvo. Kitus nuo arešto išgelbėjo gretimo kaimo valstiečiai, padėdami pasislėpti.⁹⁷ Beje, tokių atvejų, kai pasienio gyventojai, netgi visas kaimas, padėdavo kontrabandininkams, o ne policijos ar muitinės tarnautojams, „užfiksuota ir daugiau“.⁹⁸

Tai tik patvirtina prielaidą, jog jau XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje su kontrabandinių prekių gabenimu vienaip ar kitaip buvo susijusi didesnė netoli pasienio gyvenusių valstiečių dalis ir tokio užsiėmimo jie nelaikė nusikaltimu. Taip buvo ir todėl, kad vis didesnam valstiečių skaičiui kontrabanda tapo jei ne pagrindiniu, tai bent labai svarbiu ir pelningu verslu. Tiesa, kaip ir anksčiau, daugumą jų samdydavo prekių savininkai, tarpininkai perpardavinėtojai, dažniausiai smuklių nuomininkai ar laikytojai, kontrabandinių prekių gabenimui ar jų apsaugai. Būdavo ir taip, kad valstiečiai kontrabandininkams padėdavo „atsiimti“ muitinės konfiskuotas prekes. Antai 1840 metais Švėkšnos dvaro valstiečiai užpuolė kariškius, saugančius konfiskuotas kontrabandines prekes. Tardant visi savo kalnę neigė, aiškindami, esą užpuolime dalyvavę tik Prūsijos gyventojai. Šimtiniško liudijimu, šie valstiečiai iš kontrabandinių prekių savininkų gavę po 6 sidabro rublius.⁹⁹

Pasienyje gyvenantys valstiečiai gerai žinodavo ir kontrabandininkų susirinkimo vietas Prūsijoje. Dažniausiai kelių ar keliolikos asmenų būrys pereidavo sieną ir Prūsijoje lengvai susirasdavo savo „darbdavius“; likdavo tik susitarti dėl užmokesčio.¹⁰⁰ Taip pat vis daugiau atsirasdavo valstiečių, kurie vertėsi tik kontrabanda. Jie ir sudarydavo daugumą pastovius kontrabandininkų būrius. Deja, tik apie vieną kitą „profesionalą“ yra išlikę išsamesnių žinių. Štai 1836-aisiais Raseinių apskrities Vainuto parapijos Gorainių kaimo valstietis Petras Dubilinskas su kitais valstiečiais „atmušė“ iš policijos vieną kontrabandininką ir todėl turėjo slėptis Prūsijoje. O 1842 metais jis jau buvo visoje Vainuto apylinkėje žinomas kontrabandininkas, turintis savo būrį ir laikantis prekių sandėlį. Žinių apie jį išliko tik

⁹⁷ Analogiškas 1831 02 17 raštas, VIA, f. 380, ap. 102, b. 374, l. 2–4.

⁹⁸ Laikiniai einančio Jurbarko muitinės apygardos viršininko pareigas raštas Vilniaus gubernatoriui (1842 03 13), VIA, f. 380, ap. 102, b. 1763, l. 1–2.

⁹⁹ Raseinių ir Telšių apskričių karinio viršininko raportas (1840 01 13), VIA, f. 380, ap. 102, b. 1925, l. 3.

¹⁰⁰ Raseinių apskrities zemskinio teismo raportas Vilniaus gubernatoriui (1842 06 15), VIA, f. 380, ap. 102, b. 1726, l. 6–7.

todėl, kad dalis Dubilinsko būrio įkliuvo vaduodama sulaikytas prekes.¹⁰¹ Tarp suimtųjų buvo ne tik valstiečių, bet ir keli bajorai. Valstiečiai nubausti kūno bausmėmis – policijos būstinėje išplakti rykštėmis ir ištremti iš savo gyvenamosios vietos. Vienas bajorų, beje, kaimo šimtininkas, atiduotas į kareivius.¹⁰² Pačiam vadui, atrodo, ir šį kartą pavyko pasprukti.

Žinoma, buvo kontrabandininkų, kuriems pasisekdavo labiau nei minėtiems Dubilinsko bendrams. Jucevičius 1842 metais išspausdintuose *Žemaičių prisiminimuose* net kelis kartus pabrėžia, jog valstiečiai „Prūsų pasienyje“ gyveną turtingiau ir gražiau nei jų kaimynai.¹⁰³ (Tą patį, tik jau 1874 metais išleistame Raseinių apskrities istoriniame-statistiniame aprašyme, pastebėjo ir Ignacas Buszyńskis.) Spėtume tokios gerovės priežastimi buvus ne tik palankesnes prievoles – činšą, bet ir tai, kad bent dalis ten gyvenusių valstiečių vertėsi kontrabandinių prekių gabenimu.

Taigi jau XIX amžiaus trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje kontrabanda, ypač Prūsijos, o kiek vėliau ir Lenkijos Karalystės pasienyje, buvo ne tik paplitusi, bet ir neblogai organizuota. Daliai tų vietų gyventojų, tarp jų ir valstiečiams, ji darėsi pagrindiniu verslu. XIX amžiaus viduryje, ypač per 1863–1864 metų sukilimą ir po jo, tos tendencijos dar labiau sustiprėjo. Šiuo laiku sparčiai ryškėjo regionai, kur didžioji dalis gyventojų arba vertėsi kontrabanda, arba kaip nors su ja buvo susijusi. Anot Kauno gubernatoriaus, viena svarbiausių priežasčių, kodėl kontrabandininkų „akiplėšiškumas pasiekė kraštutines ribas“, ta, jog „kontrabandininkams daug padeda pasienio valsčiuose gyvenantys valstiečiai, kuriems kontrabanda irgi verslas [...]“.¹⁰⁴

¹⁰¹ Analogiškas 1842 08 29 raportas, VIA, f. 380, ap. 102, b. 1731, l. 46–47.

¹⁰² Vilniaus gubernatoriaus raštas Valdancijam Senatui (1843 04 05), VIA, f. 380, ap. 102, b. 2095, l. 8.

¹⁰³ Jucevičius, *Raštai*, p. 366, 423.

¹⁰⁴ Kauno gubernatoriaus raštas generalgubernatoriui (1870 01 24), VIA, f. 378, b.s., 1870, b. 119, l. 5.

CRIMES AND THE SOCIETY
IN 19TH CENTURY LITHUANIA

Summary

1

Knowledge about the society and its development would be incomplete without the study of marginal social phenomena, crimes among them. In the study of such phenomena, history of culture does not reject the experience of other sciences (criminology, sociology, history of law). It investigates the relationship between legal and moral norms. It has been maintained that, in different historical periods, different forms of offence caused moral outrage of varying degrees. The aim of study has been to see how and why the practice of punishment, the penitentiary system and the crime-regulating institutions (e.g. police) are modernised. It is not considered enough to reconstruct the dynamics of crimes, rather, attempts are made to answer the question why the content of the notion of criminal offence changes and why some forms of offence are replaced by others. The chronological limits of the research are not chosen at random – most frequently they include 18th and 19th centuries, i.e. the historical period when the process of decomposition of estate society and its transformation into a modern civic one was becoming more intensive.

2

The present study in the history of crime begins with a description of the Russian structures of repression. It focuses on the evolution of the police and the penitentiary system after the abolition of serfdom in 1861 and the uprising of 1863 as well as the efficiency of these institutions. It also investigates the relationship between the view of the state on some types of criminal offence and the prevailing norms of social behaviour.

Lithuanian historiography does not contain special works devoted to the history of crime in the 19th century. Therefore, of major importance are those works of Lithuanian historians which study the various aspects of the modernisation of Lithuanian society (Egidijus Aleksandravičius, Juozas Jurginis, Antanas Kulakauskas, Vytautas Merkys, Leonas Mulevičius, Antanas Tyla, Rimantas Vėbra and others). Methodologically, of great significance are the studies of different Western European historians, which have especially grown in number in the second half of the 20th century (David Bayley, J.S. Coxburn, Michel Foucault, V.A. Gatrell, Pieter Spierenburg, Charles Tilly and others). Especially interesting are the works by the Polish historian Elżbieta Kaczyńska which, among other things, analyse the development of crime in Suvalkija, southwestern Lithuania, in the second half of the 19th century.

There have survived numerous barely investigated historical sources: yearly and monthly reports of various Czarist officials, reports on the state of the police and prisons, correspondence of the central and local government concerning the reformation of the police and prisons, etc. Memoirs of prisoners (especially political) and various complaints also serve as a good source. All this is sufficient to investigate the problem through the analysis of historical literature and on the basis of historical sources.

Without expecting to provide a consistent reconstruction of the evolution of crime and structures of repression, most attention was devoted to the changes that occurred in the mid-19th century. It was the period when serfdom was abolished, the uprising of 1863 took place and the peasant reform was carried out. All that was of paramount importance to the modernisation of the Lithuanian society. The new conditions which emerged following the reform and the uprising had a big influence on the development of crime and institutions of repression.

3

At the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries, the police of the Russian Empire was decentralised and built on the basis

of estate distinctions. Next to the state police there existed local police. Senior police officials were usually appointed by the administration while the district executive police – the lower municipal (*zemskej*) court – was comprised of local noblemen.

The formation of the executive police in historical Lithuanian lands had some peculiarities that were determined by the Czarist policy in the “territories newly annexed to the Empire”. After the 1794 uprising the Russian administration made attempts to stabilise the political and social situation as soon as possible by gradual russification of Lithuania and its integration into the Empire. These aims as well as the complex political situation made the authorities devote more attention to the organisation of executive police. It was understood that, without support from the Lithuanian social political elite, the administration would not be able to create an efficient system for the maintenance of order. That is why the first decrees of the authorities concerning the establishment of the police (1797 and 1798) increased the number of officials appointed by the state and tightened the control upon them without eliminating the nobility from the system of the executive police. Viewing these measures of police enforcement as a threat to their class privileges, Lithuanian nobility met them with hostility and spoke for their abolition.

These attitudes among the nobility were strengthened by the fact that, at the beginning of the 19th century, the main task of the executive police was maintenance of social order rather than protection of private property. Besides, the former was understood as an unconditional execution of the orders and decrees passed by the authorities. It was the police that had to oversee the implementation of these orders and decrees. Therefore, the criminal factor did not bear direct influence on the organisation of the police.

The formation of the police system of Lithuania in the first half of the 19th century was influenced by the uprising of 1830–1831 and the 1837 reform of district police. The uprising revealed to the Russian administration that the executive police was not able to provide effective resistance to mass disturbances and subdue them. The formation of a politically loyal police became a major task. Various projects concerning the management of Lithuania also contain hints about the necessity to reform the executive police. For example, the project of Michail Muravjov (1831) is well known. It maintained that

only persons trusted by the government could become police officials, and it was only Russians who could be totally relied upon. Muravjov also suggested further centralisation of the management of the police and considerably limiting the number of elected police officials. However, not all of these and other similar proposals could be realised at the time.

This is well illustrated by the decree of Nicholas I of 3 June 1837 on the reformation of district police. It was expected to help manage the police in a way that would enable it to react efficiently to the orders and decrees of the local government. The functions of common policemen were handed over to the military at an increasing rate. On the other hand, the elected and collective police structures – the district municipal court – were maintained. Its chairman – *ispravnik* – was elected by the nobility of the district and was to be approved by the governor. The court councillors – *pristavs* – were appointed by the board of the province. With regard to the persons of unprivileged tax-paying estates, the district police also fulfilled the functions of the court of the lower rank. This organisation of the police and its aims remained virtually unchanged until the very abolition of serfdom.

4

The administration usually paid more attention to the organisation and enforcement of the executive police at the time when it felt social and political conflicts beginning to grow. Such a situation occurred at the end of the sixth decade of the 19th century. The concern of the authorities with the executive police also grew at the time of the preparations for the abolishment of serfdom. It was reasonably believed that at the time of radical reforms social conflicts were unavoidable. It was not accidental then that the Temporary Police Regulations of 26 December 1862 coincided with the abolition of serfdom and the peasant reform. Certainly, the reorganisation of the police was also influenced by the uprising of 1863.

In these special social political conditions it was attempted to enforce the police as soon as possible. Militarisation of the executive police was considered as the most accessible measure. Beginning

with 1860, the shortage of common policemen was compensated for by the appointment of the military to these positions. From August 1861, the executive police in the districts was handed over to the military leaders. Thus, the task of the organised police was not so much the fight against criminals as against political manifestations and unrest among the peasants.

The Temporary Police Regulations remained valid throughout the second half the 19th century. The essence of the reform was further centralisation of the executive police. All police officials were appointed by the government of the province. The municipal and city police were united into district police that was managed by the district *ispravnik*. A separate board of the police headed by the police master remained only in the cities of the province. *Ispravniks* and police masters were appointed by the governor.

The uprising of 1863 brought up the question of a politically loyal police again. And again, the basic criterion of the loyalty of police officials was considered their Russian nationality (the letter of the Minister of the Interior Piotr Valujev to Governor-General Vladimir Nazimov of 17 February 1863). It was also expected to remove completely the local nobility from the ranks of the executive police. Yet a police organised on such principles could not gain the trust among Lithuanian residents that was needed for efficient struggle with crime. The new Russian officials usually came from the military, did not know the language and local customs and took relatively little care of the residents' security. Governor-General of Vilnius Muravjov showed particular zeal in the russification of the executive police. In his opinion, most important was to limit the possibilities of the persons of 'Polish origin' to become police officials. The increasing number of Russians in the executive police was also influenced by the Czar's decree of 24 July 1864 on a 50 per cent pay rise to Russian members of the police. This measure, though, was only applied with regard to the higher ranking officials. Most of the common policemen were still local residents. In the first place, this concerns the parish police.

In organising village police, the administration tried to distract the peasants from uprising. For this purpose, while establishing village guard, it was tried to put the idea of 'people's militia' into practice. It was claimed officially that the main objective of the guard that consisted of peasants was their own and their property's

security. At the same time, the guard had to help in subduing the uprising (the Czar's decree of 24 April 1863). The village guard was often identified by the peasants with recruitment and was therefore unpopular. The resistance to the formation of people's militia was based on the customary tradition of maintaining order according to which the peasants themselves were responsible for the defence within the limits of their own village. The village guard was an unwelcome novelty.

5

After the uprising, the administration gave even more attention to the organisation of the executive police. New projects of police reformation emerged. They increasingly stressed such organisation that would enable the executive police to cope efficiently with criminal offences. The latter function was given more significance than before. The reorganisation of the city executive police was started first. It was the cities and not the provinces, as before, that were started to be considered the hotbed of crime. By the seventh decade of the 19th century, the so-called criminal areas had emerged in the bigger Lithuanian cities, where crime was the main occupation of the residents.

First of all the police was restructured in the province cities, Vilnius and Kaunas. The argument for that was a rapid growth of the population there. However, the reforms were slow: the city councils were reluctant to give extra money for the maintenance of the police on account of its shortage. Unable to cope with crime through usual means, the administration frequently turned to special measures, e.g. administrative exile. This often was the punishment for crimes that were not tolerated by the local communities.

Beginning with 5 December 1855 Governor-General of Vilnius acquired the right to exile not only political prisoners but also the so-called 'vicious' or 'suspicious' persons, i.e. those who had been sued but their guilt had not been proved. It was the political 'criminals' or politically unreliable persons that were sent to exile. In the period from 1863 to 1865, 4,098 persons were punished with administrative exile in the so-called Northwestern Territories (the

provinces of Vilnius, Kaunas, Gardinas, Mogiliov, Vitebsk and the temporarily adjoined province of Augustavas). According to Governor-General Eduard Totleben, 8,800 persons were exiled in 1863–1867. The majority of the exiles were political ‘criminals’ while after 1865 criminal offenders were increasingly sent to exile as well. In 1867 the Minister of the Interior Valujev allowed Governor-General Eduard Baranov to use administrative exile as punishment for those persons whose crime could not be proved by the court of law but in whose guilt the police authorities had no doubt. In 1868–1874, 874 ‘vicious’ persons were exiled from the province of Vilnius only, and in 1875–1880, 123 more. This punishment most frequently fell on horse-stealers who were greatly disliked by the local population.

In the seventh and eighth decades of the 19th century the administration grew less and less satisfied with the efficiency of the executive police in coping with crime. Various measures were used to increase this efficiency. First of all, the military, who had been temporarily ‘commissioned’ to the police, were replaced by hired officials. The practice of using the military in the police force was finally abandoned after the 1874 military reform. In the seventh decade of the 19th century, several operative commissions were established in Vilnius to supervise the work of the police and the struggle against banditry and robbery. The criminals charged with robbery were handed over to martial court. Finally, the first departments of criminal investigations were established in 1874 (first of all in Vilnius). The executive police was becoming increasingly oriented to fight against criminal offences, to protect the individual and property.

6

The reformation of the municipal police was only started after the abolition of serfdom. Only through effective measures against criminal offences could the executive police of the provinces become a reliable mediator between the people ‘freed’ from the serfdom on the one side and the government on the other. In this way only the executive police could acquire trust among the peasantry.

After the reform of 1837, order in villages and towns was maintained and the criminals were dealt with by superintendents ('tenners' and 'hundreders' in villages and 'five-hundreders' and 'thousanders' in towns). In towns they were appointed by the *ispravnik*, and in state estates they were elected from the peasants. If a village belonged to a landowner, all were appointed by the landlord. All of them were financed by the taxes collected from the local population. Such 'officers' did not have any professional skills and were totally dependent on the landlord or the village community, and could not cope efficiently with crime. The peasants themselves were reluctant to change the organisation of the parish police since village communities themselves were able to maintain order in their territories without the interference of the state.

After the abolition of serfdom and the peasant reform landowners could not interfere with the organisation of peasant community police. State influence on the parish police increased. Superintendents were transferred under the jurisdiction of the *pristav*, yet their pays depended on the taxes collected from the local population. With the establishment of townships (*volost'*), peasant communities started refusing to maintain the parish police. Therefore, after the uprising, the functions of the police were frequently carried out by the army. The seventh and eighth decade reports of the Czarist officials on the parish police note that it still existed not by following the law but the prevailing custom and was consequently not completely reliable (the report by Governor-General Alexander Potapov of 1868).

In this system of maintaining order based on customs and traditions the members of the village community themselves were responsible for maintaining social order. In the mid-19th century there were no major incentives to reject this patriarchal arrangement. The police system that was offered by the Czarist government after the reform was seen by the peasants as breaking the centuries-old tradition and forced upon them by the aliens.

Unable to change the archaic system in essence (due to the lack of funds, professionals, etc.), the Czarist administration tried at least to modify it and bring it into concordance with its needs. The introduction of the mounted police – *uriadniks* – into the structure of municipal police (the regulations were approved by the Czar on 9 June 1878) should be considered as such. The Department of

Executive Police of the Ministry of the Interior, while explaining the necessity to introduce the position of the police *uriadnik*, noted that the legal reform under way brought new requirements to police officers that could not be met by superintendents. Therefore, one of the major tasks of the *uriadniks* was to become heads of the parish police. *Uriadniks* were chosen from among the former army conscripts who met the 'reliability' requirements of being orthodox and Russian.

7

Recent studies that state the directions of analysis in the "history of punishment" do not fail to emphasise that it should be investigated as an integral part of political history or social history in general (Foucault, Kaczyńska, Spierenburg and others).

As early as at the end of the 18th century all subjects of the Czar were divided into two groups in respect of the application of the punishment: those who were exempt from corporal punishment and those who were not. Most people, apart from the main punishment, could also be punished with an extra corporal one. The 1845 Statute of Punishment of the Russian Empire states that corporal punishment imposed by the court had to be administered by the executioner, and the punishment itself had to be public. It was believed that a ritualised public corporal punishment was an efficient means to discipline people and provide social control. The verdicts of criminal cases would emphasise that the punishment should set "a good example" to the others.

In the first half of the 19th century the criminal was not considered a person (personality) in the modern sense of the word, and the main form (means, aim) of the penalty was corporal punishment. Therefore the administration was reluctant to give it up. Burning marks on criminals with hot iron was practised until 1863; whipping was only given up around 1845, and the birch was formally abolished as late as on 11 August 1904. However, beginning with 1863 the category of persons in whose respect corporal punishment could not be applied was expanded to include peasants who held a position

in the administration of the township. The collected criminal statistics shows that the township courts of the Kaunas and Vilnius provinces frequently resorted to corporal punishment in the period after the reform. The number of the cases of punishment significantly decreased only around the turn of the century. In 1866, in the province of Vilnius, out of 1,850 persons 766 (41.41 per cent) were whipped, and in 1870, 1,299 out of 2,565 (48.76 per cent). In 1895, in the province of Kaunas, in 2,664 cases only 661 persons were given corporal punishment (less than 24.81 per cent of convicts; more than one criminal could be dealt with in one case). In 1903, in 1,472 cases corporal punishment was inflicted on 56 persons (3.8 per cent). It is not clear though whether those penalties were carried out publicly.

Obviously, township courts did not base their verdicts on criminal codes, i.e. written law, that were gradually giving up corporal punishment, but the custom which still held that beating the criminal was an efficient form of punishment.

8

The penitentiary system of the first half of the 19th century, depending on the class and rank of the criminal, the manner of the crime, apart from capital and corporal punishment, provided for other forms of penalty – hard labour, exile and recruitment – that were not yet encountered in Lithuania. Imprisonment or arrest (*soderzhanije pod strazheju*) was firstly applied during the period of interrogation and trial, secondly, as a penitentiary or penal measure and, finally, as a means to procure the debts. Prisoners and persons put under arrest were imprisoned in the custodies of police stations, prisons (*t'uremnyj zamok, ostrog*), 'correction' or labour houses and arrest regiments.

Persons of unprivileged classes, peasants, servants, children who disobeyed their parents at the demand of their lords, communities or parents could be placed in 'correction' or labour houses for bad or 'loose' behaviour without trial but with the agreement of the local administration. The prisoners were subjected to labour; the breach of internal regulations frequently inflicted corporal punishment. Beginning with the mid-19th century, these institutions were starte

to be abolished, and their prisoners were transferred to arrest regiments.

Civil and military arrest regiments were a specific form of imprisonment. Their inmates were subjected to labour (most frequently, building roads and military fortifications), and military discipline prevailed. As early as at the beginning of the 19th century, runaway peasants, tramps and, later, illegal brewers of alcohol were put there. From 1845 criminal offenders, mostly recidivists, who had been convicted to exile or imprisonment (*t'uremnyj zamok*) were also sent to arrest regiments. The practice became widespread in the fifth decade of the 19th century when the overcrowded prisons and exiles of Siberia could not accommodate all convicts. Although it was decided in 1827 to establish an arrest regiment in Vilnius, this was not done. Therefore, convicted persons were sent to other cities of the Russian Empire (Pskov, Kaluga, Smolensk). Judging from the reports of the Criminal Court of the province of Kaunas, in the period from 1848 to 1897, 428 persons were sent to civil arrest regiments (about 15 per cent of all convicts). In 1862–1863 alone, 300 persons were transferred to the civil arrest regiments following the verdicts of the court of the province of Kaunas. In the province of Vilnius, 157 persons were sent to civil arrest regiments in 1860–1864. The number of the prisoners placed in arrest regiments grew mostly on account of political criminals.

The number of the persons sent to arrest regiments could be higher than stated in the trial cases, since until 1861 the landlord had a right to hand over a disobedient 'misbehaving' peasant to civil arrest regiments without trial and with the sole agreement of the local administration. Such persons usually were not registered in criminal statistics. Historians believe (Kaczyńska) that arrest regiments blocked the establishment of new prisons and any more significant reforms in the penitentiary system.

Giving advantage to corporal punishment, arrest regiments, etc., the administration did not pay much attention to imprisonment. In the

first half of the 19th century there were no prisons adapted for long-term imprisonment. Therefore, there were few convicted prisoners serving their terms. The major part was made up of suspects detained by the police. These persons spent the time from the start of the interrogation until the verdict was announced in prisons.

In the first half of the 19th century modern penitentiary ideas started to spread and were, though inconsistently, put into practice. In 1819 several articles appeared in *Kurjer Litewski* urging reformation of prisons. They argued in favour of prisons based on the model of solitary confinement where the prisoners would be under strict control for their own advantage. The main purpose of the new prison would be the 'correction' of the personality of the prisoner, and not his physical suffering. Before long (7 October 1820) the Prisons Trustee Society of the province of Vilnius was founded with the aim of supervising the correction of prisoners and improvement of their living conditions. For those purposes, the Society formed its capital. The major part of the funds came from the state budget since the donations of the members were not sufficient. Although the Society of the province of Vilnius was founded in 1820, its capital was formed only in 1839, and until that time the Society had no major influence on the living conditions of the prisoners.

Prison trustee societies also had to watch over the principle of separating prisoners according to their class, sex, age and the manner of the crime within the prisons. Attempts were made to improve the quality of the food served to the inmates, although their class affiliation was also taken into consideration.

In the first half of the 19th century the government was not ready to reorganise ('humanise') the institutions of imprisonment. In the system of repression of that time, imprisonment did not play any major role. Traditional measures seemed to be sufficient for fighting against crime. On the other hand, to secure social and political stability, it was enough, in the opinion of the government, to introduce the state of emergency or martial law.

The first factor that influenced the modernisation of the penitentiary system was related to the abolition of serfdom. The becoming (albeit slow) of the rightless peasant, the object of the landlord's will, a formally equal legal subject made it necessary to review the former principles of the penitentiary system. As a result, the application of

corporal punishment with regard to persons of unprivileged classes was limited in 1863. The order of the Czar to this end appeared at the time when the preparation of the reform of the courts was close to conclusion (1864). Most of its authors – Russian lawyers of liberal views – considered imprisonment the main form of punishment and spoke either for complete abolition of corporal punishment or at least for its restriction. These attitudes were partly reflected in the new revision of the criminal code (1866).

Even this partial restriction of corporal punishment made imprisonment a more important form of punishment. As early as at the end of 1863 the Board of the province of Vilnius explained to the prison trustee committees of the districts that it was necessary to show concern about the order in prisons since imprisonment was becoming “the major means of punishment”. It was also noted that one of the main new tasks of the prison was “moral education of the prisoners”. Disciplining or correction of the criminals provided for moral (religious) and work education (through the establishment of workshops in prisons) as well as their general education (through prison schools).

10

In order to fulfil the aims that were put to them in the second half of the 19th century, the prisons had to be reorganised. Most of the prisons in the provinces of Vilnius and Kaunas were still not adapted for longer term imprisonment. As prisons were considered places for the isolation of the criminals and the main form of punishment was physical suffering, there was no big need to take care of the living conditions. Even the revision of the prisons of Vilnius and Kaunas provinces, carried out in 1860–1861, stated more than once that the prisons did not conform to the requirements and regulations.

However, the situation in prisons changed slowly. Local administration and prison trustee societies did not have the funds for a radical reform of the system of imprisonment. Reorganisation was usually associated with the reform of the courts, yet there was no particular programme of prison reform at the time. The first school

for prisoners was opened in a prison in the province of Vilnius in 1867. By 1896, such schools were opened in nearly all prisons of the province. However, owing to the fact that the only language of instruction was Russian, there was a shortage of teachers, curricula, textbooks, and prison schools were far from popular among the prisoners.

Workshops were not established at once either. Until the second half of the 19th century, labour in prisons was not compulsory, and persons belonging to privileged classes were exempt from it. The first attempts to organise work were made in the prison of the province of Vilnius (1859). Yet the prison did not have a workshop and in winter the prisoners worked in their cells while in summer they were mostly sent for public work. This practice was rather equally widely used in the prisons of the provinces of Vilnius and Kaunas. Prisoners' work was better organised in the larger and newer prisons (e.g. in the Vilnius prison of correction labour). District prisons did not have enough workshops, and prisoners worked only part of the time doing random work.

The conditions of imprisonment were changing slowly, while the number of prisoners increased considerably by the end of the 19th century. For example, in 1848–1897 the prisons of the province of Kaunas had over 12 thousand persons, while in the ninth decade about the same number of convicts were kept in the prisons of the province in one year.

The influence of modern penitentiary ideas on the development of the system of imprisonment remained minimal throughout the second half of the 19th century. This also had objective causes. The funds were not sufficient not only for the construction of modern solitary confinement prisons and larger workshops but also for elementary improvement of living conditions. However, there were also subjective aspects. Most of the officials who were in charge of the reformation of the system of imprisonment were indifferent to the work and did not want any reforms. Traditional punishment and the ways of disciplining the criminals – exile, hard labour and corporal punishment – were still considered more efficient. These attitudes were further reinforced by the uprising of 1863. Nor were reforms supported by the Lithuanian society. Its major part considered the system of imprisonment not just as a means of threatening and disciplining the criminals but also as strengthening the Czarist rule.

The final part of the study is devoted to the analysis of the official view of particular crimes and its relation to the views prevailing in the Lithuanian society. The analysis was based on the investigation of several sorts of crimes – moral (prostitution), political (insult of the honour of the Emperor) and economic (smuggling).

The official evaluation of the crime did not coincide with that prevailing in the society in all cases. It is easy to speak of the official concept of a crime since it is recorded in criminal codes, but it is extremely difficult to reconstruct public views. Therefore it is only possible to provide a more particular analysis of the tendencies that prevailed in the Lithuanian society in the 19th century.

The attitudes of the government and the society coincided more frequently with respect to asocial moral behaviour. By the middle and second half of the 19th century prostitution in Lithuanian cities had become a common phenomenon. According to police statistics, in 1866 there were 330 prostitutes in the province of Kaunas. However, this does not include the persons engaged in 'secret prostitution' (it was considered that in 1859 in Vilnius there were as many of such prostitutes as the 'legal' ones recorded by the police).

Prostitution as a grave social problem is usually associated with the economic and social processes that took place in the second half of the 19th century, primarily the growth of cities. The spread of prostitution is related to the disintegration of the patriarchal communal way of life that became quite intensive in Lithuania after the abolition of serfdom. Prostitution was stimulated by the weakening communal and family ties when a girl was forced to travel to the city on her own where the chances of finding a legal job were not big yet.

Regulation of prostitution was in the hands of the police that were not able to properly control it. Therefore most measures of the Czarist government directed against prostitution were never realised. After its legalisation in 1866, the conditions for its spread became even more favourable. Prostitution was started to be called an indispensable social evil. Analysing the views on prostitution in the heterogeneous Lithuanian society is not easy. The nuances in the normative evaluation within different ethnic and social groups differed.

Promotion of paternalism in the peasants' consciousness that was a characteristic element of the Czarist policy in general became especially active after the abolition of serfdom in 1861. The Czar's reform, apart from freeing the peasants from the dependence on the landowner, was supposed to lay the foundations for the formation (including the peasantry) of a modern Russian nationality. The person of the Czar had to play an important role in the integration of the whole Empire in this ethnopolitical process. Therefore, most attention was directed towards the "protection of the honour of the Czar". Police reports of the second half of the 19th century note that the most frequent 'political crime' among the peasants was insult to the honour of the Emperor.

In the opinion of gendarmes and police officials, the main cause of the frequent crimes among the peasants was the 'ignorance' of the people. The stereotypical view of a peasant as an unintelligent person who could not be held responsible for his actions had influence on a rather tolerant attitude towards this crime. Such attitudes of the officials allowed the peasants to avoid harsh punishment if any. This statement is not expected to prove that Russian administration inflicted more severe punishment for insulting the honour of the Czar on persons of the privileged classes. It is just meant to draw attention to the possibilities of the interpretation of this crime that was characteristic of the investigating officials who had not yet given up a feudal way of thinking.

It was noticed, at the end of the 19th century, that the majority of Lithuanian borderline population did not consider smuggling as a crime. As early as in the third and fourth decades of the century smuggling (first of all in the districts of Telšiai and Raseiniai in the province of Kaunas) was becoming more wide-spread and better organised. For the population of the border areas, illegal transportation of goods was an important source of income for their 'family budget'. In the 19th century, the business of a smuggler could not change the class position of the smuggler but it could improve his economic condition: some could escape poverty, others could manage to get rich. In the mid-century, social differentiation between smugglers was becoming more conspicuous.

Besides economic and political processes, the spread of smuggling was influenced by the political events in Lithuania. Intensive and

better organised smuggling usually began during uprisings and following them. Since for a considerable part of the border population, peasants among them, it was becoming a more and more important business, the peasants identified themselves with the smugglers rather than with the governmental institutions that persecuted the transporters of illegal goods.

12

After the abolition of serfdom and suppression of the uprising of 1863, the Czarist administration paid increasingly more attention to the fight with criminal offences. Concern was shown in the reforms of state institutions (executive police, the system of prisons) whose aim was to struggle against crime. In the new social, cultural and economic situation that emerged in Lithuania in the second half of the 19th century, efficient fight against criminal offences, especially property-related, was to strengthen the trust of the now 'free' from serfdom Lithuanian people in the Czarist regime. However, the Russian administration failed to fulfil this strategic task.

PRZESTĘPCZOŚĆ A
SPOŁECZEŃSTWO NA LITWIE
W XIX WIEKU

Streszczenie

1

Wiedza o społeczeństwie i jego rozwoju byłaby niepełna bez uwzględnienia zjawisk marginalnych m.i. wykroczeń prawnych. Historia kultury, zajmująca się badaniem takich zjawisk antyspołecznych, korzysta z doświadczeń innych nauk – kryminologii, socjologii, historii prawa. Bada ona również więzi pomiędzy prawem a normami moralnymi. Ustalono, że w różnych okresach historycznych nie wszystkie formy wykroczeń prawnych doczekały się jednakowego moralnego potępienia. Szukano odpowiedzi na pytanie – w jaki sposób i dlaczego modernizowano praktyki karne w systemie penitencjarnym, jak również instytucje sprawujące nadzór nad wykroczeniami prawnymi (np. policja). Nie zadawano się jedynie rekonstrukcją dynamiki wykroczeń, lecz próbowano również odpowiedzieć na pytanie: dlaczego zmienia się charakter wykroczeń oraz dlaczego jedne formy przestępstw zastępują inne. Granice badań zostały określone chronologicznie nieprzypadkowo – jest to przełom wieków XVIII i XIX, tj. okres rozpadu społeczeństwa stanowego oraz uaktywnienia procesu transformacji w społeczeństwie zapewniające status obywatela.

2

Badania nad historią wykroczeń prawnych zawarte w niniejszej pracy, rozpoczynają się od opisu struktur represyjnych na Litwie. Najwięcej uwagi poświęcono problemowi ewolucji systemów policyjnego i penitencjarnego po zniesieniu pańszczyzny w 1861 roku, po powstaniu 1863 roku, jak również efektywności tych instytucji. Zbadano stosunek ówczesnych władz do niektórych rodzajów stosowanych kar na Litwie w owym okresie.

Historia wykroczeń prawnych z okresu XIX wieku nie była specjalnie badana przez historiografię litewską. Dlatego też szczególną wagę mają te prace historyków litewskich, które analizują różne aspekty procesu modernizacji w społeczeństwie litewskim (Egidijus Aleksandravičius, Juozas Jurginis, Antanas Kulakauskas, Vytautas Merkys, Leonas Mulevičius, Antanas Tyla, Rimantas Vėbra i in.) Od strony metodologicznej ważne znaczenie stanowią prace historyków zachodnioeuropejskich. Większość tych prac ukazało się w drugiej połowie XX wieku (David Bayley, J.S. Coeburn, Michel Foucault, V.A. Gatrell, Pieter Spierenburg, Charles Tilly i inni). Na szczególną uwagę zasługują prace historyka polskiego – Elżbiety Kaczyńskiej, która dokonała analizy rozwoju systemu wykroczeń prawnych w Suwałkach w drugiej połowie XIX wieku. Dotychczas zbadano niewiele źródeł historycznych, wśród których główną rolę odgrywają miesięczne i roczne sprawozdania urzędników carskich, raporty o stanie policji i więźniach, centralna i lokalna korespondencja, dotycząca problemów reformowania służb policyjnych i więziennictwa. Ważne źródło stanowią również więźniowie – przede wszystkim więźniowie polityczni – ich późniejsze wspomnienia i zażalenia.

Dokonyując rekonstrukcji drogi ewolucyjnej wykroczeń prawnych oraz struktur represyjnych, najwięcej uwagi zwraca się na zmiany, które nastąpiły w połowie XIX wieku. W okresie tym została zniesiona pańszczyzna, wybuchło powstanie 1863 roku, była realizowana reforma rolna, czyli zachodziły istotne zmiany w społeczeństwie litewskim. Nowe warunki, które wytworzyły się po tych zmianach, miały wpływ na przestępczość, i rozwój instytucji represyjnych.

3

Na przełomie XVIII–XIX wieków policja w Imperium Rosyjskim została zdecentralizowana i zestanowana. Obok jednostek policji państwowej istniała tzw. policja rodzima. Wyżsi urzędnicy policyjni byli wyznaczani przez administrację, natomiast trzon policji powiatowej, czyli niższy sąd ziemski, stanowili miejscowa szlachta litewska.

Formowanie policji egzekucyjnej na ziemiach litewskich było uwarunkowane polityką caratu „na nowo przyłączonych terytoriach do Imperium”. Po powstaniu 1794 roku administracja rosyjska prowadziła starania, aby jak najszybciej doprowadzić do ustabilizowania się sytuacji polityczno-społecznej w państwie, stopniowo rusyfikując zagarnięte tereny litewskie. Władze rosyjskie coraz większą uwagę zwracały na zagadnienia, dotyczące organizacji systemu funkcjonowania policji egzekucyjnej. Sama, bez poparcia litewskiej elity społeczno politycznej, zcyli szlachty litewskiej, administracja carska z całą pewnością nie byłaby w stanie stworzyć efektywnego systemu praworządności. Dlatego też pierwsze dekryty władz o utworzeniu policji (z lat 1797–1798) nie eliminowały szlachty litewskiej ze struktury policji egzekucyjnej, ale zwiększały liczbę mianowanych urzędników państwowych oraz kontrolę.

Wzmocnienie środków policyjnych spotkało się ze sprzeciwem szlachty litewskiej, albowiem upatrywało ono w tym zagrożenie dla własnego stanu uprzywilejowanego, domagało się więc unieważnienia takiego postępowania ze strony władz.

Taka postawa była uwarunkowana również tym, że w I połowie XIX wieku do obowiązków policji egzekucyjnej należała nie tylko ochrona własności prywatnej, ale też utrzymanie porządku publicznego rozumianego jako bezwarunkowe spełnianie rozkazów i rozporządzeń władz. Dlatego też współczynnik przestępczości bezpośredniego wpływu na organizację policji nie miał.

W połowie XIX wieku na formowanie systemu policyjnego na Litwie miało wpływ powstanie lat 1830–1831, jak również reforma policji powiatowej (tzw. ziemskiej) z roku 1837. Powstanie udowodniło administracji rosyjskiej, że w okresie masowych rozruchów policja egzekucyjna nie jest w stanie efektywnie przeciwstawić się tym rozruchom i nie jest w stanie zdławić je. Podstawowym zadaniem stało się tworzenie policji odpowiedniej politycznie.

W różnych litewskich projektach praworządności można znaleźć również aluzje dotyczące potrzeby przebudowania policji egzekucyjnej. Tak np., dobrze znany projekt Michaiła Murawjowa z roku 1831, zakładał, że urzędnikiem policyjnym może zostać tylko osoba ciesząca się zaufaniem rządu, a w zupełności można zaufać tylko Rosjanom. Murawjow proponował również większą centralizację zarządu policyjnego oraz znaczne ograniczenie liczby urzędników

wybijanych. W rzeczywistości jednak, podobne propozycje – te lub inne – nie mogły być zrealizowane w owym czasie.

Odzwierciedla to doskonale rozkaz cara Mikołaja I z 1837 06 03 dotyczący reformy policji powiatowej. Przewidywano takie zreformowanie policji, by mogła ona na miejscu operatywnie reagować na rozkazy i rozporządzenia zwierzchnictwa. Coraz częściej funkcje szeregowych policjantów spełniali wojskowi. Co więcej, zaniechano wyboru struktur kolegialnych policji – ziemskiego sądu powiatowego. Jego przewodniczący, tzw. isprawnik, był wybierany wśród szlachty powiatowej, bez uprzedniego zatwierdzenia przez gubernatora. Ławników sądowych wyznaczał zarząd gubernialny. Organizacja policji, jej cele i obowiązki przetrwały prawie w niezmiennym stanie do czasu zniesienia pańszczyzny.

4

Administracja państwowna większą uwagę poświęcała organizacji i wzmocnieniu policji egzekucyjnej w chwilach dojrzewania konfliktów społecznych bądź politycznych. Mianowicie sytuacja taka ukształtowała się pod koniec lat 60. XIX wieku. Dzięki poparciu władz, szeregi policji egzekucyjnej rosły, była ona przygotowywana do zniesienia pańszczyzny. Słusznie uważano, że w okresie radykalnych reform konflikty społeczne są nieuchronne. Nieprzypadkowo więc wprowadzenie tymczasowych reform policji w 1862 12 25 zbiegło się z okresem zniesienia pańszczyzny oraz wprowadzeniem reformy rolnej. Wiadomo, że na reorganizację policji miało wpływ powstanie 1863 roku. W sytuacjach wyjątkowych, uwarunkowanych przemianami społeczno-politycznymi, podejmowano wysiłki w celu szybszego wzmocnienia policji. Utrzymywano, że najbardziej dostępnym i skutecznym środkiem jest militaryzacja egzekucyjnych jednostek policyjnych. Już od roku 1860 z braku szeregowych policjantów zastępowano ich osobami z wojska. W sierpniu 1861 roku policja egzekucyjna w powiatach przeszła pod zarząd wojska. Zorganizowana w ten sposób policja miała za obowiązek nie tyle walkę z przestępczością kryminalną, ile tłumienie manifestacji politycznych i rozruchów chłopskich.

Ustalone w roku 1862 zasady funkcjonowania policji przetrwały do drugiej połowy XIX wieku. Istota reformy polegała na dalszej centralizacji policji egzekucyjnej. Od tego momentu wszyscy urzędnicy policyjni byli nominowani przez zwierzchnictwo guberni. Policja miejska została połączona z ziemską we wspólną policję powiatową. Przewodniczył jej tzw. isprawnik powiatowy. Urząd policyjny, głową którego był policmajster, pozostał tylko w miastach gubernialnych. Tzw. isprawników oraz policmajstrów mianował gubernator.

Powstanie z 1863 roku znów zaktualizowało kwestię organizacji policji. Przy wyborze funkcjonariuszy policyjnych decydowało ich rosyjskie pochodzenie (list ministra spraw swewnętrznych Piotra Wałujewa z 1863 02 17 do generał-gubernatora Władimira Nazi-mowa). Zakładano również usunięcie z policji egzekucyjnej przedstawicieli miejscowego szlachty litewskiej. Zorganizowana na takiej zasadzie policja nie była jednak w stanie zdobyć zaufania mieszkańców Litwy, niezbędnego dla efektywnej walki z przestępczością. Przybyli na Litwę rosyjscy urzędnicy byli po prostu wojskowymi, nie znającymi języka i miejscowych zwyczajów, stosunkowo mało troszczyli się o bezpieczeństwo mieszkańców tych terenów.

Szczególnie aktywnie zabrał się do rusyfikowania policji egzekucyjnej generał-gubernator Murawjow. Według niego, szczególnie ważne było ograniczenie dostępu na stanowisko urzędnika policyjnego osób „polskiego pochodzenia”. Na mocy rozkazu cara z 1864 07 24 osoby rosyjskiego pochodzenia pełniący służbę w policji egzekucyjnej otrzymywały 50% podwyżkę. Rozkaz obejmował tylko wyższych funkcjonariuszy policyjnych.

Formując jednostki policyjne na wsi, administracja dążyła do odciągnięcia chłopów od powstania. W tym samym celu tworzono również straże wiejskie i próbowano realizować idee tzw. „milicji ludowej”. Oficjalnie głoszono, że podstawowym zadaniem straży wiejskiej, utworzonej zwykle z chłopów, była ochrona siebie i swojej własności. Straże wspólnie pomagały w dławieniu powstań (zgodnie z rozkazem cara z 1863 04 24).

Chłopi, którzy wchodzili w skład straży wiejskiej, często utożsamiali swoje obowiązki z obowiązkami rekruta, toteż straż wiejska nie była popularna w tym środowisku.

Po powstaniu władze zaczęły stawiać na reorganizację policji egzekucyjnej z większą energią. Pojawiły się nowe projekty przebudowy policji. Coraz częściej podkreślano w nich konieczność zorganizowania policji egzekucyjnej w taki sposób, ażeby mogła ona efektywnie walczyć z przestępstwami podlegającymi karze. W owym czasie było to szczególnie ważne. Rozpoczęto od reorganizacji miejskiej policji egzekucyjnej. Miasta, a nie jak wcześniej – powiaty, uważano za podstawowe ogniska przestępcze. W latach 80. XIX wieku w większych miastach Litwy powstają tzw. regiony kryminogenne, w których wykroczenia prawne były na porządku dziennym.

Przede wszystkim została zreorganizowana policja w miastach gubernialnych – Wilnie i Kownie. Argumentowano to szybkim tempem wzrostu liczby mieszkańców. Reformy były jednak wprowadzane zbyt powoli – władze miejskie, tłumacząc się brakiem środków pieniężnych, nie chciały przeznaczać dodatkowych funduszy na utrzymanie policji.

Ponieważ zwalczanie przestępczości zwykłymi sposobami nie było efektywne, administracja uciekała się do środków nadzwyczajnych, takich jak – zesłanie administracyjne. Najczęściej zesłanie administracyjne stosowano w wypadku przestępstw, które nie były tolerowane przez miejscową ludność.

Już od 1855 12 05 generał-gubernator m. Wilna uzyskał prawo zsyłania z miejsc stałego pobytu nie tylko więźniów politycznych, lecz również tzw. osoby „nieporządane lub podejrzane“, czyli tych, którzy zostali pociągnięci do odpowiedzialności karnej, ale winy im nie udowodniono. Najczęściej zsyłani byli „przestępcy“ polityczni lub osoby nieporządane ze względu na swoje poglądy polityczne. Na zesłanie administracyjne w latach 1863–1865 w tzw. Kraju Północno-Zachodnim (Wilno, Kowno, Grodno, Mohylów, Witebsk jak również w czasowo dołączonej guberni Augústów) skazano 4098 osób. Za sprawą generała-gubernatora Edwarda Totlebena, w latach 1863–1867 zesłano 8800 osób. Znaczną część zesłańców stanowili „przestępcy“ polityczni, a po roku 1865 coraz częściej zaczęli pojawiać się również przestępcy kryminalni. W roku 1867 minister spraw wewnętrznych Walujew zezwolił generałowi-gubernatorowi Edwardowi Baranowowi – skazanie na zesłanie również tych osób, którym nie

udało się udowodnić popełnienia przestępstwa, lecz co do winy których urzędnicy policyjni byli pewni. W latach 1868–1874 tylko z guberni wileńskiej zesłano 847 osób, 1875–1880 kolejne 123 osoby. Najczęściej w ten sposób byli karani nielubiani wśród mieszkańców wiejskich – koniokrady.

W latach 70–80. XIX wieku administrację coraz mniej zadawała efektywność walki policji z przestępczością. Efektywność tę starano się wzmocnić stosując różne środki. Wojskowych, którzy byli „czasowo w delegacji” w policji coraz częściej zastępowano wolnonajemnymi urzędnikami.

Ostatecznie zrezygnowano jednak z praktyki kierowania do policji wojskowych (reformacja wojskowa z 1874 roku). W latach 70. XIX wieku w Wilnie utworzono kilka operatywnych komisji policyjnych do walki z bandytyzmem i rozbojem. Ostatecznie w roku 1874 powołane zostały pierwsze kryminalne oddziały śledcze (jeden z pierwszych – w Wilnie). Policja egzekucyjna była nastawiona na walkę z przestępczością kryminalną oraz ochronę własności prywatnej.

Reformowaniem policji ziemskiej zaczęto zajmować się przede wszystkim po zniesieniu pańszczyzny. Tylko efektywnie walcząc z przestępcami kryminalnymi, powiatowa policja egzekucyjna mogła być pewnym pośrednikiem między wyzwolonym od pańszczyzny ludem a władzą. Tylko w ten sposób policja egzekucyjna mogła zdobyć zaufanie chłopów.

Po reformie z 1837 roku o porządek we wsiach oraz walką z przestępcami troszczyli się setnicy i dziesiętnicy, a w miasteczkach – pięciosetnicy i tysiącnicy. Tych ostatnich mianowali isprawnicy, natomiast setnicy i dziesiętnicy byli wybierani wśród chłopów. Jeśli wieś należała do obszarnika, wszystkie osoby mianował obszarnik. Wszyscy byli utrzymywani z podatków od miejscowych mieszkańców. Tacy „urzędnicy” nie mieli doświadczenia zawodowego, toteż byli w zupełności uzależnieni od obszarnika lub wspólnoty wiejskiej, a więc nie byli w stanie efektywnie walczyć z przestępczością. Sami chłopcy nie chcieli zmieniać porządku organizacji policji parafialnej, albowiem wspólnota wiejska sama, bez wtrącania się państwa, mogła utrzymać porządek na terytorium wspólnoty.

Po zniesieniu pańszczyzny oraz wprowadzeniu reformy rolnej obszarnicy nie mogli już wtrącać się do organizowania chłopskiej wspólnoty policyjnej. Zwiększył się wpływ państwa na policję

parafialną. Setnicy i dziesiętnicy byli kontrolowani, toteż ich utrzymanie było uzależnione od wielkości zebranych podatków. Przy zakładaniu gminy, wspólnoty chłopskie odmawiały poparcia dla policji parafialnej. Dlatego w okresie popowstaniowym funkcje policji na wsi często sprawowali wojskowi. W latach 70–80. XIX wieku urzędnicy carscy, wypowiadając się na temat policji parafialnej, podkreślali, że ona nadal funkcjonuje nie według prawa, lecz zgodnie z zakorzenionymi zwyczajami, dlatego jest zbyt niepewna (opinia generała-gubernatora Aleksandra Potapowa z roku 1868). O zachowanie tych zwyczajów i tradycji, mających zapewnić porządek w swojej wsi, dbali sami członkowie wspólnoty wiejskiej.

Nie mając wystarczających możliwości do zmiany archaicznego systemu (ze względu na ciągły brak środków, kadry zawodowej i in.), administracja carska próbowała przynajmniej go modyfikować, dopasować do swoich potrzeb. Utworzenie instytucji urzędników policji konnej w strukturach policji ziemskiej (ustawa carska z 1878 06 09) służyło takim próbom. Departament policji karnej (egzek.) MSW, tłumacząc potrzebę powołania stanowiska urzędników, podkreślał, że wcielana w życie reforma prawna odpowiada nowym zapotrzebowaniom, którym nie mogą już sprostać setnicy i dziesiętnicy. Dlatego też jednym z najważniejszych zadań urzędników było zostanie zwierzchnikami policji parafialnej. Na urząd urzędnika były wybierane najczęściej osoby pełniące wcześniej służbę w wojsku. Starano się ich mianować według zasady „pewny, niezawodny“, czyli prawosławny i Rosjanin.

7

W badaniach z ostatnich lat, gdy jest mowa o „historii kar“, niezbędne jest podkreślenie tego, że muszą one być badane jako części składowe historii społeczno-politycznej (Foucault, Kaczyńska, Spierenburg i in.).

Już od końca XVIII wieku carscy poddani byli podzieleni na tych, którzy byli zwolnieni od kar cielesnych oraz tych, którzy im podlegali. Większość mieszkańców podlegała nie tylko karom podstawowym, mogła także być poddana karom cielesnym. W Statucie

Karnym Imperium Rosyjskiego z roku 1845 podkreślano, że zgodnie z wyrokiem sądowym, wymierza cielesną karę kat. Uważano, że rytualizowana publiczna kara cielesna jest efektywnym środkiem zdyscyplinowania ludu oraz efektywną formą kontroli społecznej. Bardzo często w aktach karnych w wyrokach podkreślano, że kara powinna być „dobrym przykładem dla otoczenia“.

W I połowie XIX wieku sprawca przestępstwa nie był uważany za człowieka, zgodnie z ówczesnym pojmowaniem osobowości, dlatego kara cielesna była najczęściej formą karną. Administracja przez dłuższy czas stosowała system kar cielesnych. Do roku 1863 zachowało się znakowanie przestępców gorącym żelazem, smagania batem zaniechano dopiero ok. 1845 roku. Karę chłosty zniesiono dopiero 1904 08 11 (formalnie).

Od roku 1863 do kategorii osób, wobec których nie stosowano kar fizycznych, zaliczano również chłopów, którzy pełnili jakieś funkcje w administracji gminnej. Jak wynika ze statystyki karnej, zgodnie z postanowieniem sądu gminnego, w guberniach kowieńskiej i wileńskiej po reformie wobec przestępców często stosowano kary fizyczne. Skala stosowania tych kar zmniejszyła się w końcu XIX, na początku XX wieku. W gubernii wileńskiej w 1866 roku spośród 1850 osób wobec 766 (41,41%) zastosowano karę chłosty, w 1870 roku spośród 2565 (48,76%) – wobec 1299 osób. W gubernii kowieńskiej w 1895 roku kary fizyczne zastosowano wobec 661 osób w 2664 sprawach (mniej niż 24,81% ukaranych; w jednej sprawie mogło być sądzonych więcej niż jedna osoba). W 1903 roku w 1472 sprawach zastosowano kary fizyczne wobec 56 osób (3,8%). Nie wiadomo, czy te kary były wymierzane publicznie.

Wiadomo, że decyzje sądu gminnego nie były zgodne z kodeksem karnym, tzn. prawem pisanim, na mocy którego w owych czasach ograniczono stosowanie kar fizycznych, ale tradycyjnie uważano, że chłosta jest najefektywniejszą formą kary.

W pierwszej połowie XIX wieku w systemie penitencjarnym, w zależności od pochodzenia stanowego przestępcy, charakteru

dokonanego przestępstwa, obok kary śmierci i kar fizycznych były stosowane również inne formy kar: prace katorżnicze, zesłanie od-danie w rekruty – co nie było dotąd praktykowane na Litwie. Poz-bawienie wolności lub areszt stosowano w czasie przesłuchań w ramach prowadzenia śledztwa lub podczas sądu, a także jako środek wyegzekwowania długu. Więźniowie i czasowo zatrzymani trafiali na policję lub do aresztu w zarządzie gubernii albo do więzienia, poprawczaka lub domu przymusowej pracy. Osoby ze stanu nie-uprzywilejowanego, chłopci, służący, niesposłuszne dzieci – na ży-czenie swoich gospodarzy, społeczności lub rodziców – mogły być umieszczone w poprawczakach lub domach przymusowej pracy – za złe lub „rozwiązłe” zachowanie bez decyzji sądu, a jedynie za zgodą miejscowej administracji. Za naruszenie regulaminu stoso-wano kary fizyczne. Od połowy XIX wieku domy przymusowej pra-cy zaczęły zanikać, a więzione tam osoby przenoszono do aresztu.

Areszty cywilny i wojskowy stanowiły specyficzną formę uwię-zienia. Osoby, które tu trafiały, były zmuszane do pracy, najczęściej przy budowie dróg i fortyfikacji wojennych. Panowała dyscyplina wojskowa. Jeszcze na początku XIX wieku do aresztów trafiali ujęci uciekinierzy – chłopci pańszczyźniani, włóczędzy, później nielegalni bimbrownicy. Od 1845 roku zaczęto wsadzać do aresztu również kryminalistów, głównie recydywistów, skazanych na zesłanie na Sybir lub na więzienie. Ten zwyczaj rozpowszechnił się przede wszystkim w XIX wieku, kiedy to więzienia na Syberii były tak przepełnione, że nie mogły zmieścić wszystkich skazanych. W 1827 roku postanowiono zorganizować taki areszt w Wilnie, ale plan ten nie został zrealizowany. Skazani na areszt byli więc wysyłani do innych miast w Imperium Rosyjskim (Pskow, Kaługa, Smoleńsk). Jak wynika ze sprawozdań Sądu Karnego gubernii kowieńskiej, w latach 1848–1897 aresztem cywilnym ukarano 428 osób (około 15 proc. wszystkich skazanych). Tylko w latach 1862–1863, na mocy decyzji sądu w Kownie, na areszty cywilny skazano 300 osób. W gubernii wileńskiej w latach 1860–1864 aresztem cywilnym ukarano 157 osób. Kosztem skazanych na areszt cywilny zwiększyła się w statystykach liczba więźniów politycznych. Możliwe, że liczba ska-zanych była większa niż to zostało udokumentowane w aktach są-dowych, ponieważ do roku 1861 obszarник mógł bez decyzji sądu, a jedynie za zgodą miejscowej administracji, skazać „złe sprawującego

się“ chłopa na areszt cywilny. W statystyce takie fakty nie były rejestrowane. Zdaniem historyków (Kaczyńska) areszty hamowały wprowadzanie reform systemu penitencjarnego w więziennictwie.

9

Uznając pierwszeństwo kar fizycznych i aresztów, administracja nie przywiązywała dużej wagi do kary pozbawienia wolności. W pierwszej połowie XIX wieku nie było więzień przystosowanych do długoterminowego przetrzymywania więźniów, toteż skazanych na wieloletnie więzienie było niewiele. Sporą część więźniów stanowili ujęci przez policję podejrzani, przetrzymywani w więzieniu podczas przesłuchań lub na początku śledztwa.

W pierwszej połowie XIX wieku na Litwie zaczęły ulegać rozpowszechnieniu nowoczesne idee penitencjarne. W 1819 roku w *Kurierze Wileńskim* ukazało się kilka artykułów sugerujących potrzebę wprowadzenia zmian w systemie więziennictwa. Autorzy opowiadali się za umieszczaniem więźniów w pojedynczych celach, co umożliwiałoby stałą kontrolę nad skazanym. Zgodnie z oczekiwaniami nowy system więziennictwa byłby nie tylko formą kary fizycznej dla więźnia, ale też środkiem „naprawienia“ jego osobowości. Niedługo po tym (1820 10 07) zostało założone Towarzystwo Opieki nad Więźniami gubernii wileńskiej, które zajmowało się „wychowaniem“ więźniów, troszczyło się o polepszenie ich warunków bytowych. Większa część kapitału Towarzystwa pochodziła z budżetu państwa, gdyż datki od ofiarodawców były bardzo skromne. Choć to Towarzystwo powstało jeszcze w 1820 roku, jego kapitał został sformowany dopiero w roku 1839 – do tego okresu nie miało ono zbyt dużego wpływu na polepszanie warunków bytowych w więzieniach. Towarzystwo Opieki nad Więźniami dbało również o przestrzeganie podziału więźniów w zależności od pochodzenia stanowego, wieku oraz charakteru przestępstwa. Szczególnie uwzględniano to przy wprowadzaniu ulepszeń w dziedzinie żywienia więźniów.

W pierwszej połowie XIX wieku władze nie miały zamiaru reorganizowania („humanizowania“) systemu więziennictwa. Nie było też ku temu możliwości. W owym czasie w systemie represjonowania

kara pozbawienia wolności nie miała zbyt dużego znaczenia. Walkę z przestępczością prowadzono przy pomocy tradycyjnych środków. Zdaniem władz, dla zapewnienia stabilizacji społecznej i politycznej wystarczało w pełni wprowadzenie stanu wyjątkowego lub wojennego.

Pierwsze działania mające na celu modernizację systemu penitencjarnego nastąpiły po zniesieniu pańszczyzny. Przekształcenie się chłopów z dotychczasowego obiektu władzy obszarnika w (formalnie rzecz biorąc), równouprawniony subiekt prawny, stanowiło bodziec do realizacji poprawek w systemie penitencjarnym.

Już w 1863 roku ograniczono stosowanie kar fizycznych wobec osób z warstw nieuprzywilejowanych. Ukaz carski, zatwierdzający ograniczenie stosowania kar fizycznych, pojawił się wtedy, gdy dobiegały końca przygotowania do reformy prawnej (1864). Większość jego autorów – to liberalni rosyjscy prawnicy, którzy uważali karę pozbawienia wolności za główną formę kary. Opowiadali się oni za wyeliminowaniem lub przynajmniej ograniczeniem stosowania kar fizycznych. Częściowo uwagi te zostały uwzględnione w nowo zredagowanym Kodeksie Karnym (1866).

Ograniczenie (przynajmniej częściowe) stosowania kar fizycznych spowodowało, że kara pozbawienia wolności była najczęściej stosowana. Jeszcze w 1863 roku zarząd gubernii wileńskiej przekonywał społeczne komitety opieki nad więźniami, że niezbędne jest zainteresowanie się warunkami bytowymi w więzieniach, gdyż pozbawienie wolności staje się „główną formą kary”. Podkreślano również, że głównym zadaniem więzienia jest „wychowanie moralne więźnia”. Środkiem zdyscyplinowania i umoralniania więźnia miało być wychowanie religijne, wychowanie przez pracę, a także krzewienie oświaty. W tym celu w więzieniach organizowano pracownie oraz szkoły.

10

Aby więziennictwo w drugiej połowie XIX wieku mogło spełnić swoje zadania, należało wprowadzić przekształcenia w tym systemie. Większość więzień w guberniach wileńskiej i kowieńskiej nie było

przystosowanych do długoterminowego przetrzymywania więźniów. Ponieważ więzienie traktowano jedynie jako miejsce izolacji, a celem kary – cierpienia fizyczne, nie przywiązywano zbyt dużej wagi do polepszenia warunków bytowych w więzieniu. Rewizje, które miały miejsca w więzieniach w guberniach wileńskiej i kowieńskiej w latach 1860–1861 wykazały, że warunki w tych więzieniach nie odpowiadały wymogom.

Zmiany w więziennictwie były wprowadzane powoli. Miejscowa administracja oraz towarzystwa opieki nad więźniami nie dysponowały środkami, które mogłyby zapewnić wprowadzenie radykalnych zmian. Stopniowe zmiany były wprowadzane równoległe z wdrażaniem w życie reformy prawnej, ale konkretnego programu przekształceń w dziedzinie więziennictwa wtedy nie było. Pierwsza szkołka dla więźniów w gubernii wileńskiej została utworzona w 1867 roku. Przed rokiem 1896 takie szkoły powstały prawie we wszystkich więzieniach w tej gubernii. Ponieważ nauczanie odbywało się w języku rosyjskim, brakowało nauczycieli, programów nauczania, podręczników. Szkołki te nie były popularne wśród więźniów.

Pracownie pojawiły też nie od razu. Do drugiej połowy XIX wieku więźniowie nie mieli obowiązku pracy, a osoby z warstw uprzywilejowanych były od tego abowiązku zwolnione. Prace zaczęto organizować w więzieniu gubernialnym (1859). W Wilnie w owym czasie jeszcze nie było pracowni, toteż zimą więźniowie pracowali w celach, a latem pomagali przy pracach publicznych. Taka organizacja pracy była rozpowszechniona w więzieniach zarówno w gubernii wileńskiej, jak i kowieńskiej. Łatwiej było zorganizować pracę w dużych, późno budowanych więzieniach (np. w Wilnie). W więzieniach powiatowych pracowni było mało, więźniowie wykonywali różne prace, przy czym niesystematycznie.

Warunki w systemie więziennictwa zmieniały się powoli, ale w końcu XIX wieku liczba więźniów wyraźnie wzrosła. Na przykład w latach 1848–1897 w więzieniach w gubernii kowieńskiej więziono ponad 2000 osób, gdy w latach 90. XIX wieku prawie tyle samo więźniów było w ciągu jednego roku.

Wpływ modernistycznych idei penitencjarnych na rozwój systemu więziennictwa w drugiej połowie XIX w. był jeszcze minimalny. Istniały obiektywne przyczyny hamowania wprowadzania reform.

Brakowało środków finansowych nie tylko na budowę nowoczesnych pojedynczych cel i dużych pracowni, ale nawet na drobne ulepszenia warunków bytowych więźniów. Do subiektywnych przyczyn natomiast należy to, że większość urzędników odpowiedzialnych za wprowadzenie reform w więziennictwie było obojętnie do tego nastawionych. Za najefektywniejsze uważano tradycyjne środki: zesłanie, prace katorżnicze oraz kary fizyczne, szczególnie po powstaniu w 1863 roku. Reform nie poparło również społeczeństwo Litwy. Spora część społeczeństwa traktowała system więziennictwa nie tylko jako środek dyscyplinarny, ale też jako środek umocnienia władzy caratu.

11

Część końcowa zawiera analizę konfrontacji poglądów władzy oficjalnej na temat poszczególnych przestępstw z poglądami dominującymi w społeczeństwie litewskim. Analiza dotyczy kilku rodzajów przestępstw: etycznych (prostyucja), politycznych (obraza honoru osoby imperatora), ekonomicznych (kontrabanda).

Oficjalna ocena przestępstw nie zawsze była zgodna z opinią społeczeństwa. Łatwiej jest mówić o oficjalnej ocenie (źródło – kodeksy karne), trudniej natomiast oceniać nastroje społeczeństwa. Możliwe to jest jedynie w wypadku analizy tendencji dominujących.

Opinie władz i społeczeństwa były zgodne tylko w kwestii wykroczeń amoralnych. W połowie oraz w końcu XIX wieku w miastach na Litwie prostytucja była zjawiskiem powszechnym. Jak wynika ze statystyki, w 1866 roku w Kownie było ponad 330 prostytutek. Pomiędzy natomiast milczeniem uprawianie przez niektóre osoby „prostyucji nielegalnej”. W 1859 roku w Wilnie takich osób było prawie tyle samo, ile legalnych prostytutek.

Prostyucja jako zjawisko była związana ze zmianami społeczno-ekonomicznymi, jakie zaszły w 2 połowie XIX wieku, a głównie ze wzrostem znaczenia miast. Rozpowszechnienie się tego zjawiska było następstwem rozpadu systemu patriarchalnego, szczególnie wyraźnego na Litwie po zniesieniu pańszczyzny. Sprzyjało temu również osłabienie tradycji społecznych i więzi rodzinnych.

Dziewczyny zmuszone były do wyjeżdżania do miasta, możliwości znalezienia legalnej pracy były znikome.

Reglamentacją prostytucji zajmowała się policja, która miała jednak ograniczone możliwości. Większość środków, przewidzianych przez władzę carską do walki z prostytucją nigdy nie było stosowanych. Po zalegalizowaniu prostytucji w 1866 roku, pojawiły się warunki do jej dalszego rozpowszechnienia. Coraz częściej zaczęto traktować ją jako nieuniknione zło społeczne. Analiza oceny zjawiska prostytucji w społeczeństwie litewskim jest utrudniona. Ocena ta, w zależności od przynależności do poszczególnych grup etnicznych i socjalnych, jest zróżnicowana.

Wzrost wśród chłopów inicjatyw paternalistycznych – niezbędego elementu polityki caratu, nasiliło się po zniesieniu pańszczyzny. Reforma nie tylko uniezależniła chłopów od obszarnika, ale też sprzyjała tworzeniu się nowej narodowości rosyjskiej (narodu politycznego). W tym procesie etnopolitycznym car pełnił rolę osoby bardzo ważnej, integrującej całą imperię. Dlatego też zaczęto zwracać szczególną uwagę na „ochronę honoru cara”. Ze sprawozdań policyjnych z II połowy XIX wieku wynika, że wśród chłopów oskarżonych o „przestępstwa polityczne” byli przede wszystkim ci, którzy znieśli cara.

Zdaniem żandarmów i urzędników policyjnych, podstawową przyczyną tego typu wykroczeń była „ciemnota ludu”. Stereotypowe traktowanie chłopów jako „ciemnego”, a więc nie będącego w stanie ponosić w pełni odpowiedzialności za swoje postępowanie, miało wpływ na charakter kary. Dzięki takiemu nastawieniu urzędników, chłopom udawało się uniknąć surowej kary, a niekiedy nie byli oni karani wcale. Można więc wywnioskować, że za znieśliwianie cara administracja rosyjska stosowała surowe kary tylko wobec osób z warstw uprzywilejowanych. Wygląda na to, że urzędnicy carscy nie byli wolni od feudalnego sposobu myślenia w traktowaniu ludzi z warstw nieuprzywilejowanych.

W końcu XIX wieku większość mieszkańców strefy przygranicznej, zajmujących się kontrabandą nie uważała tego za przestępstwo. Już w latach 30–40., przede wszystkim w okręgach telszańskim i rosiejnieńskim w gubernii kowieńskiej, przemysł był szeroko rozpowszechniony i dobrze zorganizowany. Dla mieszkańców stref przygranicznych przemysł towarów stanowił główne źródło dochodu

w „budzecie rodzinnym“. Działalność przemytnicza nie zmieniała statusu stanowego kontrabandzistów, ale sprzyjała ulepszeniu ich sytuacji ekonomicznej. Dla jednych był to sposób na uniknięcie nędzy, dla innych – na wzbogacenie się. W połowie XIX wieku znacznie wzrosło zróżnicowanie społecznie wśród kontrabandzistów.

Źródłem szerzenia się działalności kontrabandowej były nie tylko procesy społeczne i ekonomiczne, ale też wydarzenia polityczne na Litwie. Kontrabanda szczególnie dobrze była zorganizowana w okresie powstań oraz po ich zakończeniu. Ponieważ dla większości mieszkańców stref przygranicznych, w tym również dla chłopów, kontrabanda była główną formą działalności, solidaryzowali się oni z kontrabandzistami, a nie z instytucjami państwowymi, które zwalczały nielegalny handel.

12

Po zniesieniu pańszczyzny i stłumieniu powstania z 1863 roku, administracja carska zaczęła zwracać większą uwagę na walkę z przestępczością. Sprzyjały temu również reformy w instytucjach państwowych (policja, system więziennictwa), powołanych do walki z przestępczością. W nowych warunkach społecznych, kulturowych i ekonomicznych, jakie ukształtowały się na Litwie w II połowie XIX wieku, skuteczność walki z przestępstwami kryminalnymi, a szczególnie majątkowymi, miało zapewnić zaufanie wobec władzy carskiej ze strony „wyzwolonego“ narodu litewskiego. Administracji rosyjskiej nie udało się jednak zrealizować tego planu.

Asmenvardžių rodyklė

- Afanasjev, Dmitrij, 104, 124, 156, 157
Akelaitis, Mikalojus, 160
Albedinskij, Piotr, 67
Aleksandras I 109
Aleksandras II 45, 47, 54, 62, 67
Aleksandravičius, Egidijus, 14, 168, 188
Bagrationov, Piotr, 76, 77
Beccaria, Cezare, 108
Baranov, Eduard, 63–65, 68–69, 139, 173, 192
Bayley, David, 21, 22, 168, 188
Beleckij, Aleksandr, 49
Bennigsen, Leontij, 35, 36, 105
Bentham, Jeremy, 108
Beržas, Jankelis, 160
Blioch, Ivan, 36
Blumbergas, Notka, 159
Bo 119
Braudel, Fernand, 9
Brio, Movša, 160
Brunza, Motiejus, 101
Bugailiškis, Pelikisas, 100
Buszy ski, Ignacy, 163
Ceidler, Michail, 64, 65
Chodzinskij, 159
Chominskij, Stanislav, 138
Cylov, Nikolaj, 51, 64, 65
Cocburn, J.S., 15, 168, 188
Čapskis, Adolfas, 113
Danilov 70
Davainis-Silvestraitis, Mečislovas, 100
Dolgorukov, Vasilij, 25, 109
Dubilinskas, Petras, 162–163
Durkheim, Emile, 10
Engelstein, Laura, 132, 137
Fajnhauz, Dawid, 35
Fiodorov, Michail, 71
Foucault, Michel, 91–94, 168, 175, 188, 194
Gatrell, V.A., 15, 168, 188
Geištoras, Jokūbas, 17
Gernet, Michail, 101, 105, 107, 108
Girininkienė, Vida, 62
Griškūnaitė, Emilija, 105
Grotkovskis 26
Gukovskij, Konstantin, 96, 97, 154, 155
Gurr, Ted Robert, 22, 26
Hay, Douglas, 15
Horn, Piotr, 160
Howard, John, 108
Janulaitis, Augustinas, 21, 24
Jekaterina II 13, 24
Jelskis 151
Jucevičius, Liudvikas, 30, 163
Jučas, Mečislovas, 14, 83, 97
Jurginis, Juozas, 14, 21, 168, 188
Kaczyńska, Elżbieta, 11, 12, 14–16, 91, 93, 94, 101, 103, 105, 115, 132, 142, 168, 175, 177, 188, 194, 197

Kalinauskas 26
 Karpiński, Andrzej, 132
 Katkov, M., 55
 Kaufman, Konstantin fon, 80, 82
 Kavolis, Vytautas, 10, 11
 Koreva, Anton, 30–32, 147
 Kudirka, Vincas, 100
 Kulakauskas, Antanas, 14, 168, 188

 Levinas, A., 144
 Lodhi, Abdul Qaiyum, 15
 Lopata, Raimundas, 14
 Losev, Aleksandr, 139

 Mackey, Th.C., 132
 Merkys, Vytautas, 14, 21, 168, 188
 Miknys, Rimantas, 14, 21
 Mikołaj I, žr. Nikolajus I
 Milewski, Stanisław, 134, 135
 Milovidov, Aleksandr, 48
 Minkevičius, Petras, 132
 Mirkovič, Fiodor, 34–36, 73, 103, 106, 113, 156
 Motieka, Egidijus, 14
 Mulevičius, Leonas, 14, 21, 83, 97, 105, 168, 188
 Muravjov, Michail, 29, 30, 51–53, 56, 59, 60, 74, 77, 138–139, 169–171, 189, 191

 Nazimov, Vladimir, 37, 46, 47, 49–51, 73, 76, 119, 120, 171, 191
 Neimanas, Dovydas, 146
 Nejelov, Pavel, 62
 Nicholas I, žr. Nikolajus I
 Nikitin 114
 Nikolajus I 26, 28, 34, 170, 190

 Obolenskij, Michail, 66
 Olševskij 112, 144, 119

 Orsa, Mykolas, 148
 Orževskij, Piotr, 53, 54

 Pakalniškis, Kazimieras (Dédé Atanazas), 124
 Paniutin, Stepan, 53, 62
 Paškevič 114
 Paškevičius, Juozapas, 99
 Pavlov, Vasilij, 119
 Pilypas II 9
 Potapov, Aleksandr, 44, 66, 68, 69, 70, 71, 76, 77, 118, 174, 194
 Pšibilskis, Vygintas Bronius, 100

 Radžiukynas, Juozas, 101
 Repnin, Nikolaj, 24
 Rimskij-Korsakov, Aleksandr, 106, 157, 159
 Rothman, David, 93
 Rzewuski, Florian, 34, 35
 Rzewuski, Henryk, 34

 Sarancev, Michail, 51
 Seton-Watson, Hugh, 26
 Sheehan, W.J., 115
 Simaška, Klemensas, 100
 Skvorcov, Ivan, 25
 Spierenburg, Pieter, 93, 94, 133, 168, 175, 188, 194
 Subačius, Giedrius, 14

 Šachovskis-Štešnevas 59, 60

 Tautavičius, Adolfas, 21
 Tilly, Charles, 15, 22, 168, 188
 Tyla, Antanas, 14, 83, 97, 105, 168, 188
 Totleben, Eduard, 62, 173, 192

 Vaitkevičius, Bronius, 80
 Valančius, Motiejus, 86

Valujev, Piotr, 49, 50, 51, 53, 55, 63, 171,
173, 191, 192
Vansevičius, Stasys, 14, 95, 133
Vėbra, Rimantas, 14, 80, 168, 188
Zubovas, Dmitrijus, 161
Walter-Benning 108, 109
Weber, Eugene, 131, 155
Weber, Max, 23
Weisman, N., 22
Winslow, Cal, 155
Wright, Gordon, 92
Żytkowicz, Leonid, 24

SL 014. Leidykla „Baltos lankos“, Gedimino pr. 49a–4, 2001 Vilnius
Spausdino AB „Vilpa“, Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius. Užsakymas 544

LIETUVOS ISTORIJOS
INSTITUTO BIBLIOTEKA

458132